

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM
DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI**

**ARAP DİLİNDE KALB VE İBDÂL OLGUSU: İBNÜ'S-
SİKKÎT VE KİTÂBÜ'L-KALB VE'L-İBDÂL ADLI
ESERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

MUSA GÜNGÖRDÜ

20810601118

DANIŞMAN

DOÇ. DR. MURAT TALA

KONYA-2024

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Musa GÜNGÖRDÜ		
	Numarası	20810601118		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
Tezin Adı	Arap Dilinde Kalb ve İbdâl Olgusu İbnü's-Sikkît ve Kitâbu'l-kalb ve'l-İbdâl Adlı Eseri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Musa Güngördü

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Musa GÜNGÖRDÜ		
	Numarası	20810601118		
		Temel İslam Bilimleri/Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Murat TALA		
Tezin Adı	Arap Dilinde Kalb ve İbdâl Olgusu: İbnü's-Sikkît ve Kitâbü'l-Kalb ve'l-İbdâl Adlı Eseri			

Bu çalışmada Arap Dilinde “Kalb ve İbdâl Olgusu” ve İbnü's-Sikkît'in Kitâbü'l-Kalb ve'l-İbdâl adlı eseri incelenmiştir. Çalışma giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı ve önemi incelenmiştir.

Birinci bölümde İbnü's-Sikkît'in hayatı, eserleri, hocaları, çağdaşı olan dilciler ve talebeleri incelenmiştir. İkinci bölümde Arap dilinde kalb olgusu ve nedenleri, üçüncü bölümde ise Arap dilinde İbdâl olgusu ve nedenleri bu konuda dilbilimcilerin görüşlerine yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise İbnü's-Sikkît'in Kitâbü'l-Kalb ve'l-İbdâl adlı eseri yöntem ve içerik olarak incelenmiş ve müellifin eserinden örnekler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: İbnü's-Sikkît, Kalb, İbdâl, İştikâk-ı Kebîr.

	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	
---	--	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Musa Güngördü		
	Student Number	20810601118		
		Essential Islamic Sciences/Arabic Language and Rhetoric		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree		
	Supervisor	Doç. Dr. Murat TALA		
Title of the Thesis/Dissertation	The Phenomenon of qalb and ibdal in the Arabic Language: İbnü's-Sikkît and his book Kitab al-qalb va'l-ebdal			

In this study the phenomenon of qalb and ibdâl in Arabic language and İbnu's-Sikkît's work titled "Kitâbu'l-Qalb and İbdâl are analyzed. The study consists of an introduction and four chapters. In the introduction the subject purpose and importance of the study are examined.

In the first chapter, İbnu's-Sikkît's life, his works, his teachers, contemporary linguists and his students are examined. In the second chapter the phenomenon of qalb in Arabic language and its causes and in the third chapter the phenomenon of ibdâl and its causes and the views of linguists on this subject are given. In the fourth chapter, İbnu's-Sikkît's work Kitâbu'l-Qalb Qal İbdâl was analyzed in terms of method and content and examples from the author's work were given.

Key word: İbnu's-Sikkît, Qalb, İbdâl, Derivation.

İçindekiler

KISALTMALAR	10
TRANSKRİPSİYON	11
ÖNSÖZ.....	12
GİRİŞ	13
1. Araştırmanın Konusu ve Problemi	13
2. Araştırmanın Önemi.....	13
3. Araştırmanın Amacı	13
4. Araştırmanın Metodu	14
5. Araştırmanın Kapsamı.....	14
6. Çalışmada Başvurulan Kaynaklar	15
BİRİNCİ BÖLÜM.....	16
İBNU'S-SİKKÎT'İN HAYATI, ESERLERİ, HOCALARI, TALEBELERİ VE ÇAĞDAŞI OLAN DİLCİLER.....	16
1.1. İbnu's-Sikkît'in Hayatı.....	17
1.2. Vefatı	19
1.3. İlmi Hayatı.....	20
1.4. Hocaları.....	21
1.4.1. Ebû 'Amr İshak b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 204/820)	21
1.4.2. el-Ferrâ (ö. 207/822)	22
1.4.3. İbnu'l-A'râbî (ö. 231/846)	23
1.4.4. Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830).....	24
1.4.5. el-Asmaî (ö. 216/831)	25
1.4.6. Ma'mer b. Muşenna (ö. 208/823)	25
1.4.7. Kutrüb (ö. 210/825).....	26
1.6. Öğrencileri	26
1.6.1. Ebû Hanife ed-Dîneverî (ö. 282/895)	26
1.6.2. es-Sukkerî (ö. 275/889).....	27
1.6.3. Ebû Şuayb el-Harrânî (ö. 295/908).....	28
1.6.4. Mufađdal b. Seleme (ö. 291/904).....	28
1.5. Çağdaşları.....	28
1.5.1. Şa'leb (ö. 291/904).....	29
1.5.2. Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839).....	30
1.5.3. el-Mâzinî (ö. 249/863)	30
1.5.4. el-Muberrid (ö. 285/898).....	32

1.5.5. er-Riyâşî (ö. 257/871)	33
1.7. Eserleri	33
1.7.1. Dilbilimsel Çalışmaları	35
1.7.1.1. Kitâbu'l-İbil	35
1.7.1.2. Halku'l-İnsân	35
1.7.1.3. el-Emsâl	36
1.7.1.4. el-Enşâb.....	36
1.7.1.5. Kitâbu'l-Eşvât	36
1.7.1.6. el-Maksûr ve'l-Memdüd	37
1.7.1.7. el-Ezdâd	37
1.7.1.8. Kitâbu'l-Elfâz.....	38
1.7.1.9. İşlâhu'l-Mantık.....	42
1.7.2. Şerh Ettiği ve Rivayet Ettiği Şiir Divanları	44
1.7.2.1. Dîvânu 'Urve b. Verd.....	45
1.7.2.2. Dîvânu Kays b. el-Ḥaḫîm	45
1.7.2.3. Dîvânu Ṭufeyl el-Ġanevî	45
1.7.2.4. Dîvânu'n-Nâbiġa ez-Zubyânî	45
1.7.2.5. Dîvânu Ṭarafe b. el-' Abd	46
1.7.2.6. Dîvânu'l-Ḥansâ	46
1.7.2.7. Dîvânu Muzerrid b. Dirâr.....	46
İKİNCİ BÖLÜM.....	48
ARAP DİLİNDE KALB OLGUSU	48
2.1. Arap Dilinde Kalb Olgusu.....	49
2.2. Kalb-i Mekân ve İştikâk-ı Kebîr.....	50
2.3. İştikâk-ı Kebîr Konusunda Farklı Görüşler	52
2.4. Kalb-i Mekan'ın Sebepleri	54
2.4.1. Şiir Zarureti	54
2.4.2. Kelama Genişlik Tanıma	55
2.4.3. Kolay Olan Telaffuzu Tercih Etme.....	55
2.4.4. Lehçe Farklılıkları.....	55
2.4.5. Hata, Vehim ve Tahrîf	56
2.4.6. Tarihsel Değişikler.....	57
2.5. Kalb-i Mekânın Meydana Gelme Şekilleri	57
2.5.1. Aynu'l-Fiilin Fâu'l-Fiil Üzerine Takdimi.....	58
2.5.2. Lâmu'l-Fiilin Aynu'l-Fiil Üzerine Takdimi	59

2.5.3. Lâmu'l-Fiilin Fâu'l-Fiili Üzerine Takdimi	60
2.5.4. Fâu'l-Fiilin Lâmu'l-Fiilinden Sonra Gelmesi	61
2.6. Kalb-i Mekânı Tanıma Yolları	62
2.6.1. Masdara veya Kelimenin Aslına Müracaat Etmek	62
2.6.2. Kullanımının Az veya Çok Oluşu	63
2.6.3. İ'âlâ Gerektiren Durum Olmasına Rağmen İşlem Yapılmaması.....	64
2.6.4. Asıl Kelime ile Kalb Edilen Kelimenin Aynı Manaya Gelmesi	64
2.6.5. Sebep Olmadan Kelimenin Gayri Munsarif Olması	65
2.6.6. Kalb Edilen Kelimenin Zâit Harflerle Gelmesi	66
2.6.7. Kelimenin Müfredine Bakmak.....	67
2.6.8. Sâmi Dillere Müracaat Etmek.....	67
2.7. Kur'ân-ı Kerimde Kalb-i Mekân.....	68
2.8. Şaz Kıraâtlarda Kalb-i Mekân	71
2.9. Mütakaddim Âlimlerin Kalb-i Mekân Hakkında Görüşleri	72
2.10. Kalb-i Mekân Konusunda Eserler.....	73
2.11. İçeriğinde Kalb ve İbdâl Konusuna Yer Veren Eserler	73
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	76
ARAP DİLİNDE İBDÂL OLGUSU	76
3.1. Arap Dilinde İbdâl Olgusu	77
3.2. Sözlük ve Terim Anlamı Olarak İbdâl.....	77
3.3. İbdâl Çeşitleri	79
3.3.1. İdgâm İçin Yapılan İbdâl	79
3.3.2. Sarf İbdâli.....	81
3.3.3. Luğavî İbdâl	84
3.4. Sarf İbdâli ile Luğavî İbdâl Arasında Farklar	85
3.5. Luğavî İbdâlin Önemi.....	85
3.6. İbdâlin Sebepleri	86
3.6.1. Lehçe Farklılıkları.....	87
3.6.1.1. Lehçeler Üzerine Çalışmalar.....	90
3.6.1.2 Kabile Lehçelerinde Harflerin İbdâli	92
3.6.1.2.1. An'ane (العنعن).....	93
3.6.1.2.2. Fehfeha (الفخفة)	93
3.6.1.2.3. İstintâ' (الاستنطاء)	94
3.6.1.2.4. Vetim (الوتم).....	94
3.6.1.2.5. Keşkeşe (الكشكش).....	94

3.6.1.2.6. Keskesse (كسكس)	95
3.6.1.2.7. Şenşene (ششنة).....	95
3.6.1.2..8. Tımtumâniyye (طمطمانية)	95
3.6.1.2.9. Teltele (تلتلة).....	97
3.6.1.2.10. ‘Ac‘ace (عجعج).....	97
3.6.2. Sesin Gelişmesi	98
3.6.3. Konuşma Sorunu.....	99
3.6.4 Zaman ve Mekân.....	101
3.6.5. Tashîf ve Tahrîf.....	101
3.6.5.1. تعاقب الفاء والهاء ve ث Harflerinin Birbiri Yerine Geçmesi	103
3.6.5.2. تعاقب العين والغين ve ع ve غ Harflerinin Birbiri Yerine Geçmesi	104
3.6.6. Seslerin Birbirinden Etkilenmesi	104
3.6.6.1. Temâşül (التماثل)	106
3.6.6.2. Tecânüs(التجانس).....	106
4.8.3. Tekârub (التقارب)	107
3.6.6.3. Tebâud İlişkisi (التباعد)	108
3.7. Dilbilimcilerin İbdâl Hakkında Görüşleri	109
3.8. İbdâl Üzerine Yazılan Eserler.....	112
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	115
İBNU’S-SİKKÎT’İN KİTÂBU’L-KALB VE’L-İBDÂL.....	115
ADLI ESERİ.....	115
4.1. Eserin Genel Özellikleri.....	116
4.1.1. Eserin Tam İsmi	116
4.1.2. Eserin Yazma Nüshaları.....	118
4.1.3. Eserin Baskıları	118
4.2. Eserin Muhtevası.....	119
4.2.1. Eserdeki Konuların Sıralaması.....	119
4.2.2. İbdâl-e Uğrayan Kelimelerin Taksimi	120
4.2.2.1. Mahreçleri Aynı Ancak Sıfatları Farklı Harflerde İbdâl.....	121
4.2.2.2. Mahreçleri Yakın Sıfatları Aynı Kelimelerde İbdâl	123
4.2.2.3. Mahreç ve Sıfat Olarak Yakın Olan Kelimelerde İbdâl.....	125
4.2.2.4. Mahreçleri Yakın Sıfatları Uzak Kelimeler Arasında İbdâl ...	127
4.2.2.5. Mahreçleri Uzak Sıfatları Yakın Kelimelerde İbdâl	128
4.2.2.6. Mahreçleri Uzak Sıfatları Aynı Kelimelerde İbdâl.....	130

4.2.3. Lehçe Farklılıklarının Açıklanması	131
4.2.4. İtbâ' Konusu.....	132
4.2.5. Harf ile Beraber Hareke Değişikliği	133
4.2.6. Eserin Kaynakları.....	134
4.3. Eserde Takip Edilen Metot	135
4.3.1. Eserin Konu Tertip Metodu	135
4.3.2. Eserde Nakil Yöntemi	135
4.3.3. Müellifin İstişâd Yöntemi	136
4.3.3.1. Kur'ân'ı Kerim ile İstişâd Metodu.....	136
4.3.3.2. Hadislerle İstişad Metodu	137
4.3.3.3. Arap Şiiri ile İstişâd Metodu.....	139
4.3.4. Kelimelerin Manasını Açıklama Metodu.....	143
4.3.5. Kelimelerin Sarf Tahlillerini Yapma Metodu	144
4.5. Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl'in Diğer Eserlerle Karşılaştırılması ve Etkileri.....	144
SONUÇ.....	147
KAYNAKÇA	149

KISALTMALAR

- a.s. : Aleyhi's-selâm
b. : İbn (oğlu)
bkz. : Bakınız
d. : Dođumu
v. : Ölümlü
Hz. : Hazreti
h. : Hicrî
s.a.v. : Sallallahü aleyhi ve sellem
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik Eden
vd. : ve diđerleri

TRANSKRİPSİYON

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır.

آ	Â, Ê, â, ê	ض	D, d / ž
ء	’	ط	T, t
ب	B, b	ظ	Z, z
ت	T, t	ع	‘
ث	S, s	غ	Ġ, ġ
ج	C, c	ف	F, f
ح	H, h	ق	Q, q
خ	H, h	ك	K, k
د	D, d	ل	L, l
ذ	Z, z	م	M, m
ر	R, r	ن	N, n
ز	Z, z	و	V, v
س	S, s	ه	H, h
ش	Ş, ş	ي	Y, y
ص	S, s		

ÖNSÖZ

Dil, insanın kendi maksadını karşı tarafa aktarmak için kullandığı bir araçtır. Başka toplumlarla iletişim sonucu veya zamanın şartlarına göre bütün dillerde bazı değişimler meydana gelmektedir. Bu değişimler aynı zamanda yeni kelimelerin meydana gelmesine neden olmaktadır. Arap dilinde “kalb” ve “ibdâl” de zamanla kelimelerde bulunan harflerin yer değiştirmesi veya tamamen değişimi sonucu yeni kelimelerin meydana gelmesine denir. Arap dili âlimleri ilk dönemlerden itibaren kelimelerde harf değişimlerini fark etmişler ve bu konuda eserler telif etmişlerdir. Erken dönem dilbilimcilerden İbnü’s-Sikkît *Kitâbu’l-Kalb ve’l-İbdâl* adlı eseriyle bu konuda eser veren âlimlerden biridir.

İbnü’s-Sikkît’in *Kitâbu’l-Kalb ve’l-İbdâl* adlı eseri konusunda ilk olması ve daha önce araştırma yapılmamış olması nedeniyle üzerinde çalışma yapılmaya karar verildi.

Bu araştırma giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde İbnü’s-Sikkît’in hayatı, eserleri, hocaları, çağdaşları ve talebeleri ele alınmıştır. İkinci bölümde Arap dilinde kalb olgusu, nedenleri, bu konuda mütekaddim ve müteahhir âlimlerin görüşleri ve kalb örneklerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Arap dilinde ibdâl olgusu ve nedenleri hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde ise İbnü’s-Sikkît’e ait *Kitâbu’l-Kalb ve’l-İbdâl* adlı eser yöntem ve içerik açısından incelenmiş ve eserde bulunan ibdâl örnekleri tablolar halinde gösterilmiştir.

Çalışma boyunca yardımını esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Murat TALA’ya teşekkürü borç bilirim.

Musa GÜNGÖRDÜ

Konya-2024

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Arapça kelimelerin gelişmesi ve çoğalmasında kalb ve ibdâl olgusunun önemli bir yeri vardır. İlk dönemlerden itibaren dilbilimciler bu konuya önem vermiş ve bu konuda eserler vermişlerdir. Kalb ve ibdâl konusunda ilk olarak bilinen el-Asmaî'nin (ö. 216/831) *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eserinin günümüze ulaşmadığı göz önüne alındığında ve İbnu's-Sikkît'in *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı çalışması kalb ve ibdâl konusunda yazılan kitaplar içerisinde günümüze ulaşan ilk eser olduğuna bakarak önemi ortaya çıkmaktadır. Bu eser üzerine herhangi bir çalışma yapılmamış olduğu tesbit edildikten sonra hem kalb ve ibdâl olgusu üzerine hem de İbnu's-Sikkît'in *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eseri üzerine kapsamlı bir çalışma yapmaya karar verildi.

2. Araştırmanın Önemi

Arap dilinde harflerin değişim ve dönüşüm neticesi olarak, manaları aynı olan birçok kelime türemiştir. Bunun sonucu olarak Arap dili ifade zenginliği bakımında dünyanın en zengin dillerinden biri olmuştur. Arap dilinde kalb ve ibdâl olgusu hakkında malumat sahibi olmak, nedenlerini bilmek ve bir kelimedede kalb ve ibdâl olduğunu fark etmek bir ibarede karşılaşılan kelimelerin manasını tahmin etmeye ve o kelimenin kullanıldığı manalar arasında en doğru olanı seçmeye yardımcı olacaktır. Bu çalışmada kalb ve ibdâl'in nedenleri ve bilinme yollarını açıklayıp tablolar halinde örnekler vererek konunun anlaşılmasına katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

3. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada amaç, İbnu's-Sikkît'in hayatını, eserlerini, hocalarını ve talebelerini biyografi kaynaklarından yararlanarak özet bir şekilde tanıtmaktır.

Daha sonra kalb ve ibdâl olgusunun nedenlerini, kalb ve ibdâl konusunda dilbilimcilerin görüşlerini inceleyip kalb ve ibdâl üzerine yazılan eserler hakkında bilgi vermek ve kalb ve ibdâl'e dair örnekler vermektir. Çalışmanın son bölümünde ise İbnu's-Sikkît'in *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eseri yöntem ve muhteva açısından incelenecektir.

4. Araştırmanın Metodu

Bu çalışmada ilk olarak İbnu's-Sikkât'in hayatına, eserlerine ve ders aldığı hocalara yer veren en eski biyografi eserlerine başvuruldu. Fakat birçok kaynak bu alimin hayatına yer vermekle birlikte çok kısıtlı ve hemen hemen birbirinin tekrarı niteliğindedir. Müellif hakkında yeterli bilgiyi elde edebilmek için yirmiden fazla klasik biyografi ve tarih kaynaklarına müracaat edildi. Müellifin basılan eserlerinin mukaddimelerinden de önemli ölçüde istifade edildi. Müellif'in eserlerini ve kendisine aidiyetini teyit etmek için özellikle bibliyografik özelliklere sahip eserlere müracaat edildi. Bunun için müellife nisbeti şüpheli olan eserlere yer verilmedi. Müellifin hocaları, çağdaşları, talebeleri ve bunların verdiği eserler hakkında verileri elde etmek için aynı şekilde biyografi tarih ve bibliyografya eserlerine müracaat edildi. Bütün bu eserlere başvururken öncelikle klasik eserlere daha sonra modern dönem eserlerine müracaat edildi. Özellikle müellife nisbet edilen eserler hususunda modern dönem tarihçilerin teyit ettiği eserlere yer vermeye özen gösterildi.

Kalb ve ibdâl konusunda ilk olarak *es-Sâhibi fî fikhî'l-luga*, *Fıkhü'l-luga ve siru'l-Arabiyye*, *Kitâbu'l-İbdâl* ve *El-Müzhir fî ulumi'l-luga* gibi klasik eserlere başvuruldu. Bununla birlikte bu kaynaklarda kalb ve ibdâl hakkında bilgiler örneklerden öteye geçmemekteydi. Teorik bilgilere ulaşmak için lehçeler ve dilbilimleri üzerine yazılan makale ve modern eserlere başvuruldu.

Kalb ve İbdâl hakkında teorik bilgilere ulaşmak için dilbilimleri ve lehçeler üzerine yazılan modern eserlere ve onlarca makaleye başvuruldu.

5. Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışmanın ilk bölümünde İbnu's-Sikkât'in hayatı, eserleri, hocaları ve çağdaşları özet halinde incelenmektedir.

İkinci ve üçüncü bölümde kalb ve ibdâl olgusu, nedenleri, bu konuda mütekaddim ve modern dönem dilbilimcilerin görüşleri ve kalb ve ibdâl konusu üzere yazılan eserlere yer verilmektedir. Kalb ve ibdâl konusunun nedenlerine değinirken ve verilen örneklerde en eski konuşmalarda kullanılan ve artık Arap dilinin bir parçası haline gelen kelimelere yer vermeye özen gösterildi. Bununla birlikte halk diline ait konuşmalardan nadiren de olsa örnekler verildi. Lehçelerde

görülen değişiklikler hususunda ise en meşhur lehçe farklılıklarına yer vermekle yetinildi.

6. Çalışmada Başvurulan Kaynaklar

İbnu's-Sikkît'in hayatı, eserleri, hocaları ve çağdaşları hakkındaki bilgiler başta *Vefeyâtu'l-a'yân*, *Târîhu Bagdâd*, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, *Mu'cemu'l- udebâ*, *el-Fihrist*, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, *Târîhu't-turâşi'l-'Arabî* ve *Târîhu'l edebi'l-'Arabî* başta olmak üzere klasik ve modern dönem eserlerinden alınmıştır.

Kalb ve ibdâl hakkında bilgiler, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luğa*, *Min esrâri'l-luğa*, *et-Tatavvuru'l-luğavî*, *Dirâsât fî fikhî'l luğa el-Lehecâtü'l 'Arabiyye neş'eten ve tatavvuran* ve bu konuyla alakalı eserlerden alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBNU'S-SİKKÎT'İN HAYATI, ESERLERİ, HOCALARI,
TALEBELERİ VE ÇAĞDAŞI OLAN DİLCİLER

1.1.İbnu's-Sikkît'in Hayatı

Müellifin ismi tercih edilen görüşe göre, Ebû Yusuf Yakub b. İshâk İbnu's-Sikkît şeklindedir.¹ Künyesi Ebû Yusuf, ismi Yakub, lakabı ise İbnu's-Sikkît'tir. السكيت kelimesi “faîl” vezninde aşırı suskun manasında sıfatı müşebbehedir. Çok doğru sözlü manasında الصديق kelimesiyle aynı vezindedir. Tarihçi İbnü'l-Eşîr (ö. 630/1233) ise müellifin nisbesini, Yakub b. İshâk b. Yûsuf- İbnu's-Sikkît şeklinde belirterek daha önce künyesi olarak belirtilen Yusuf ismini dedesi olarak göstermiştir.²

İbnu's-Sikkît, doğum tarihi kesin olarak bilinmese de 1. Abbasi dönemi olan ve aynı zamanda İslam'ın altın çağı denilen dönemde yaşamıştır. Hatîb el-Bağdâdî³ (ö. 463/1071) ve İbn Hâlikân⁴ (ö. 681/1282) kendisinin elli sekiz yaşında vefat ettiğini belirtmiştir. Buna göre müellifin doğum yılı 186/802 yılına denk gelmektedir. ez-Zubeydî (ö. 379/989) *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* adlı eserinde kendisinin vefat ettiği zaman seksen yaşına varmadığını belirtmektedir.⁵ Bu ifadeden yola çıkarak seksen yaşına yaklaştığı düşünülebilir. Muhyiddin Tevfik İbrahim'e göre ez-Zubeydî'nin nüshasında bir tahrif bulunmaktadır. Çünkü eldeki bütün veriler İbnu's-Sikkît'in uzun yaşamadığını göstermektedir. Bu verilerden biri İbnu's-Sikkît'in h.200/816 yılında doğan Şa'leb (ö. 291/904) ile uzun süre ders arkadaşlığı yapmış ve aynı hocalardan ders almış olmasıdır. Şayet İbnu's-Sikkît ez-Zubeydî'den nakledildiği üzere seksen yaşına ulaşmış olsaydı 163/780 veya 164/781 yılında doğmuş olması gerekirdi. Zira İbnu's-Sikkît'in 243/858 veya 244/859 yılında öldürüldüğü kesin bir bilgidir. Bu durumda ders arkadaşlığı yaptığı Şa'leb ile arasında

¹ Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Ġarbi'l-İslâm, 1993), 6/2840; Abdolvâhid b. Ali Ebu't-Tayyib, *Merâtibu'n Nahviyyîn*, thk. Ebu'l Fazl İbrahim İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l -'Asriyye, 2002), 116; Ebu Bekr Muhammed b. el-Ĥasen el-Endelusî ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.), 202.

² Ebû'l-Ĥasen İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1997), 6/159.

³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Ĥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 16/397.

⁴ Ahmed b. Muhammed b. İbrahim İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1972), 6/401.

⁵ ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 204.

otuz yedi yaş olması gerekirdi. İki ders arkadaşı arasında bu kadar yaş farkı mümkün gözükmemektedir.⁶

Kaynaklarda müellifin nisbesi, İran'ın Huzistan bölgesine nisbetle "el-Hûzî" olarak geçmektedir.⁷ Ancak kendisinin burada doğduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Müellif, Bağdat'ın Kantara bölgesinde babasıyla birlikte çocuklara eğitim vermiştir.⁸ Maddi zorluklar yaşadığından dolayı daha iyi yerlerde hocalık yapmak için nahiv ilmi öğrenmeye başladığı ve babasının hacda iken oğlunun nahiv ilminde derinleşmesi için dua ettiği rivayet edilmiştir.⁹

Sonra ilk başta beş yüz dirhem, daha sonra bin dirhem ücret karşılığı Emir Muhammed b. Abdullah Tahir'in çocuklarına hocalık yapmıştır.¹⁰

İbnu's-Sikkî'tin, Feth b. el-Hakan (ö. 247/861) aracılığıyla halife el-Mutevekkil (ö. 247/861) ile tanıştığı ve onun çocuklarına hocalık yapmaya başladığı nakledilmiştir. Daha sonra aralarında samimiyet zamanla artmış ve halife İbnu's-Sikkî'ti saraya davet etmiştir.¹¹

Kaynakların çoğunda İbnu's-Sikkî'tin halifenin saraya davet etmesinden sonra halifenin davetine icabet edip etmeme konusunda istişârelerde bulunduğu nakledilmektedir. Kendisinin kiminle istişâre ettiği konusunda farklı bilgiler nakledilmektedir.

⁶ Muhyiddîn Tevfik İbrahim, *İbnu's-Sikkî't el-Luğavî* (Kahire: Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1969), 47.

⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/401; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/396.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/397; Cemâluddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982), 4/57; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2840; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/398; Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1964), 2/349; Ebu'l-Berakât İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, thk. İbrahim Sâmarrâî (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 138.

⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 16/397; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 139; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/397; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/398.

¹⁰ el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, c. 4/57; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 138; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/397.

¹¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2841; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/397; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 139.

Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229) ve İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) naklettiğine göre müellif, Abdullah b. Abdulaziz ve Ahmed b. 'Ubeyd isminde arkadaşlarına danışmış, arkadaşları kendisine halifeden uzak durmasını söylemiş, fakat İbnu's-Sikkît arkadaşlarının kendisini kışkandığını düşünerek halife ile arkadaşlığa devam etmiştir.¹²

1.2. Vefatı

İbnu's-Sikkît'in hayatını ele alan bütün kaynaklar, halifenin onu öldürttüğü konusunda ittifak halindedir. Fakat ölümünden önce yaşananlarla ilgili iki farklı rivayet vardır.

Bu rivayetlerden birine göre halife, İbnu's-Sikkît'ten Kureyşli bir adama küfretmesini istemiş fakat o küfretmemiştir. Daha sonra halife, Kureyşli adama İbnu's-Sikkît'e küfretmesini emretmiş, o adam küfretmiştir. Adamın küfretmesine sinirlenen İbnu's-Sikkît, Kureyş'li adama bu defa küfretmiştir. Bunun üzerine halife, ben emrettiğim zaman küfretmedin fakat adam sana küfredince küfrettin diyerek idam edilmesini emretmiştir.¹³

Başka bir rivayete göre, bir gün toplantı esnasında halifenin iki oğlu gelir. Bunun üzerine halife, İbnu's-Sikkît'e oğullarını mı yoksa Hz. Peygamber'in (s.a.v.) torunları Hasan ve Hüseyini mi daha çok sevdiğini sorar. Bu soruya çok sinirlenen İbnu's-Sikkît, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) kölesi Kınber'in bile halifenin çocuklarından daha hayırlı olduğunu söyler. Bunun üzerine halifenin emrindeki Türk askerler kendisini linç ederler. Yaralı olarak evine taşınır ve birkaç gün içerisinde vefat eder.¹⁴

Kaynakların bazısında Halife el-Mutevekkil'in (ö. 247/862) ölüm diyeti olarak İbnu's-Sikkît'in oğluna on bin dirhem verdiği ifade edilmektedir.¹⁵

¹² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2841; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/349; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/395.

¹³ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 140; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'İvağ Mur' 'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001), 1/21.

¹⁴ ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 204; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2841; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/395-396; Cemaluddîn Ebi'l-Mehâsin Yusuf el-Atâbekî İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mışır ve'l- Kâhire* (Kahire: Daru'l-Kutub, 1963), 2/318; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/349.

¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/401; el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 4/59; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 140.

Bazı kaynaklara göre ise kendisinin ölüm diyeti annesine verilmiştir.¹⁶

Müellifin ölüm tarihi kaynaklara göre farklılık gösterse de çoğu kaynakların 244/859 yılında vefat ettiğini ifade etmiştir.¹⁷ Bazı kaynaklarda 243/858¹⁸ bazılarında ise 246/861 yılında vefat ettiği nakledilmektedir.¹⁹

1.3. İlmî Hayatı

Kûfe dil mektebine mensup olan İbnu's-Sikkît, daha çok luğat ilimlerinde öne çıkmıştır. Kûfe dil okuluna mensub olmakla beraber Basra ekolünden olan dilcilerden de yararlanmıştır. Ebû 'Amr eş-Şeybânî, (ö. 213/828) el-Ferrâ, (ö. 207/822) İbnu'l-A'râbî (ö. 231/846) ve el-Eşrem (ö. 232/845) ders aldığı hocalardan bazılarıdır. el-Asmai (ö. 216/831) ve Ebû 'Ubeyde'den (ö. 209/824) ise rivayette bulunmuştur.²⁰

Müellifin, Kur'ân ilimleri ve luğat konusunda İbnu'l-A'râbî'den sonra Kûfelilerin en bilgini olarak görüldüğü nakledilmektedir. Aynı zamanda kendisinin güvenilir bir şiir ravisi olduğu nakledilmektedir.²¹

Ebû't-Tayyib el-Luğavî, (ö. 351/962) Kûfe'nin en bilgin dilcilerinin İbnu's-Sikkît ve Şa'leb olduğunu söylemiştir. Her ikisinin de güvenilir ravi olmakla birlikte, İbnu's-Sikkît'in yaşça daha büyük, eser telif etme hususunda daha önde olduğunu ifade etmiştir. Nahiv ilimlerinde ise Şa'leb'in daha bilgili olduğunu belirtmiştir.²² en-Necâşî (ö. 450/1058) ise müellifin Arapçaya dâir ilimlerde temayüz ettiğini ve güvenilir bir kimse olduğunu belirtmiştir.²³

¹⁶ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/349.

¹⁷ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/349; Ebû Abdillâh Şemseddîn Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1982), 12/18; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/159; Şihâbuddîn Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-'Akrî el-Hanbelî ed-Dimeşkî İbnu'l-'Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâûd (Beyrut: Dâru İbn Kesîr Dimeşkî, 1986), 3/203; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2841.

¹⁸ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 140; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/159.

¹⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/397.

²⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2840; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 138; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/349.

²¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, c. 6/2841; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/349.

²² Ebu't-Tayyib, *Merâtibu'n Nahviyyîn*, 116.

²³ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricâlu'n-Necâşî*, thk. Musa eş-Şebîrî ez-Zencânî (Kum/İran: Muessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1997), 449-450.

1.4. Hocaları

İbnu's-Sikkît, Kûfeli ve Basralı hocalardan bazılarında yüz yüze bazılarında ise rivayet yoluyla ders almıştır. Ders aldığı hocalardan bazıları şunlardır:

1.4.1. Ebû 'Amr İshak b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 204/820)

Nahiv bilgini ve Arap şiirinde derin bilgiye sahip bir kişi olduğu rivayet edilmektedir.²⁴ Kendisinin Şeybân kabilesinden olmadığı, bu kabileden olan bazı insanların çocuklarına hocalık yaptığı için kendisine Şeybânî denildiği aktarılmıştır.²⁵ Ebû 'Amr'in, hadis konusunda şika, kabilelerin şiirlerini rivayet hususunda güvenilir bir kimse olduğu nakledilmektedir.²⁶ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/ 838) ve oğlu 'Amr kendisinden rivayette bulunmuştur.²⁷

İbnu's-Sikkît, hocası Ebû 'Amr'ın yüz on sekiz yaşında vefat ettiğini, ölünceye kadar kendi eliyle yazı yazdığını ve kendisi çocukken birbirinden ödünç kitap alışverişinde bulduklarını söylemiştir.²⁸ Kaynakların çoğu Ebû 'Amr eş-Şeybânî'nin ölüm yılının 204/820 olduğunu, 213/828 olarak belirtilen görüşün ise zayıf olduğunu belirtirler.²⁹ Yazdığı eserlerden sadece *Kitabu'l-Cîm* günümüze ulaşmış ve Kahire'de bir heyet tarafından basılmıştır.³⁰ Günümüze ulaşmayan eserleri ise şunlardır: *Kitabu Ğarîbi'l-Hadîs*, *Kitabu Halki'l-İnsân*, *Kitâbu'n-Nahle*, *Kitâbu'l-Hurûf* ve *Kitâbu Nevâdiri'l-kebîr*.³¹

²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/201; Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 93; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 77; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, c. 1/256; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/456.

²⁵ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 78; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/439.

²⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 93.

²⁷ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/256; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/201.

²⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 93; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/264.

²⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 93; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/201; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/264.

³⁰ Hulusi Kılıç, "Ebû 'Amr eş-Şeybânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

³¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 93; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/201-202; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/440.

1.4.2. el-Ferrâ (ö. 207/822)

İsmi ve künyesi Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd ed-Deylemî'dir.³² Deylem, İran'da bir bölgenin ismidir. Buradan anlaşıldığına göre el-Ferrâ aslen İranlı olup sonradan Kûfe'ye göç eden bir aileden gelmektedir.³³ Tercih edilen görüşe göre ailesi Beni Esed kabilesinin azatlısıdır.³⁴ Bazılarına göre ise Benî Minkar veya Benî Esed'in azatlısı olduğu konusunda ihtilaf vardır.³⁵ Kendisinin, Hanefî mezhebinin büyük imamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ile teyze çocuğu olduğu söylenmektedir.³⁶ el-Ferrâ kelimesi kürk yapan veya kürk satan manasına gelmekle birlikte, el-Ferrâ'nın bu meslekle uğraştığına dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Ancak kendisine nahiv meseleleri ile ilgilenerek derinlemesine araştırdığı için فری kökünden gelen kelamı yerli yerinde konuşan manasında bu lakabın verildiği iddia edilmektedir.³⁷ el-Ferrâ'm, el-Kisâî, (ö. 189/805) Ebû Bekr b. 'Ayyâş (ö. 193/809) ve Yunus b. Hâbîb (ö. 182/798) gibi dönemin en bilgin âlimlerinden ders aldığı rivâyet edilmiştir.³⁸ Kendisinin Kisâî'nin en önde gelen talebesi ve ondan sonra Kûfe'nin en büyük dilcisi olduğu ifade edilmektedir.³⁹ Kaynaklarda el-Ferrâ'nın hafızasının çok güçlü olduğu nakledilmektedir. Bunun için ders esnasında yazmaz, ancak anlamadığı bir şey olursa hocalardan tekrar etmelerini isterdi. Şa'leb kendisini ilim yönünden takdir etmiş ve "Eğer el-Ferrâ olmasaydı nahiv ilmini derleyip toparlayan olmazdı demiştir."⁴⁰ el-Ferra 207/823 yılında

³² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/333; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 91; Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *el-Muzekker ve'l-muennes*, thk. Ramazan Abduettevvâb (Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 1989), 9; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 81; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/176.

³³ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr - Ahmed Yusuf Necatî (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1955), 1/7.

³⁴ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 81; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/176; el-Ferrâ, *el-Muzekker ve'l-muennes*, 9.

³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/176; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1/7.

³⁶ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1/7.

³⁷ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/333; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1/8.

³⁸ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1/8; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/333.

³⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/333.

⁴⁰ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 81; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/176; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1/8.

Mekke'den dönerken vefat etmiştir.⁴¹ En önemli eseri *Meâni'l-Kur'ân*⁴² adlı nahiv meselelerine ağırlık verdiği tefsiridir. Bu eser günümüze ulaşmış ve Muhammed Ali Neccâr ve Yusuf Necati'nin tahkikiyle yayımlanmıştır. Bunun dışında en önemli eserleri *el-Muzekker ve'l-muennes*, *el-Maksûr ve'l-memdûd*⁴³, *Hudûdu'n-nahv* ve *el-Eyyâm ve'l-leyâlî*⁴⁴ adlı eserleridir.

1.4.3. İbnu'l-A'râbî (ö. 231/846)

İsmi ve künyesi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kufîdir.⁴⁵

150/767 yılında Kûfe'de doğdu. Kaynaklarda luğat, nahiv, nesep bilgini ve şiir ravisi olduğu belirtilmektedir. Kendisi meşhur şiir antolojisi *el-Mufaddaliyyât*'ın yazarı Mufaddal ed-Dabbî'nin ö. (178/794) evlatlığıdır.⁴⁶ Ondan şiir divanları dinlemiş ve tashih etmiştir. Kâsım b. Ma'n (ö. 175/791) ve el-Kisâî'den ders almıştır. Kendisinden de Şa'leb ve İbrahim el-Harbî (ö. 285/899) ders almıştır.⁴⁷ İbnu's-Sikkî'tin kendisinden ders aldığı en önemli hocalarındandır. Şa'leb, İbnu'l-A'râbî hakkında şöyle demiştir: “On yılı aşkın İbnu'l-A'râbî'nin meclisinde buldum. Kendisini dinlemek için yüzü aşkın kimse gelirdi onların sorularına cevap verirdi. Tahmin ediyorum ki onun naklettiği bilgiler bir yük vardı bir kere bile yanında kitap taşıdığını görmedim.”⁴⁸ İbnu'l-A'râbî'nin en önemli eseri *Nevadiru İbni'l-A'râbî* adlı sözlük çalışmasıdır.⁴⁹ Bu sözlük adından da anlaşılacağı üzere Arapça'da nadir kullanılan sözleri toplayan bir çalışmadır. Bunun dışında, *Kitâbu'l-*

⁴¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 92; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 84; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/181; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/333.

⁴² İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 92.

⁴³ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 92.

⁴⁴ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/333.

⁴⁵ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 119; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/201; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10/687; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 94.

⁴⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 94; Ebu't-Tayyib, *Merâtibu'n Nahviyyîn*, 112.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10/687; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/306; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/105.

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/307; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/105; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2531; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/130.

⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/308; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/106; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 120.

*Enva ve Sıfatu'n-nahl*⁵⁰ adlı eserler çalışmalarından bazılarıdır. İbnu'l-A'rabî 231/846 yılında, seksen bir yaşındayken vefat etmiştir.⁵¹

1.4.4. Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)

İsmi ve künyesi Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Şabit el-Ensârî'dir.⁵² Kur'ân-ı Kerim'i toplamakla görevli altı kişilik heyette yer alan meşhur sahabe Zeyd b. Şabit'in (ö. 45/665) torunudur.⁵³ Çoğunlukla sözlük çalışmalarıyla tanınmakla beraber nahiv ve edebiyat alanında da geniş bilgi sahibidir. Ebû 'Amr b. 'Alâ'dan (ö. 154/771) ders almıştır. Kendisinden ise Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, (ö. 224/838) Ebû Hâtım es-Sicistânî (ö. 255/869) gibi Arap dili alanında otorite kimseler ders almıştır.⁵⁴

el-Muberrid (ö. 286/900) kendisi hakkında şöyle demiştir: “*Ebû Zeyd nahvi bilirdi ama Halil ve Sibeveyh gibi değil.*”⁵⁵ Basra dil mektebine mensup olmakla beraber Kûfelilerden ders alan tek kişi Ebû Zeyd'dir. Kûfe ekolünden olan Mufađđal eđ-Đabbî'den ders almıştır.⁵⁶

Ebû Zeyd el-Ensârî 215/830 yılında Basra'da halife Me'mun (ö. 218/833) döneminde doksan yaşını geçmiş olarak vefat etmiştir.⁵⁷ Eserlerinin çoğu luğat alanında olan Ebû Zeyd'in en önemli çalışmalarından bazıları şunlardır: *Kitabu Halki'l-insân*, *Kitabu'n-Nevâdir* ve *Kitabu'l-İbil*.⁵⁸ Hadis rivayetinde de güvenilir bir kimse olan Ebû Zeyd'in, Ebû Davud (ö. 275/889) ve Tirmizi'nin (ö. 279/892) *Sunen*'lerinde rivayetleri bulunmaktadır.⁵⁹

⁵⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/106; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 95; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/308; el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2533.

⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/308; İbnu'l-'Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 3/140; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 6/102; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 94.

⁵² İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 77; el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 3/1359; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 5/566; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/582.

⁵³ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/582.

⁵⁴ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2/30-31; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 10/109; el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 3/1359.

⁵⁵ el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 3/1360; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 77.

⁵⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 77; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 102.

⁵⁷ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 5/566; İbnu'l-'Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, c. 3/70; el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 3/1360; Hayreddîn Ziriklî, *el-'A'lâm* (Beyrut: Dâru'l 'İlm lil Melâyîn, 2002), 3/92.

⁵⁸ Ziriklî, *el-'A'lâm*, 3/92; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 78; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/583; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2/35.

⁵⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/582.

1.4.5. el-Asmaî (ö. 216/831)

İsmi ve künyesi Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî'dir.⁶⁰

123/741 yılında Basra'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Sözlük, nevadir ve garib kelimeleri bedevilerden şifahi olarak almak için uzun süreli yolculuklara çıkmıştır. Böylece luğat, ahbar, nahiv ve nevadir konularında imam seviyesine ulaşmıştır.⁶¹ Hadis alanında da Ebû Davud'un kendisini "sadûk"⁶² olarak nitelendirdiği el-Asmaî'nin, İbn 'Avn, (ö. 151/768) Ebû 'Amr b. el-Alâ, (ö. 154/771) Mis'ar b. Kidam' (ö. 155/772) dan rivayette bulunduğu bilinmektedir. Kendisinden ise Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, (ö. 224/838) Yahya b. Maîn, (ö. 233/848) Ebû Fazl er-Riyâşî (ö. 277/871) ve Ebû Hâtım es-Sicistânî (ö. 255/869) rivayette bulunmuştur.⁶³ el-Asmaî'nin *Kitâbu Halki'l-İnsân*, *Kitâbu'l-Ecnâs* ve *Kitâbu'l-Envâ*⁶⁴ adlı eserleri bulunmaktadır. el-Asmaî 216/831 yılında Basra'da vefat etmiştir.⁶⁵

1.4.6 Ma'mer b. Muşenna (ö. 208/823)

Ahbar, neseb, luğat âlimi ve edebiyatçıdır.⁶⁶ Basra'da doğmuş ve burada vefat etmiştir.⁶⁷ 110/729 yılında Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) vefat ettiği gece doğmuştur.⁶⁸ Başta Hişam b. 'Urve, (ö. 146/763) Ebû 'Amr b. el-Alâ ve Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) olmak üzere birçok kimseden rivayette bulunmuştur. Kendisinden Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ebû Hâtım es-Sicistânî ve el-Mâzinî (ö. 249/863) rivayette bulunmuştur.⁶⁹ Câhız (ö. 255/869) kendisi hakkında şöyle demiştir: "Yeryüzünde ne hârici ne de ehl-i sünnetten biri bütün ilimleri bilme

⁶⁰ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 1/14; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/170.

⁶¹ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru'l-İlm lil Melâyîn, 1981), 2/205-207; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 4/162.

⁶² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/112; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8/324.

⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/170-171; el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2/198; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8/232; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 92.

⁶⁴ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/113; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/176.

⁶⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/176; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/112.

⁶⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 12/309.

⁶⁷ Ziriklî, *el-'A'lâm*, 7/272; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 12/310.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9/445; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 85; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/338.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9/445.

konusunda Ebû 'Ubeyde'ye denk olamaz."⁷⁰ Vefat tarihi ihtilafli olsa da tercih edilen görüşe göre 208/824 yılında vefat etmiştir.⁷¹ Ebû 'Ubeyde hayattayken çoğu insana hakaret ettiği için cenazesine sadece birkaç kişi katılmıştır.⁷² *Mecâzu'l-Kur'ân*, *Ġaribu'l-hadîs*⁷³ ve *Kitâbu Me'âni'l-Kur'ân*⁷⁴ onun eserlerinden bazılarıdır.

1.4.7. Kutrub (ö. 210/825)

Tam adı Ebû Ali Muhammed b. Mustenîr'dir. Edebi ilimleri Sîbeveyh ve Basra alimlerinden almıştır. İlme karşı çok hırslıydı. Diğer talebeler derse gelmeden önce erkenden Sîbeveyh'e ders almaya gelirdi. Bu yüzden Sîbeveyh kendisine "Sen Kutrub'sun" yani gece böceğisin demiştir. Böylece bu lakapla tanınır hale gelmiştir.⁷⁵ Muhammed b. Cehm (ö. 276/891) onun Mutezile mezhebinden olduğunu ve bu mezhep üzere yazmış olduğu tefsir kitabını cami'de okutmak istediğini fakat halkın tepki göstermesinden korkup halifenin adamlarından yardım istediğini rivayet etmiştir.⁷⁶

1.6. Öğrencileri

İbnu's-Sikkî, hocalarından almış olduğu ilmi emaneti kendisinden sonra gelen nesillere aktarmak hususunda oldukça gayretli davranmış ve bunun sonucunda her biri dil konularında görüşlerine itibar edilen öğrenciler yetiştirmiştir. Kaynakların belirttiğine göre kendisinden ders alan en önemli öğrencileri şunlardır:

1.6.1. Ebû Hânîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895)

İsmi ve künyesi Ahmed b. Davud ed-Dîneverî'dir. Basra ve Kûfe ulemasından ders almakla birlikte ekseriyette Kûfe ekolüne mensup olan İbnu's-

⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/338; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 85; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 7/272; ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 175.

⁷¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 76; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2708; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 89.

⁷² İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 76.

⁷³ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2708; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 76.

⁷⁴ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2708; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 76; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 7/272.

⁷⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/480; Abdalbâki b. Abdulmecid Yemânî, *İşâratu't-tayîn fî terâcimi'n-nuhât ve'l-luğaviyyîn*, thk. Abdulmecid Deyyâb (Riyâd: Şeriketu't-Tıbbâ'ati'l-'Arabiyyeti's-Su'ûdiyye, 1986), 338; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/219; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/312; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 75.

⁷⁶ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 77; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2646.

Sikkît ve babasından ilim tahsil etmiştir. Nahiv, luğat, hendese ve matematik ilimlerinde derin bir vukûfiyet sahibi, aynı zamanda rivayetine güvenilen doğrulukla bilinen bir kimse olduğu aktarılmaktadır. Arap edebiyatı ile felsefeyi kendinde toplayan nadir kişilerdendir.⁷⁷ Onun telif ettiği eserlerden bazıları şunlardır: *Lahnu'l-âmmе*, *eş-Şi'r ve 'ş-şuara*, *Kitabu'l-Envâi*, *Kitabu'n-Nebât*, *Tefsîru'l-Kur'ân ve Islahu'l-mantık*.⁷⁸

Vefat tarihi hakkında ihtilaf olsa da genel görüşe göre h. 282/895 tarihinde vefat ettiği aktarılmaktadır.⁷⁹

1.6.2. es-Sukkerî (ö. 275/889)

İsmi ve künyesi Ebû Saîd el-Hasan b. Hüseyin b. 'Ubeydullah b. Abdurrahman es-Sukkerî'dir. Hicri 212/828 yılında doğdu. Yahya b. Maîn, (ö. 233/848) Ebû Hâtim es-Sicistânî, er-Riyâşî ve Muhammed b. Hâbib'den (ö. 245/860) ders almıştır. Nahiv ve luğat ilimlerinin yanı sıra güvenilir bir ravi olduğu ifade edilmektedir. Edebiyata dair yazılan birçok eserin günümüze ulaşmasına vesile olmuştur.⁸⁰ Ebû Saîd es-Sukkerî'nin telif ettiği eserlerden bazıları şunlardır: *Kitâbu'n-Nebât*, *Kitâbu'l-Menahi'l ve'l-Kurâ ve Kitâbu'l-Vuhûş*.⁸¹

Birçok şairin divanını rivayet yolu ile aktaran es-Sukkerî'nin rivayet ettiği divanlardan bazıları ise şunlardır: *Dîvânu İmrîi'l-kays*, (ö. 540) *Dîvânu Nâbiğatu'z-Zubyan*, (ö. 604) *Dîvânu Nâbiğatu'l-Ca'd*, (ö. 65/685) *Dîvânu Muhelhil b. Rebîa*, (ö. 525) *Dîvânu Lebid b. Rebîa* (ö. 40/660) ve *Dîvânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ* (ö. 609)⁸² Ebû Saîd es-Sukkerî 275/889 yılında vefat etmiştir.⁸³

⁷⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 106; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, c. 1/258; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/306.

⁷⁸ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/306; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 106.

⁷⁹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab fi aḥbâri men zehab*, 1/29; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/306; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/233.

⁸⁰ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/326; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 160.

⁸¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 106; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/327; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 161.

⁸² İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 161; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 106; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/328; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 2/856.

⁸³ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/452; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/327; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/163; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 161.

1.6.3. Ebû Şuayb el-Ḥarrânî (ö. 295/908)

İsmi ve künyesi Abdullah b. Hasan Ebû Şuayb el-Ḥarrânî'dir. Rivayetine güvenilen luğat alimlerindenidir. Hicri 225 yılında hocası -İbnu's-Sikkît'ten ders almaya başlamış ve -İbnu's-Sikkît el-Mutevekkil tarafından öldürülünceye kadar 21 yıl boyunca onun derslerine devam etmiştir.⁸⁴ Luğat ilimlerinin yanında hadis ilimlerinde de geniş bir ilme sahip olan Ebû Şuayb el-Ḥarrânî Bağdat'a yerleşti ve babasından, dedesinden ve 'Affân b. Muslim'den (ö. 220/835) hadis rivayet etti. Kendisinden ise meşhur muhaddis et-Taberânî, (ö. 360/971) Ebû Ali eş-Şavvâf (ö. 359/970) ve Ebû Bekir el-Âcurrî (ö. 360/970) hadis rivayet etti. Ebû Şuayb el-Ḥarrânî h. 295 yılında Bağdat'ta vefat etti.⁸⁵

1.6.4. Mufaḍḍal b. Seleme (ö. 291/904)

İsmi ve künyesi Ebû Tâlib Mufaḍḍal b. Seleme b. 'Âsım'dır. İlim ehli bir ailede yetişen Mufaḍḍal b. Seleme'nin babası Seleme b. 'Âsım (ö. 270/883) Ferrâ'nın ders arkadaşıdır. Kendi oğlu Ebu Tayyib Muhammed b. Mufaḍḍal ise Şafii fakihidir.⁸⁶

Babası Seleme b. 'Âsım, İbnu's-Sikkît, Şa'leb ve İbnu'l-A'rabî'den ders aldı. Vezir Feth b. Hakan ve İsmail b. Bülbül (ö. 278/891) ile sıkı ilişkileri bulunuyordu. Kûfe ekolüne mensup olan Mufaḍḍal b. Seleme, babasıyla zaman zaman görüş ayrılıklarına düştüğü nakledilmektedir. Hicri 291/904 yılında vefat eden Mufaḍḍal b. Seleme luğat ve nahiv üzerine birçok eser telif etmiştir. Çoğunluğu günümüze ulaşmayan eserlerinden bazıları şunlardır: *Kitâbu'l-İştikâk*, *Kitâbu'l-Bârî* ve *Kitâbu Ḥalki'l-insân*.

1.5. Çağdaşları

İbnu's-Sikkît'in yaşamış olduğu hicrî 3. asırda tarih boyunca unutulmayan, Arap dili alanında en önemli kaynak olma niteliği taşıyan eserleri telif eden şahsiyetler yetişmiş, İbnu's-Sikkît bu şahsiyetlerden bazıları ile ders arkadaşı olmuş,

⁸⁴ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, 2/115; el-Ezherî, *Tehzibu'l-luğa*, 1/21.

⁸⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 13/536-537.

⁸⁶ Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/372; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, 3/306-307.

bazılarıyla ise sadece karşılaşmıştır. Muasır olduğu şahsiyetler çok olmakla birlikte burada birkaçı zikredilecektir.

1.5.1. Şa'leb (ö. 291/904)

Hicri 200/816 yılında doğdu. Doğum tarihi ve ilme başlamasıyla ilgili kendisi şöyle demiştir: “Maruf Kerhî'nin (ö. 200/815) vefat ettiği 200/816 yılında doğdum. Hicri 216/ 831 yılında Arapça öğrenmeye başladım. 18 yaşında el-Ferrâ'nın el-Ĥudûd fi'n-naĥv adındaki kitabına başladım. 25 yaşına geldiğimde bu kitaptaki bütün meseleleri ezberlemiştim. O kadar ki her bir meselenin hangi sayfada olduğunu dahi biliyordum.”⁸⁷

Muhammed b. Ziyâd el-A'rabi, Ali b. el-Muğîre el-Esrem, (ö. 232/847) Seleme b. Âsım, (ö. 270/883) İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846) ve Zubeyr b. Bekkâr'dan (ö. 256/870) ders aldı. Kendisinden ise Ġulâmu Şa'leb olarak bilenen Ebû Ömer ez-Zâhid, (ö. 345/957) İbrahim el-Harbî, Ebû'l-Hasen el-Ahfeş (ö. 315/928) ve İbnu'l-Enbârî (ö. 318/940)⁸⁸ ders aldı. Yaşadığı dönemde dil ve nahivde Kûfeli'lerin imamı olarak kabul edilmiştir. Ġarîb ve nevâdir konularında erken yaşta hocalarından daha fazla bilgi birikimine sahip olmuştur. İbnu'l-A'râbî'nin onun ilmine ve hafızasına güvendiği ve karşına çıkan meselelerde “*Bu konuda sen ne düşünüyorsun ya Ebû'l-Abbâs*” dediği nakledilir. el-Muberrid'le aralarındaki tartışmalara rağmen onun bilgisinden övgüyle bahsettiği ve “*Kûfelilerin en bilgini Şa'leb'tir*” dediği ve el-Ferrâ hatırlatılınca ise “*el-Ferrâ Şa'leb'in onda biri bile değildir*” dediği nakledilir.⁸⁹ Kaynaklarda *Şa'leb' in* dil ve edebiyata dair birçok eserinden bahsedilmekle beraber çok azı günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerden en önemlileri ise *Kitâbu'l-Faşih* ve *Mecâlisu- Şa'leb'tir*.⁹⁰

⁸⁷ el-Ķıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/174-175; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 174; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/102; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 5/14.

⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/102; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 14/5-6; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 173/174.

⁸⁹ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 174.

⁹⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100-101; Zirikî, *el - 'A'lâm*, 1/267.

Ebû'l-Abbâs Şa'leb 291/904 yılında halife el-Muktefi Billâh (ö. 338/949) zamanında vefat etti ve Bağdat'ta defnedildi.⁹¹

1.5.2. Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839)

157/774 yılında doğdu.⁹² Babası Herat'lı bir adamın kölesidir. Bir gün babası efendisinin çocuğunun hocasına “*Kâsım zekidir, onu okut*” demiştir. Bu nakle dayanarak Ebû 'Ubeyd'in Herat'ta doğup ilköğrenimini yine burada aldığını söyleyebiliriz. Luğat ilmini Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müşennâ, Ebû Zeyd, el-Asmaî ve zamanın büyük dilcilerinden; Kur'ân ilimlerini ise Kisâî ve İsmail b. Cafer (ö. 180/796) den aldı. Bütün ilim dallarında söz sahibi olan Ebû 'Ubeyd, İsmail b. 'Ayyâş, (ö. 181/79) Sufyân b. 'Uyeyne, (ö. 198/814) Ebû Bekir b. 'Ayyâş, (ö. 193/809) Abdullah b. Mubârek (ö. 181/797) ve Hâfıs b. Ğıyâs gibi büyük muhaddislerden hadis dinledi. Kendisinden ise İbn Ebi'd-Dünyâ, (ö. 281/894) Hâris b. Usâme (ö. 282/895) ve Muhammed b. Yahya el-Mervezî (ö. 294/906) hadis aldı.⁹³

1.5.3. el-Mâzinî (ö. 249/863)

Ebû Osman Bekir b. Muhammed b. Hâbîb el-Mâzinî Basra'da doğmuştur. Mâzin b. Şeyban oğulları arasında yetiştiği için onlara nisbetle Mâzinî denilmiştir. Ebû 'Ubeyde, el-Asmaî ve Ebû Zeyd el-Ensâri'den rivayette bulunmuştur.⁹⁴ Kendisinden ise Fadl b. Muhammed el-Yezîdi (ö. 278/891) ve el-Muberrid rivayette bulunmuştur.⁹⁵ İmamiyye mezhebine bağlı olduğu ve hocası İbn Mîsem (ö. 183/799) gibi mürcie görüşünde olduğu nakledilmektedir.⁹⁶ Talebesi el-Muberrid

⁹¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100; 1/104; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 2/536; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 3/383.

⁹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10/491.

⁹³ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 109-110; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10/491.

⁹⁴ Muhammed Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 110; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 141-142; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/463; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 1/281; Selahattin Halil b. Aybek b. Abdillâh eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Ernâût - Mustafa Turkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000), 10/133.

⁹⁵ eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 10/133; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/281; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/463.

⁹⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 2/757; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/463.

“Sîbeveyh’ten sonra nahvi Ebû Osman’dan daha iyi bilen kimse yoktur” diyerek onun ilmi konumuna övgüde bulunmuştur.⁹⁷

Sarf ilmi hakkında ilk kitap tedvin eden kişi Mâzinî’dir. Zira daha önce sarf ilminin konuları nahiv ilmi ile karışık vaziyette tedvin ediliyordu. Mâzinî’nin eserlerinden bazıları şunlardır: *Kitâbu’l-Elif ve’l-Lâm*, *Kitâbu’t-Taşrîf*, *Kitâbu’l-Aruz* ve *Kitâbu’l-Kavâfi*.⁹⁸

İbnu’s-Sikkît ile el-Mâzinî arasında geçen münazarayı el-Mâzinî şöyle nakleder: “Bir gün halife el-Mutevekkil’in meclisine ben ve İbnu’s-Sikkît gelmiştik. el-Mutevekkil nahiv meseleleri hakkında konuşun dedi, ben de İbnu’s-Sikkît’e sor dedim. İbnu’s-Sikkît de bana “sen sor” dedi. Ben de Yusuf (as)’ın kardeşlerinin kıssasında geçen “نكتل” kelimesinin vezni nedir diye sordum. İbnu’s-Sikkît hızlı bir şekilde cevap vererek “نفعل” veznindedir dedi. Acele etme iyi bak dedim. Düşüneyim dedi ve “نفتعل” veznindedir dedi. Ben de “نكتل” dört harfli “نفتعل” ise beş harfli bir kelimedir. Bu iki kelimeyi nasıl kıyas edersin dedim bunun üzerine şaşırıp kaldı ve cevap veremedi. Halife el-Mutevekkil bana sen ne cevap vereceksin Mâzinî dedi. Ben de aslında “نفتعل” veznindedir, kelimenin aslı “نكتيل”dir dedim. İlet harfî olan yâ, harekeli olup mâ kabli fethalı olduğu için elife kalb edildi, “نكتال” oldu, cezm edatı dahil olduğu için “نكتل” oldu dedim. Halife el-Mutevekkil doğrusu budur dedi, bunun üzerine İbnu’s-Sikkît hiçbir şey söyleyemedi. Halife’nin yanından çıkınca İbnu’s-Sikkît bana “bugün beni aşırı üzdün” dedi. Ben de “seni üzmeyi düşünmedim, aklımda olan bir meseleydi, sordum” cevabını verdim.”⁹⁹

⁹⁷ el-Ḥamevî, *Mu‘cemu’l-‘udebâ*, 2/757; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât fi tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât*, 1/464; İbnu’l-‘Imâd, *Şezerâtu’z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, 3/216.

⁹⁸ el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuhât*, 1/282; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât fi tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât*, 1/465-466; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/579; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 1/283; İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 81.

⁹⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ’*, 12/17; Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Mecâlisu’l-‘ulemâ*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1983), 230; ez-Zubeydî, *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, 203; el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuhât*, 1/285-286; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 6/397.

Kaynakların çoğunluğuna göre Ebû Osman el-Mâzinî 249/863 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁰

1.5.4. el-Muberrid (ö. 285/898)

Tam adı Muhammed b. Yezid b. Abdulkber b. 'Umeyr'dir. 210/826 yılında Basra'da doğdu. Ebû 'Amr el-Cermî, (ö. 225/840) Ebû Hâtim es-Sicistânî ve el-Mâzinî'den ders almıştır.¹⁰¹ el-Mâzinî ile aralarında hoca talebe ilişkisi uzun yıllar devam etmiştir.¹⁰²

Hocası el-Mâzinî, sorduğu sorulara tatmin edici cevaplar verdiğiinden dolayı kendisine insanı rahatlatan manasında "el-Muberrid" ismini vermiştir. Ancak kendisinin bu lakaptan hoşlanmadığı söylenmektedir.¹⁰³

Kûfe ekolüne mensup olan Ebû'l-Abbâs Şa'leb ile aralarında bir rekabet olduğu söylenmektedir. el-Muberrid derin bir feshate sahip olduğundan dolayı insanların el-Muberrid'i galip saydığı ve bu yüzden de onunla münazara yapmaktan kaçındığı nakledilmektedir.¹⁰⁴

Halife el-Mutevekkil'in meclisinde bir ayetin okunuşu konusunda mecliste bulunanların ihtilafa düşmesi üzere 246/862 yılında Basra'dan Sâmarrâ'ya çağrıldı. Fakat halife el-Mutevekkil'in (ö. 247/8613 öldürülmesi üzerine Bağdat'a gittiği ve burada ders verdiği rivayet edilir. el-Muberrid lûgat ve nahiv ilimlerinde imam, feshat sahibi, güvenilir bir kimse olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁵

el-Muberrid'in geride bıraktığı en önemli eserleri *el-Kâmil fi'l-edeb* ve *el-Muktedab*'tır.¹⁰⁶ Bu eserlerin ikisi de günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır.

Tercih edilen görüşe göre el-Muberrid 285/898 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1977), 2/162; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 10/136; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/579.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 13/576; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*, 112; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/269.

¹⁰² Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/354.

¹⁰³ Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*, 113.

¹⁰⁴ Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/355; İbnu'l-'Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, 3/357.

¹⁰⁵ Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/355.

¹⁰⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 83; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/355; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/165-166.

¹⁰⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 83; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/165; İbnu'l-'Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, 3/356; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/503.

1.5.5. er-Riyâşî (ö. 257/871)

İsmi ve künyesi Ebû'l-Fazl Abbâs b. Ferec'dir. Babası Benî Cüzzâm kabilesinden olduğu için ona nisbetle kendisine er-Riyâşî denilmiştir.¹⁰⁸ 177/794 yılında Basra'da doğmuştur. Edebiyat ve luğat ilimlerini el-Asmaî'den öğrendi. Onun derslerine uzun süre devam ederek kitaplarını ezberlemiştir. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin kitaplarını da ezberledi fakat onunla uzun süre beraber olamadı. Ebû Ma'mer Abdullah b. Ömer Basri'den (ö. 271/884) hadis öğrenmiştir.¹⁰⁹ Mâzinî'den Sîbeveyh'in kitabını okumuştur. Bununla alakalı olarak Mâzinî şöyle demiştir: "Riyâşî bana Sîbeveyh'in kitabını okudu ama o benden daha iyi anlıyordu."¹¹⁰ Hicri 230/845 yılında Bağdat'a gelerek kısa bir süre burada hadis dersleri verdi ve daha sonra Basra'ya döndü. Halife el-Mutevekkil'in kendisine kadılık teklif etmesine rağmen kabul etmediği rivayet edilmiştir.¹¹¹

Nahiv, luğat, şiir ve hadis ilimlerinde imam olan Abbas Riyâşî, *Kitâbu'l-Hayl* ve *Kitâbu'l-İbil*¹¹² adlı eserler telif etti. Hicri 257/ yılında zenci isyanında Basra'da âsiler tarafından görev yaptığı camide öldürüldü.¹¹³

1.7. Eserleri

Hicri 2. asrın son yıllarından itibaren İslami eserlerin telifi açısından çok verimli bir döneme girildiği görülmektedir. Öyle ki bu dönemde telif edilen eserler, sonraki nesiller için daima en güvenilir kaynak olmaya devam etmektedir. el-Halil b. Ahmed el-Ferâhî'nin *Kitâbu'l-Ayn*'i, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'i, el-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'i, Ebû 'Ubeyd'in *Ġarîbu'l-musannef*'i ve daha birçok önemli kaynak bu dönemde telif edilmiştir.

Bu dönemde telif edilen luğat, nahiv ve edebiyata dair eserlerin en önemli özelliklerinden biri, hocalardan ders almanın yanında şüphesiz fasih Arapça konuşan bedevilerden şifahi olarak kelimelerin veya nahiv için istişhâd edilebilecek şiirlerin

¹⁰⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 81; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 152-153.

¹⁰⁹ Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 3/318.

¹¹⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/28; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 16/372; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10/66; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 153.

¹¹¹ el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2/370.

¹¹² İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 82.

¹¹³ el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2/369; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10/69; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 16/372.

alınmasıdır. Bu dönemde yaşayan âlimler ders halkasında hocalardan ders almanın yanında yazmak istedikleri eserler için yolculuğa çıkarak ve bedeviler arasında yaşayarak gerekli malzemeyi toplamış ve kayda geçirmişlerdir. Ebû Zeyd el-Ensârî¹¹⁴ ve İbnu'l-A'râbî¹¹⁵ nevâdir türü kelimeleri bir araya getirmek için bedevîler arasında yaşamışlar ve onlardan nakillerde bulunmuşlardır. el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserinde birçok yerde bedevîlerden nakillerde bulunmuştur.¹¹⁶ İbnu's-Sikkît bu dönemde yaşayan âlimlerden olması sebebiyle bizzat fasih Araplardan kelimeleri toplamak için yolculuklara çıkmıştır. *Kitâbu'l-Elfâz*¹¹⁷ ve *Işlâhu'l-Mantık*¹¹⁸ adlı eserinde bedevîlerden yapmış olduğu nakiller oldukça fazladır.

İbnu's-Sikkît'in eserlerinin hemen hepsi sözlük ve şiir divanlarının rivayet ve şerhlerinden ibarettir. Şiir divanlarının şerhlerinin de bir bakıma sözlük çalışmalarından ibaret olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira divanların şerhleri, çoğunlukla beyitlerde geçen kelimelerin açıklamasından ibarettir.

Bu dönemde yazılan sözlüklerin en önemli özelliklerinden biri de belirli konular üzerine yazılmış olmalarıdır. Örneğin, "*Kitâbu'l-Hayl*" atların doğumundan gelişimine kadar geçtiği aşamalar ve atların uzuvlarının ismini; *Kitâbu'l-İbil* ve *Kitâbu Halki'l-insân ise* insan ve develerin doğumdan itibaren gelişim merhalelerine göre değişen isimleri ve uzuvlarının ismini konu edinir. İbnu's-Sikkît'in eserlerinin özelliği de aynı kendi döneminin karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Burada kastedilen tabii ki eserlerinin çoğunluğudur. Bunun dışında İbnu's-Sikkît'in o dönemde benzeri telif edilememiş olan, halk arasında yaygın dil hatalarını düzeltmek amacıyla yazılmış ve daha sonraki dilcileri etkilemiş olan *Işlâhu'l-Mantık*, kelimelerin bağlamında kullanılmasına yönelik "*Kitâbu'l-Elfâz*" gibi eserleri de mevcuttur. İbnu's-Sikkît'in hayatına yer veren tarihçiler, onun seksen kadar eserinden bahsetmektedir. Ancak bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Eserlerinin

¹¹⁴ Saïd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî Ebû Zeyd, *Kitâbu'n-Nevâdir*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1981), 9.

¹¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfi İbnu'l-A'râbî, *Nevâdiru ibni'l-A'râbî*, thk. Ahmed Receb Ebû Sâlim (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2013), 12.

¹¹⁶ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/81.

¹¹⁷ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît İbnu's-Sikkît, *Kitâbu'l-Elfâz*, thk. Fahreddîn Kabâve (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1998), 333.

¹¹⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît İbnu's-Sikkît, *Işlâhu'l-Mantık*, thk. Ahmet Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 276.

isminin bir kısmını biyografi kaynaklarından, bir kısmını ise İbnu's-Sikkît'den nakilde bulunan müteahhir âlimlerden öğrenilmektedir. Burada İbnu's-Sikkît'in eserlerinden ilk olarak sözlük çalışmaları, daha sonra şiir derlemeleri zikredilecektir.

1.7.1. Dilbilimsel Çalışmaları

İbnu's-Sikkît, kendisinden sonra gelen müelliflerin başlıca kaynak olarak kullandığı ve hemen hemen tamamı sözlük çalışması olan eserler telif etmiştir. Bu sözlüklerden çoğunluğu *Kitâbu'l-İbil*, *Kitâbu'l-İnsan* gibi konulu sözlüklerdir. Bunlar haricinde *Işlâhu'l-Manţık* yaygın dil hatalarına dikkat çekmek üzere, *Kitâbu'l-Elfâz* ise ortak manayı ifade eden kelime grupları üzerine yapılan çalışmalarıdır. Burada biyografi kaynaklarının İbnu's-Sikkît'e aidiyeti konusunda ittifak ettikleri eserler zikredilecektir. Söz konusu eserlerden bazıları şunlardır:

1.7.1.1. Kitâbu'l-İbil

Develerin doğumundan itibaren gelişim merhalelerine göre isimlerini, çeşitlerini konu alan bir eserdir. İbnu's-Sikkît'in bu eseri günümüze ulaşmamıştır. Aynı isimle Asmaî'nin eseri günümüze ulaşarak basılmıştır. İbnu's-Sikkît'in bu isimde eserinin olduğunu İbn Hallikân,¹¹⁹ Yâkut el- Hamevi¹²⁰ ve İbnü'n-Nedîm¹²¹ nakletmektedir.

1.7.1.2. Halku'l-İnsân

İnsanın ana rahmine düşmesinden itibaren büyüüp gelişmesindeki geçirdiği merhalelere göre aldığı isimleri ve her bir uzvun sıfatına göre verilen isimleri konu edinen küçük bir sözlüktür. Kaynaklarda İbnu's-Sikkît'e nisbet edilen bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bu konuda İbnu's-Sikkît'ten önce ve sonra birçok eser yazılmıştır. el-Asmaî'nin ve Ebû İshak ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) eserleri günümüze kadar ulaşmıştır. el-Asmaî'nin eseri 1905 yılında Leipzig'te August Haffner

¹¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/400.

¹²⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2840.

¹²¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 99.

tarafından *el-Kenzu'l-lugavî fi'l-lisâni'l-arabî* isimli eser içerisinde basılmıştır. Daha sonra Kâhire'de tıpkı basımı yapılmıştır.¹²² ez-Zeccâc'ın eseri ise İbrahim es-Sâmarrâi tarafından 1963 yılında Irak'ta yayımlanmıştır.¹²³

1.7.1.3. el-Emsâl

Arapçada yaygın olarak kullanılan deyimleri ele alan bir sözlük olup, günümüze ulaşmamıştır.¹²⁴

1.7.1.4. el-Enşâb

Sadece biyografi kaynaklarında rastlanılan bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹²⁵ Neseb ilmini ele almış olmakla beraber hangi kabilenin veya hangi beldenin insanının nesebi hakkında yazıldığı belli değildir. Neseb hakkında yazılan en meşhurlar eserler, İbn Kelbî'nin (ö. 204/819) Kureyş ve alt kolları, Temîm kabilesi ve alt kolları, Şeybân kabilesi ve alt kolları vs. Arap kabilelerinin nesebi hakkında yazdığı *Cemheretu'n-neseb*, İbn Hâzım'ın (ö. 456/1064) Kahtân, Adnan ve Huzâa kabilelerinin neseb silsilesini kendi dönemine kadar yazdığı *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, Abdülkerim es-Semânî'nin (ö. 562/1166) alfabetik olarak yazdığı *el-Ensâb* adlı ansiklopedik eseridir.

1.7.1.5. Kitâbu'l-Eşvât

Sesler, sesin sıfatları ve insanın konuşmasına engel olabilecek durumları ele alan bir sözlük olup, günümüze ulaşmamıştır. Bu eserin muhtevası hakkında es-Suyûtî'nin *el-Muzhir* adlı eseri ipucu vermekle birlikte tam olarak hangi konuları kapsadığı bilinmemektedir.¹²⁶

¹²² Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî, *el-Kenzu'l-lugavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, thk. August Haffner (Kahire: Mektebetu'l Mutenebbî, ts.), 158-232.

¹²³ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Halku'l- insân*, thk. İbrahim Sâmrâi (Irak: Mecma'u'l-İlmiyyi'l-'Irâkî, 1963).

¹²⁴ İsmâîl Bâşâ Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn* (İstanbul: Vekâletü'l-Me'ârifî'l-Celîle, 1951), 2/537; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/400; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 98.

¹²⁵ Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn*, 2/537.

¹²⁶ Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, ed. Fuat Ali Mansur (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye, ts.), 1/436.

1.7.1.8. Kitâbu'l-Elfâz

İbnu's-Sikkît'in en hacimli eserlerinden biridir. Manadan lafza doğru giden sözlüklerden biridir. Bu eserde müellif hedefindeki mana ile alakalı bir bölüm açar ve manayı ifade edebilecek bütün lafızları toplamaya çalışır. Özetle bu eserde amaç, istenilen manayı değişik cümlelerle anlatabilmektir.

Eser 147 bölümden oluşmakta olup, zenginlik bâbı ile başlar ve Arapların kullandıkları mehmûz kelimeler babı ile son bulur. Müellif bu eserin tertibinde zıt manaları esas almıştır. Mesela, birinci babın başlığı zenginlik ve bolluk ile alakalı iken¹³¹ ikinci babın başlığı fakirlik ve kıtlık ismini taşımaktadır.¹³² İbnu's-Sikkît bu eserinde halk arasında çok kullanılan sözleri değil, daha çok şairler ve edebiyatçılar gibi dil bilgisi yüksek kimselerin kullandıkları sözleri toplamayı amaç edinmiştir. Bunun için istişhad ederken bol bol şiirlerden yararlanmışır. Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerif ile daha az istişhatta bulunmuştur. Müellifin lafızların manasını açıklarken kullandığı yöntemlerden birisi de kendinden önceki alimlerden nakillerde bulunmasıdır. Başta el-Asmaî olmak üzere Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû 'Amr eş-Şeybânî, el-Ferrâ, Ebû 'Ubeyd ve İbnu'l-A'râbî'den nakillerde bulunmuştur. Hocalarından nakline nisbetle az olsa da bedevîlerden de nakillerde bulunmuştur. *Kitâbu'l-Elfâz* uzun bir süre alimlerin dikkatini çekmemiş, üzerine herhangi bir şerh veya ihtisar çalışması yapılmamıştır. Nihayet 12. yüzyıla gelindiğinde Hatîb et-Tebrîzî olarak bilinen, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali b. Muhammed (ö. 502/1109) bu eserin önemini fark etmiş ve eseri şerh etmiştir. Hatîb et-Tebrîzî bu eseri şerh etmesinin gerekçesi olarak eserin mukaddimesinde şöyle demiştir: “İnsanların İbnu's-Sikkît'in küçük hacimli olmasına rağmen büyük faydalar içeren eserlerine “İşlâhu'l-Mantık” adlı eseri kadar değer vermediklerini gördüm. Kitâbu'l-Elfâz adlı eseri de bunlardan biridir. Bu kitabın içerdiği bilgiler, bilinmesi ve ezberlenmesi gereken bilgilerdir. Fakat benim ve kendilerinden ders aldığım hocaların bu eserde

¹³¹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît İbnu's-Sikkît, *Kitâbu'l-Elfâz*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1998), 5.

¹³² İbnu's-Sikkît, *Kitâbu'l-Elfâz*, 1998, 14.

fazlaca tekrar olduğunu görmesi, istiṣhâd ettiği beyitlerin bazılarının sorunlu olması bazılarının ise açıklamaya muhtaç olması beni bu eseri şerh etmeye sevk etti.”¹³³

İbnu’s-Sikkît’in *Kitâbu’l-Elfâz* adlı eseri, kendisinden sonra gelen dil alimlerinden bazılarını etkilemiş ve bu tarzda eserlerin yazılmasına öncülük etmiştir.

1.7.1.8.1. Kitâbu’l-Elfâz’dan Etkilenenler

Kitâbu’l-Elfâz üzerine her ne kadar sadece Hatîb et-Tebrîzî şerh yapmış olsa da bu eserin etkisi sonraki müelliflerde doğrudan veya dolaylı bir biçimde görülmektedir. Müelliflerden bazıları İbnu’s-Sikkît’in kullandığı bâb başlıklarını birebir aynı şekilde kullanarak doğrudan etkilenmiş kimisi de onu “elfâz” türünde ilk eser yazmasından dolayı rol model olarak almıştır.¹³⁴

Kitâbu’l-İbil ve *Kitâbu’l-İnsân* gibi İbnu’s-Sikkît’ten önce yazılan konulu sözlükler, her ne kadar manadan lafza doğru giden bir üslupla yazılması konusunda *Kitâbu’l-Elfâz*’a benzese de bu eserler belli bir nesneyi hedef alır ve onların doğumundan gelişimine kadar geçirdiği merhaleleri ve içinde bulunduğu özelliğe göre almış olduğu isimleri konu edinir. *Kitâbu’l-Elfâz*’da ise farklı konular ele alınır ve bir mananın kaç farklı terkiplle ifade edilebileceği açıklanır. Bunun yanında bahsedilen eserler küçük risaleler iken, *Kitabu’l-Elfâz* bir sözlük hacminindedir.

Kitâbu’l-Elfâz’ın kendisinden sonraki eserlere etkisini açıklaması açısından İmîl Bedî’ Ya’kub’un *el-Elfâzu’l-Kitâbiyye*’nin mukaddimesinde ifade ettiği sözler en güzel şahittir denilebilir. *el-Elfâzu’l-Kitâbiyye* adlı eser, bize miras kalan mu’cemu’l-meâni dediğimiz konulu sözcüklerin ve eş anlamlı sözlüklerin bir halkasıdır. Bu halka İbnu’s-Sikkît’in *Kitâbu’l-Elfâz*’ı ile başlamış ve İbn Kuteybe’nin *Edebu’l-Kâtib*, *el-Hemedâni*’nin *el-Elfâzu’l-Kitâbiyye*, Ebû Mansûr es-Şeâlibî’nin (ö. 429/1038) *Fıkhü’l-luğa* ve Sırru’l-‘Arabîyye, İbn Sîde’nin (ö. 458/1066) *el-Muḥaṣṣaṣ* ve İbrahim Yazıcı’nın (1847-1906) *Nec’atu’r-râid fi’l-muterâdif ve’l-mutevânid* adlı eseriyle tamamlanmıştır.¹³⁵ İmîl Bedî’ Ya’kub’un bu sözünden anlaşılan İbnu’s-

¹³³ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali Hatîb et-Tebrîzî, *Kenzu’l-huffâz fi kitâbi tehzîbi’l-elfâz*, thk. Luvîs Şeyho (Lübnan: Mektebetu’l-Katolikiyye, 1896), 15.

¹³⁴ İbrahim, *İbnu’s-Sikkît el-Luğavî*, 98.

¹³⁵ Abdurrahman b. İsa b. Hammâd Hemezânî, *el-Elfâzu’l-Kitâbiyye*, thk. İmîl Bedî’ Ya’kûb (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1991), 6-7.

Sikkît'in *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye* adlı eseri mu'cemu'l-meânî ve eş anlamlı sözlükler üzerine yazılan ilk eser olup, kendisinden sonra gelenleri doğrudan etkilemiştir.

1.7.1.8.1.1 el-Elfâzu'l-Kitâbiyye

Abdurrahman b. İsa el-Hemedânî (ö. 327/938) telif ettiği *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye* adlı eserinde İbnu's-Sikkît'in *Kitâbu'l-Elfâz*'ından açık bir şekilde etkilenmiştir. Her iki eserde de amaç, farklı terkiplerle hedef bir manayı ifade edebilmektir. Konu başlığı olarak birbirine benzer, hatta bazı başlıklar birebir aynıdır. Aralarındaki büyük benzerlikle beraber temel farklılık ise *Kitâbu'l-Elfâz*'da garib olan lafızlar ele alınırken, *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye*'de halk arasında yaygın kullanılan ve sıbyan mektebinde çocuklara ilk olarak öğretilmesi gereken ifadeler konu edilmiştir.

İbnu's-Sikkît ele aldığı lafızlar için daha çok şiirlerle istişhâd getirmiş, deyim ve atasözlerini ise daha az kullanmıştır. el-Hemedânî ise daha çok deyim ve atasözleriyle istişhâd etmiş, şiirleri ise çok az kullanmıştır. Bir diğer farklılık ise el-Hemedânî eserinde hiçbir şahsın ismine yer vermezken İbnu's-Sikkît ise bilgiyi aldığı şahısların ismini açık olarak zikreder.¹³⁶

1.7.1.8.2. Fıkhu'l-luğa ve Sırru'l-A'rabiyye

Ebû Mansûr es-Şeâlibî (ö. 429/1037) *Fıkhu'l-luğa ve sırru'l-A'rabiyye* adını verdiği eserinde İbnu's-Sikkît'ten etkilenmiştir.

es-Şeâlibî eserini iki kısım olarak telif etmiş, birinci kısma *Fıkhu'l-luğa*, ikinci kısma ise *Sırru'l-A'rabiyye* ismini vermiştir. Eserinin birinci bölümünde *Kitâbu'l-Elfâz*'dan etkilenmiş ve ondan alıntılar yapmıştır.

Fakat es-Şeâlibî, alıntı yaptığı yerlerde İbnu's-Sikkît'in ismini çok az zikretmiştir. es-Şeâlibî, eserini bölümlere ayırırken ve manaların karşılığı olan lafızları verirken daha dikkatli davranmıştır. Konumuzla alakalı olan birinci bölüme baktığımızda 30 bâbtan oluşmaktadır. Bâbları ise müellif fasıllara ayırmış ve bu fasılları uygun gördüğü tertibe göre sıralamıştır. İbnu's-Sikkît ve el-Hemedânî'nin amacı aynı manaya karşılık gelebilecek lafızları toplamak iken, es-Şeâlibî'nin amacı

¹³⁶ İbnu's-Sikkît, *Kitâbu'l-Elfâz*, 1998, 80.

ise müşterek manayı başlık olarak zikrettikten sonra manaların ayrışmasına göre o mananın karşılığında kullanılan lafızların farklılaştığını göstermektedir.

Örnek olarak müellif 18. bâb'ta *insanların ve hayvanların halleri ve filleri* başlığı altında *susuzluğun tertibi faslında* şöyle söylemektedir:

Suya ilk ihtiyaç duyma anına العطش sonra الظما sonra الصدى sonra الغلة sonra اللهبة sonra الهيام sonra الاوام sonra الجواد sonra القاتل denilmektedir.¹³⁷

Eseri tahkik eden Muhammed Enis Muhrâk eserin girişinde Arapçanın hayatın bütün yönlerini kuşatan canlı bir dil olduğunu, es-Şeâlibî'nin bu manalara işaret etmeyi amaçladığını belirtmiştir.¹³⁸

es-Şeâlibî'nin eseri ile İbnu's-Sikkî'tin eserinin bir diğer farkı ise İbnu's-Sikkî'tin garib lafızları toplarken es-Şeâlibî ise hem halk arasında bilinen hem de garib olan lafızları toplamıştır.

1.7.1.8.3.el-Muḥaşşaş

Mu'cemu'l-meâni alanında telif edilen eserlerin en kapsamlı ve düzenli olanı şüphesiz Endülüslü dilbilimci Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail el-Mursî'nin (ö. 398/1008) *el-Muḥaşşaş* adlı eseridir.

Mu'cemu'l-meâni alanında kendinden önce telif edilen eserlerden yeterli derecede faydalanan İbn Sîde, ele almış olduğu manaları sırasıyla en ince ayrıntısıyla zikretmiştir. Örnek olarak eserinde ele aldığı "halku'l-insan" konusuna bakacak olursak, önce insan lafzını luğat açısından tahlil ettikten sonra sırasıyla hamilelik ve doğum,¹³⁹ doğumla beraber gelen şey,¹⁴⁰ süt emme, süttten kesilme, çocuğun beslenmesi ve çocuğun yetiştirilmesi ile ilgili diğer konular diyerek devam etmektedir.¹⁴¹ İbn Sîde'nin *el-Muḥaşşaş* adlı eserinde *Kitâbu'l-Elfâz*'dan etkilendiği bir gerçektir. Bu etkilenme sadece tarz olarak yani manadan lafza doğru giden bir sözcük yazma konusunda ondan örnek almakla kalmayıp, tam aksine İbnu's-Sikkî'ten sayısız nakillerde bulunmakta olmuştur.

¹³⁷ Ebû Maşşur Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa ve şırru'l-'Arabîyye*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-'Arabî, 2016), 337.

¹³⁸ Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa ve şırru'l-'Arabîyye*, 76.

¹³⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil İbn Sîde, *el-Muḥaşşaş*, thk. Halil İbrâhîm Ceffâl (Beyrut: Dâru İhyâ'u-Turâsî'l-'Arabî, 1996), 1/45.

¹⁴⁰ İbn Sîde, *el-Muḥaşşaş*, 1/50.

¹⁴¹ İbn Sîde, *el-Muḥaşşaş*, 1/51.

1.7.1.9. İşlâhu'l-Mantık

İbnu's-Sikkî't'in bu eseri mantık ilmiyle alakalı değildir. Eser yaygın dil hatalarını (lahnu'l-âmm) düzeltmek amacıyla yazılmıştır. Lahnu'l-âmm alanında İbnu's-Sikkî't'ten önce de sonra da birçok eser yazılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: *Ma telhanu fihi'l-âmm* (el-Kisâi), *Ma yalhanu fihi'l-âmm* (el-Asmaî), *Ma hâlefetu'l-âmmetu fihi luğate'l-'Arab* (Ebû 'Ubeyd), *Edebû'l-Kâtib* (İbn Kuteybe), *el-Fasîh* (Şa'leb).

İşlâhu'l-Mantık, alimlerin övgüsüne mazhar olmuştur. Bunlardan en dikkat çekici olanı el-Muberrid'in söylediği şu sözdür: “Bağdatlıların İbnu's-Sikkî't'in *İşlâhu'l-Mantık* kitabından daha güzel bir kitabı yoktur.”¹⁴² İbn Hallikân da bazı âlimlerin “Bağdat köprüsünden *İşlâhu'l-Mantık*'tan daha güzel bir kitap geçmemiştir” dediklerini nakleder.¹⁴³

İbnu's-Sikkî't'in bu eserdeki amacını dört ana başlıkta toplamak mümkündür:

1. Başı kesreli olması gerektiği halde insanların fethalı veya dammeli okuduğu kelimeler ve فَعَلْتُ kalıbında gelen kelimelerde ayne'l-fiili fethalı olduğu halde insanların kesre veya dammeli okuduğu kelimeler. Müellif eğer kelime az biliniyorsa bunları açıklar ve nasıl hata yapıldığını beyan eder.

2. Hemzeli olduğu halde insanların hemzeyi terk ettiği kelimeler, ص ile olması gerektiği halde insanların س ile okuduğu kelimeler, س ile olması gerektiği halde insanların ص ile okuduğu kelimeler, و ile gelmesi gerektiği halde insanların ي ile kullandığı kelimeler.

3. Şülâsi mücerred kalıbında olması gerektiği halde insanların افعال bâbı ile kullandıkları veya افعال babından olduğu halde insanların hatalı olarak şülâsi mücerred kalıbında kullandıkları kelimeler.

4. İnsanların manalarını zamanla değiştirdiği kelimeler.¹⁴⁴

¹⁴² İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/396; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/276; Ziriklî, *el -'A'lâm*, 8/195; Ebu'l-Muzaffer Şemsuddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Turkî el-Avnî el-Bağdâdî Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân fî târîhi'l-'a'yân*, thk. Muhammed Berekât - Kâmil Muhammed Harrâd (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2013), 15/142.

¹⁴³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/400.

¹⁴⁴ Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuhu ve tatavvuru* (Mısır: Dâru Mısır, 1988), 1/81.

Işlâhu'l-Mantık, sonraki âlimlerin dikkatini çekmiş ve üzerine şerh, haşiye ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Bu eser, 1949 yılında Abdusselam Harun ve Ahmed Muhammed Şakir'in tahkikiyle Kahire'de yayımlanmıştır.

1.7.9.1.1. Işlâhu'l-Mantık Üzerine Yapılan Çalışmalar

İbnu's-Sikkît'in *Işlâhu'l-Mantık* adlı eseri, kendisinden sonra gelen dilcilerin dikkatini çekmiş ve bu eser üzerine şerh, ihtisar ve dağımık görülen meselelerin tertibi için birtakım çalışmalar yapılmıştır. Burada yapılan çalışmaların bazıları hakkında bilgi verilecektir.

1.7.9.1.1.1. Cevâmi'u Işlâhi'l-Mantık

Eserin müellifi Ebû'l-Hasen İbn Rifâ'a'dır (ö. 327/938). Genel olarak İbnu's-Sikkît'in üslubunu korumakla beraber lafızların şerhi ve şahitleri terk etmiş, bazen gerekli gördüğü yerde *Işlâhu'l-Mantık*'tan alıntı yapmakla yetinmiştir. Fakat müellifin yapmış olduğu kısaltmalar zaman zaman lafızların anlaşılmasına neden olmuştur.

Müellif eserin başında öncelikle *Işlâhu'l-Mantık*'ın değerli bir eser olduğunu, fakat bazı gereksiz açıklamalar nedeniyle eserin uzadığını ve kendisinin bu eseri öğrencilerin ezberleyebileceği şekilde kısalttığını ifade etmiştir.¹⁴⁵

1.7.9.1.1.2. Şerhu Ebyâti Işlâhi'l-Mantık

Bu eserin müellifi Ebû Muhammed Yusuf b. Hasan b. Abdullah es-Sîrâfi'dir (ö. 385/995). Sîbeveyh'in nahiv alanında yazılan ilk kitap olan *el-Kitâb* adlı eserine şerh yazan Ebû Saîd es-Sîrâfi'nin (ö. 368/979) oğludur.

Müellif bu eserler *Işlâhu'l-Mantık*'ta geçen beyitleri luğat ve gramer açısından incelemiş, beyitlerin öncesini veya sonrasını vermiş ve mümkün mertebe şiirlerin kime ait olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶ Bu eser, Yâsin Muhammed es-Sevvâs'ın tahkikiyle 1983 yılında yayımlanmıştır.

¹⁴⁵ Rifâ'a b. Mesud İbn Rifâ'a, *Cevâmi'u Işlâhi'l-Mantık* (Haydar Âbâd: Matbaatu Meârifî'l-Osmaniyye, 1935), 3.

¹⁴⁶ Ebû Muhammed Yusuf b. Hasan es-Sîrâfi, *Şerhu ebyâti işlâhi'l-mantık* (Dımeşk: ed-Dâru'l-Muttahide, 1992), 29.

1.7.9.1.1.3. Tehzîbu İslâhî'l-Mantık

Bu eserin müellifi kısaca Hatîb et-Tebrîzî olarak bilinen Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali'dir (ö. 502/1109). Müellif bu eserin önsözünde, içindeki önemli bilgilerden dolayı insanların bu kitaba yöneldiğini, fakat eserde fazla tekrar olması nedeniyle kitabın hacim olarak uzadığını, şahit olarak kullanılan bazı beyitlerde bozukluk olduğunu görünce özetlemeye karar verdiğini belirtmiştir.¹⁴⁷

Bu eser Fevzî Abdulazîz Mes'ûd tarafından 1986-1987 yıllarında iki cilt olarak yayımlanmıştır. Bunların dışında kaynaklarda İbnu's-Sikkît'e nisbet edilen eserler şunlardır: *el-Muzekker ve'l-muennes*,¹⁴⁸ *el-Muşennâ ve'l-mubennâ ve'l-mukennâ*,¹⁴⁹ *el-Vuhûş*¹⁵⁰, *en-Nevâdir*,¹⁵¹ *en-Nebât ve's-şecer*,¹⁵² *Kitâbu'l-Ecnâs*,¹⁵³ *el-Envâ*.¹⁵⁴

Burada zikredilen eserlerden hemen hepsi doğrudan veya dolaylı olarak sözlük çalışmalarıdır. Bundan sonra ise müellifin rivayet veya şerh ettiği şiir divanlarından bahsedilecektir.

1.7.2. Şerh Ettiği ve Rivayet Ettiği Şiir Divanları

İbnu's-Sikkît'in, dilbilimci kimliğinin yanında en önemli özelliklerinden biri de Câhiliye, Sadru'l-İslam, Emevî ve Abbâsî dönemi şairlerine ait divanları rivayet ederek bu divanların doğru ve eksiksiz bir biçimde günümüze ulaşmasına katkıda bulunmuş olması ve şiirlerin doğru şekilde anlaşılmasını sağlamasıdır. Bu anlamda

¹⁴⁷ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali Hatîb et-Tebrîzî, *Tehzîbu İslâhî'l-Mantık*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîd, 1983), 22.

¹⁴⁸ en-Necâşî, *Ricâlu'n-Necâşî*, 449; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 99; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn*, 2537.

¹⁴⁹ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâşi'l-Arabî*, çev. Mustafa Arafé (Suudi Arabistan: Yüksek Eğitim Bakanlığı İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye Üniversitesi, 1988), 2/672; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 2/208; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 99; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn*, 2/537.

¹⁵⁰ Sezgin, *Târîhu't-turâşi'l-Arabî*, 2/689; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 8/195.

¹⁵¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 99; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, c. 6/2841; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 8/195; Sezgin, *Târîhu't-turâşi'l-Arabî*, 2/687.

¹⁵² Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn*, 2/537; Sezgin, *Târîhu't-turâşi'l-Arabî*, 2/684; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 99.

¹⁵³ Sezgin, *Târîhu't-turâşi'l-Arabî*, 2/616; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 4/262; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 99; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2841.

¹⁵⁴ Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn*, 2/537.

şerh ettiği veya rivayet ettiği divanların sayısı kırkı bulmaktadır. Şerh veya rivayet ettiği divanlardan bazıları şunlardır:

1.7.2.1. Dîvânu ‘Urve b. Verd

Câhiliye dönemi şairlerinden olan ‘Urve b. Verd’in dîvânı İbnu’s-Sikkît’in rivayetiyle günümüze ulaşmıştır.¹⁵⁵ Bu dîvân, birkaç defa basılmıştır. İlk baskısı 1923, ikinci baskısı ise 1926 yılında Cezayir’de yapılmıştır. Eserin tahkikli yayını ise Abdulmu’în el-Mulevvah tarafından yapılmıştır.

1.7.2.2. Dîvânu Kays b. el-Ĥatîm

Ziriklî’nin ifade ettiğine göre İbnu’s-Sikkît, Kays b. el-Ĥatîm’in dîvânını rivayet etmiştir. Bu eser ilk olarak müsteşrik Kowalski (ö. 1948) tarafından 1914 yılında Leipzig’de neşredilmiş ve daha sonra ise Nâsiruddîn Esed tarafından 1969 yılında tahkikli olarak yayımlanmıştır.¹⁵⁶

1.7.2.3. Dîvânu Ṭufeyl el-Ġanevî

Câhiliye dönemi şairlerindedir. İsmi Ṭufeyl b. ‘Avf b. Ĥaleftir. İbn Kuteybe’ye göre at tasvirlerini en güzel yapan şair Ṭufeyl el-Ġanevî’dir. el-Asmaî de “her kim ata binmeyi öğrenmek isterse Ṭufeyl’in şiirlerine baksın” demiştir.¹⁵⁷

1.7.2.4. Dîvânu’n-Nâbiġa ez-Zubyânî

İbnu’n-Nedîm¹⁵⁸ ve en-Necâşî’nin¹⁵⁹ zikrettiğine göre İbnu’s-Sikkît bu dîvânı rivayet ederek günümüze ulaşmasını sağlamıştır. 1968 yılında Şükri Faysal tarafından yayımlanmıştır.

¹⁵⁵ Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, 2/207; Sezgin, *Târîhu’t-turâsi’l-‘Arabî*, 2/62; İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 99; Ziriklî, *el - ‘A’lâm*, 8/195.

¹⁵⁶ Ziriklî, *el - ‘A’lâm*, 8/195.

¹⁵⁷ Abdulkâdir b. Ömer el-Baġdâdî, *Hizânetu’l-edeb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kâhire: Mektebetu’l-Hancî, 1997), 9/47.

¹⁵⁸ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 99.

¹⁵⁹ en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 449.

1.7.2.5. Dîvânu Tarafe b. el-‘Abd

Fuat Sezgin¹⁶⁰ ve en-Necâşî¹⁶¹ İbnu’s-Sikkît’in bu divânı rivayet ettiğini nakletmektedir. 1909 yılında Ahmed Emîn eş-Şenkîti tarafından Kazan’da yayımlanmıştır.¹⁶²

1.7.2.6. Dîvânu’l-Hansâ

Carl Brockelmann¹⁶³ ve İbnu’n-Nedîm’in¹⁶⁴ ifade ettiğine göre İbnu’s-Sikkît bu dîvânı şerh etmiştir. Luvîs Şeyho (ö. 1927) bu dîvânı 1888 yılında Beyrut’ta yayımlamıştır.

1.7.2.7. Dîvânu Muzerrid b. Dîrâr

Ziriklî’nin naklettiğine göre İbnu’s-Sikkît bu dîvânı rivayet etmiştir.¹⁶⁵ Eser, 1962 yılında Halil İbrâhim el-Atiyye tarafından Irak’ta yayımlanmıştır.

Bunlar dışında kaynaklarda geçtiğine göre İbnu’s-Sikkît, Câhiliye, Sadru’l-İslam, Emeviler ve Abbâsiler dönemi şairlerine ait birçok şiir dîvânını rivâyet etmiş, fakat bunlardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Bu dîvânlardan bazıları ise şunlardır:

Dîvânu İmrîi’l-Ğays,¹⁶⁶ *Dîvânu Bişr b. Ebî Hâzım*,¹⁶⁷ *Dîvânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ*,¹⁶⁸ *Dîvânu ‘Alkame b. el-Fahl*,¹⁶⁹ *Dîvânu ‘Amr b. Kulşûm*,¹⁷⁰ *Dîvânu Lebîd b. Rebîa*,¹⁷¹ *Dîvânu Muhelhil b. Rebîa*, *Dîvânu Haşşân b. Şâbit*,¹⁷² *Dîvânu ‘Abbâs b. Mirdâs*,¹⁷³ *Dîvânu Cerîr*,¹⁷⁴ *Dîvânu Ferezdak*,¹⁷⁵ *Dîvânu’l-Kumeyt*¹⁷⁶ ve *Dîvânu Kuşeyyir el- ‘Azze*.¹⁷⁷

¹⁶⁰ Sezgin, *Târîhu’t-turâsi’l-‘Arabî*, 2/18.

¹⁶¹ en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 450.

¹⁶² Sezgin, *Târîhu’t-turâsi’l-‘Arabî*, 2/18.

¹⁶³ Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, 2/207.

¹⁶⁴ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 192.

¹⁶⁵ Ziriklî, *el - ‘A’lâm*, 7/212.

¹⁶⁶ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 191; en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 449.

¹⁶⁷ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 192; en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 450.

¹⁶⁸ Bağdâdî, *Hediyyetu’l- ‘arifin esmâ’u’l-muelliifin ve âsâru’l-muşannifin*, 2/536; Ziriklî, *el - ‘A’lâm*, 8/195; en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 450.

¹⁶⁹ en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 450.

¹⁷⁰ en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 450.

¹⁷¹ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 192.

¹⁷² en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 450.

¹⁷³ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 192.

¹⁷⁴ en-Necâşî, *Ricâlu’n-Necâşî*, 450; İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 194.

---

¹⁷⁵ en-Necâşî, *Ricâlu'n-Necâşî*, 450.

¹⁷⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 193.

¹⁷⁷ Ziriklî, *el - 'A 'lâm*, 8/195; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 193.

İKİNCİ BÖLÜM
ARAP DİLİNDE KALB OLGUSU

2.1. Arap Dilinde Kalb Olgusu

Arap dilinde kalb olgusu, sözlük çalışmalarının başladığı dönemlerden itibaren dilbilimcilerin dikkatini çeken bir konu olmuştur. Müttekaddim dilciler daha çok kalb-i mekâna konu olan kelimeleri toplamakla yetinirken günümüzde modern dilbilimciler daha çok bunun sebeplerini tesbit etmeye odaklanmaktadır. İslami ilimlerin farklı alanlarında “kalb” için farklı tarifler yapılmaktadır. Bu çalışmada en meşhur olanlar zikredilecektir.

Kalb'in Tarifi: Sözlükte kalb, قلبه يقلبه قلبا fiilinin masdarı olup, bir şeyin yönünü değiştirmek manasına gelmektedir.¹⁷⁸ el-Halil b. Ahmed والقلب تحويلك الشيء عن وجهه “Kalb, bir şeyin yönünü değiştirmendir” demiştir.¹⁷⁹ ez-Zemahşerî ise قلب الشيء “bir şeyin yönünü çevirmektir” demiştir.¹⁸⁰

Terim olarak ise kalb kelimesinin birden çok manası vardır.

Sarf ilmi istilahında kalb: İlet harfleri ve hemzeyi birbiri ile değiştirmektir. Kalb aynı zamanda kelimenin harflerinin birbiri ile yer değişmesi ve harfin birinin diğerinin önüne geçmesine de denir.¹⁸¹

Şeriatta kalb: Delil bulunmayan yerde hükmün olmamasıdır. Bununla kastedilen hükmün illetsiz bir şekilde sabit olmasıdır.¹⁸²

Kırâat ilminde kalb: Kur'ân-ı Kerim'i tersinden başlayarak önce muâvezeteyni okuyup sonra Bakara suresini okumak ve daha sonra “Fâtiha” ile bitirmektir. Veyahut bir surenin son ayetinden başlayarak başına doğru okumaktır.¹⁸³

¹⁷⁸ Ebu'l-Fađl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem el-İfrîkî el-Mışrî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1993), 1/685.

¹⁷⁹ el-Halil b. Ahmed el Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî - İbrahim Sâmarrâî (Mektebetu Dâri'l Hilâl, ts.), 5/171.

¹⁸⁰ Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil - Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998), 2/94.

¹⁸¹ Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî Tehânevî - Ali Dahrûc, *Keşşâfu iştilâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm* (Beyrut: Lübnan Nâşirûn, 1996), 2/1336; Rađiyyuddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Hasen vd. (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 1/21.

¹⁸² Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983), 178.

¹⁸³ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1965), 16/577.

Belâgat ilminde kalb: Bedî' ilminin lafzî kısmından olup, mısradaki harflerin tersten veya düz okunduğu zaman aynı ibârenin ortaya çıkmasıdır. Bu durum nesir ve nazımda meydana gelebilir.¹⁸⁴

Nazımda olanın misali Kâdı Ercânî'nin şu sözünde olduğu gibidir:

[Vâfir]

1-مودته تدوم لكل هول وهل كل مودته تدوم

Onun sevgisi, her korku için devam eder. Her bir kişinin sevgisi devam eder mi? (Hayır)

Nesir kelimadan misâli ise Allah'ı Teâlâ'nın şu şekilde buyurduğu gibidir:

وربك فكبر (Rabbini yücelt)¹⁸⁵ كل في فلك (Hepsi bir yörengededir.)

Nahivcilere göre kalb: Belâgate yönelik bir maksat için önce gelmesi gerekeni sonraya, sonra gelmesi gerekeni ise öne almaktır.¹⁸⁶ Bu tariflerle kalb'in luğatta ve ıstılahta bir şeyin yerini değiştirmek manasına geldiği, dolayısıyla ıstilah manasının luğat manasının dışına çıkmadığı anlaşılmıştır. Kelimenin harflerinin yerini değiştirmek şeklinde tarif edilen luğavî kalb'in tarifine bakıldığı zaman harflerin yerinin değişmesiyle birlikte mananın değişmemesi izlenimi meydana getirmektedir. Bu tarif, luğavî kalb denilebilmesi için mananın aynı kalması gerektiğini savunan dilcilerin görüşüne uygun bir tarif olur ve luğavî kalb'in kapsamını daraltmış olur. Bazı dilcilere göre ise mananın tamamen aynı olması şart olmayıp, birbirine yakın bir mana ifade etmeleri yeterlidir.

2.2. Kalb-i Mekân ve İştikâk-ı Kebîr

Sözlükte iştikâk, bir şeyin yarısını almak, bir kelimedden başka bir kelime türetmek manasına gelmektedir.¹⁸⁷

Terim Anlamı: İki kelime arasında lafız ve mana bakımından münasebet olmakla birlikte harflerin tertibi konusunda bir münasebet bulunmamasıdır. Misal:

¹⁸⁴ Sa'duddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Taftazânî, *el-Muṭavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân*, thk. Ahmed İzzi İnâye (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâṣi'l-'Arabî, 2004), 703.

¹⁸⁵ et-Taftazânî, *el-Muṭavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân*, 703.

¹⁸⁶ Ahmed Matar el-Atiyye, "el-Kalbu'l-mekânî fi'l-mevrûsi'l-luğavî", *Mecelletu 'Ulûmu'l-Luğa* 2/1 (1999), 181.

¹⁸⁷ Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muḥîṭ*, thk. Muhammed Naîm (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005), 898.

جذب fiilinin جذب den türetilmiştir.¹⁸⁸ Burada kendisinden türetilen (muştak minh) olan جذب fiili ile türetilen (muştâk) olan جذب fiilinin harfleri ve manası aynı olmakla birlikte sadece ب harfinin yeri birinde sonda iken diğerinde ortada bulunmaktadır. Burada şu iki hususa dikkat çekmekte fayda var. Birinci husus, lafız ve mana olarak bir olan bu iki lafızdan kullanımı yaygın olan asıl (muştâkun minh) diye isimlendirilirken daha az kullanılan ise muştâk diye isimlendirilir. İkinci husus ise her ne kadar burada örnek verilen جذب ve جذب fiilleri çekmek manasına gelse bile, bunlardan biri diğerine göre daha şiddetli çekmek manasına gelmektedir. Asıl manada ortak olmakla birlikte çok küçük mana farklarının bulunması örnek verilen kelimelerin tarife uygun olmadığı anlamına gelmez.¹⁸⁹ Abdulkadir el-Mağribî'nin (1867-1956) iştikâk-ı kebîr konusunu “kalb” olarak isimlendirmesinden anlaşılacağı üzere bazı dilciler, iştikâk-ı kebîr ile kalb-i mekânın aynı konu olduğunu düşünmektedir.¹⁹⁰ Abdullah Emin ise bu konuyu “el-iştikâk-ı kübbâr veya el-iştikâk-ı ekber veya kalb” başlığı altında incelemiştir. Onun iştikâk-ı kebîr tarifi ise şu şekildedir: İki veya daha fazla kelimenin harflerinin ve manasının bir olmasıyla birlikte kimi harfin diğerinden önce gelmesi nedeniyle tertip olarak bir olmamasıdır. Bir başka tarife göre ise bir kelimeyi ele alıp harflerden birini diğerinden önce getirmek sureti ile aynı manaya gelen kelimeler türetmektir.¹⁹¹ Abdülğaffâr Hâmid Hilal'in (1936-2020) iştikâk-ı kebîri tarif ettikten sonra, “*sarfçılar bunu kalb-i mekân olarak isimlendirirler*” ifadesinden kendisinin her iki konuyu aynı gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁹² İbn Cinnî (ö. 392/1002) “İştikâk-ı ekber” ismini ilk olarak kendinin kullandığını daha önce bu konuya hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) temas ettiğini ve bu konuya herhangi bir isim vermediğini belirtmiştir. İştikâk-ı asgârı kısaca açıkladıktan sonra “iştikâk-ı kebîr”in üç harfli bir kök kelime ve bunların altı farklı dönüşümünden aynı manayı elde etmek olduğunu, şayet manalar

¹⁸⁸ el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 27; Abdulkâdir b. Mustafa el-Mağribî, *el-İştikâk ve't-ta'rib* (Mısır: Matbaatu'l-Hilâl, 1908), 14.

¹⁸⁹ el-Mağribî, *el-İştikâk ve't-ta'rib*, 15.

¹⁹⁰ el-Mağribî, *el-İştikâk ve't-ta'rib*, 15.

¹⁹¹ Abdullah Emin, *el-İştikâk* (Kahire: Mektebebu'l-Hancî, 2000), 373.

¹⁹² Abdülğaffâr Hâmid Hilâl, *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuha* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 2004), 207.

arasında uyumsuzluk olursa bunun tevil edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁹³ Kelimelerin aslı olan üç harfini ve bunların dönüşümünü ele alma fikri el-Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) aittir. Zira kendisi meşhur sözlüğü *Kitâbu'l-'Ayn*'ı bu yöneme göre meydana getirmiştir. Fakat onun amacı ele aldığı harf grubunun farklı dönüşümlerinden ortak bir mana elde etmek değil, bilakis bu yöntemle kelimelerin akılda kalıcı olmasını sağlamaya çalışmaktır.¹⁹⁴

2.3. İştikâk-ı Kebir Konusunda Farklı Görüşler

es-Suyûtî (ö. 911/1505) “ıştikâk-ı kebîri” ilk olarak İbn Cinnî'nin kullandığını belirttikten sonra “*bazı terkipler arasında ortak mana bulunduğu inkâr edilemez, fakat her bir kelimenin kalbedilmesi sonucu ortak manaların elde edileceğini hayal etmek boşunadır ve bunun gibi birkaç örnekten yola çıkarak ıştikâk elde etmeye çalışmak doğru değildir*” demiştir.¹⁹⁵

Modern dönem dilcilerinden İbrahim Enis (1906-1977), dilcilerin “ıştikâk-ı kebîri”i üç harften oluşan bir ses grubunun tertibi nasıl olursa olsun ortak bir manaya delalet ettiğini kabul ettiklerini söyledikten sonra dilcilerin bu fikri el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve İbn Dureyd'den (ö. 321/933) aldıklarını belirtir. Çünkü bu dilciler herhangi bir kelimeyi ele aldıktan sonra bu kelimeyi oluşturan harflerin yerlerini değiştirerek oluşan kelimeleri açıklama yoluna gitmiştir. Bu dilcilerin amacı bu harf gruplarının ortak manaya delalet ettiğini iddia etmelerinden dolayı değil sadece kelimelerin akılda kalıcı olmasını sağlamaktır.¹⁹⁶

İbrahim Enis, İbn Cinnî'nin verdiği örnekleri ele aldıktan sonra onun iddia ettiği şekilde ortak manaların zorlamadan ibaret olduğunu, İbn Cinnî'nin örnek verdiği kelimelerde bile müşterek manaya ulaşılamayacağını belirtir ve İbn Dureyd'in *Cemheretü'l-luğa* adlı eserinde kırk bin, İbn Manzur'un *Lisanu'l-'Arab* adlı eserinde seksen bin maddede bu müşterek manalara ulaşmanın mümkün olmadığını belirterek ıştikâk-ı kebîri fikrini reddetmiştir.¹⁹⁷ Modern dilcilerden Fuâd

¹⁹³ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevşîlî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Ty), 2/135-136.

¹⁹⁴ Muhammed Mubârek, *Fıkhü'l-luğa ve hasâisu'l-'Arabîyye* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981), 110.

¹⁹⁵ es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/275-276.

¹⁹⁶ İbrahim Enîs Ahmed, *Min esrâri'l-luğa* (Kahire: Mektebetu'l-Angelo el-Mışriyye, 1966), 50.

¹⁹⁷ Ahmed, *Min esrâri'l-luğa*, 51.

Terzi'de (1914-2009) İbn Cinnî'nin verdiği örneklerde ortak manaların zorlama olduğunu belirttikten sonra bu konunun fikhu'l-luğa konusunda faydası olmayan bir konu olduğunu belirtmiş, bununla beraber Arap dili âlimlerinin bu şekilde ince meselelere temas etmelerinin onların dil konusunda düşünce kabiliyetlerinin derinliğini gösterdiğini ifade etmiştir.¹⁹⁸

Selahattin Za'belâvî ise “kalb-i mekân” ile “iştikâk-ı kebîri” aynı olarak görenleri eleştirir ve ikisinin aynı şey olmadığını söyler. Bu görüşünü desteklemek için ise birkaç delil zikreder.

1) İştikâk-ı kebir fikrini ilk olarak ortaya koyan İbn Cinnî, kalb-i mekân konusu için *باب في الاصلين يتقاربان في التركيب بالتقديم والتأخير* (takdim ve tehir sonucu birbirine yakın kelimeler) babı başlığı altında ayrı bir konu olarak işlemiş ve “iştikâk-ı kebir” ile aynı olduğuna dair hiçbir şey söylememiştir.

2) Kalb-i mekâna örnek verilen kelimelere bakıldığında Arapların bir kelimeyi söylemeyi kastedip sonra lisanlarının ona yakın bir kelimeyi telaffuz ettiği, kastedilen kelime ile telaffuz edilen kelime arasında sadece bazı harflerin yer değiştirdiğini görülmektedir. Misal olarak, “ümit kesmek” manasında *أيس* yerine *يئس*; “gözetlemek, hâkim olmak” manasında *أشاف* yerine *أشفي*; “bir şeyi yuvarlamak” manasında *أضحل* yerine *دهت الشيء*; “yok olmak manasında” *أضحل* yerine *أضحل*; “yüzünü ekşitti” manasında *أضحل* yerine *أضحل* demeleri gibidir.

3) Arapça sözlüklerde *أيس* kelimesinin manasına bakıldığı zaman *يئس* kelimesine bakılmasını, aynı şekilde *أشاف* kelimesinin manasına bakılmak istendiği zaman ise *أشفي* kelimesine bakılmasını istemektedir. Ayrıca Arapların *أيس* değil *أيسا* de *أيسن* demeleri, yani asıl fiilin masdarını mablûb olana kullanmaları da “iştikâk-ı kebirle” kalb-i mekânın aynı olmadığını delilidir. Oysaki “iştikâk-ı kebir” de her bir fiilin kendi masdarı kullanılmaktadır.

4) Kalb-i mekânda mablûb ile mablûbun anı olan kelime müterâdif lafızlardır. İştikak-ı kebirde ise her ne kadar ortak bir mana bulunsa bile bunlar ayrı

¹⁹⁸ Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk* (Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 2005), 106-108.

ayrı manalar ifade ederler. Bundan dolayı da sözlükte her birinin manası ayrı ayrı açıklanır.¹⁹⁹

İştikâk-ı kebîri kabul etmeyenlerin tamamı kalb-i mekânı kabul eder ve eserlerinde buna yer verirler. Bu dilcilerin itirazı, kabul etmedikleri iştikâk-ı kebîr ile kalb-i mekânın aynı olarak görülmesinedir.

2.4. Kalb-i Mekan'ın Sebepleri

Mütekaddim ve modern dilbilimciler kalb-i mekâna önem göstermişler ve sebepleri üzerine derinlemesine araştırma yapmışlardır. Dilbilimcilerin ortak olarak ulaştıkları nedenler olmakla beraber bazıları bu nedenlerin sayısını artırmış, bazıları ise bu nedenleri birkaç maddede özetlemiştir. Bizde burada çoğunluğun ortak olarak üzerinde durduğu sebepleri belirtilmekle yetinilecektir.

2.4.1. Şiir Zarureti

Şairler bazen kelimenin kafiyeleri birbirine uygun olması için kelimenin harflerinde kalb yapmak durumunda kalabilirler. Bu durum şiirlerde sıkça karşılaşılan bir durumdur. İbn 'Uşfûr, (ö. 669/1270) kalb'in iki kısım olduğunu ve birincisinin şiir zarureti olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰ İbn Cinnî ise "Arap kelimelerinde 'kalb' çok olmakla birlikte mümkün olduğunca kelimeleri görüldüğü şekliyle almalıyız, eğer kalb olduğuna hükmetmemizi gerektiren bir zaruret varsa o zaman kalbedildiğine hükmederiz" demiştir.²⁰¹

Şiir zarureti için Ahraz b. el-Hammânî'nin şu sözü örnek verilebilir:

[Recez]

1- مروان مروان أخو اليوم الیومی

Ey zor günlerin kardeşi Mervân

Burada الیومی kelimesi aslında اليوم dir. Şiir zaruretiden dolayı kalb işlemi yapılması sonucu kelime الیومی halini almıştır.²⁰²

¹⁹⁹ Selâhaddîn Zabelâvî, *Dirâsât fi'n-nahv* (Mevkiu İttihâtu Kitâbi'l-'Arab, ts.), 561-562.

²⁰⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Mu'min b. Muhammed b. Ali el-Haçramî el-İşbîlî en-Nahvî İbn 'Uşfûr, *el-Mumti 'fi't-taşrîf* (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996), 391.

²⁰¹ İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş*, 2/78.

²⁰² İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş*, 2/78.

2.4.2. Kelama Genişlik Tanıma

Arap dilinin gelişmesinin ve yeni kelimeler üretmesinin yollarından biri de kalb-i mekandır. İbn ‘Uşfûr’a göre kalb’in yapıldığı ikinci kısım zaruret olmaksızın kelama genişlik tanımak için yapılandır. Fakat bunun için belirli bir kural yoktur ve kıyasi değildir. Bu kısımda “kalb” yapılan kelimeleri tam olarak tespit etmek mümkün değildir.

Örneğin; لاث “kirli” ve شاك “dikenli” kelimelerinin aslı, لاث ve شاك dır. Bu kelimelerde “kalb” yapılmasını gerektiren herhangi bir kâide yoktur.²⁰³

2.4.3. Kolay Olan Telaffuzu Tercih Etme

Arap dilinde kolay olan telaffuzun tercih edildiği bilinen bir durumdur. Arapların kolay bulduğunu telaffuz ettiği zor olanı terk ettikleri söylenebilir.

Kalb-i mekân’ın kolay olanı tercih etme nedenine dayandıran müsteşrikler, bazı seslerin bir arada bulunması zor olduğu için harflerin yerlerini değiştirmek sureti ile kolaylık sağlandı demişlerdir.²⁰⁴ Örneğin, Araplar جائء “gelen kişi” yerine جاءء kelimesini kullanmışlardır.

Aynı şekilde افْتَعَال babı yerine اِفْتَعَال babı tesis edilmiştir.²⁰⁵

2.4.4. Lehçe Farklılıkları

Kadim dil âlimleri kalb-i mekânın nedeni olarak en fazla lehçe farklılıkları üzerinde durmuşlardır. Modern dilbilimcilerde aynı şekilde lehçe farklılıklarını kalb-i mekânın en önemli nedenlerinden biri olarak görmektedirler. Subhî Salih, “gelişimini tamamlamamış olan bedevî kabilelerin birbirinden etkilenmemesi mümkün değildir” demiştir. Ona göre Temîm kabilesi belirli harflerde takdim tehir yapar ve kasef lafzı olan لعمرى “ömrüne yemin olsun” yerine رعملى lafzını kullanırlar.²⁰⁶ İbrahim es-Sâmarrâî de lehçe farklılıklarını kalb-i mekânın nedeni olarak görmüştür. Bölgelere göre değişen halk konuşmaları bunun için bir delildir. Mesela, Iraklılar’ın çoğunluğu ان هذا الشيء يواسى “şu şey diğerine denktir” derken bazıları ise ان هذا الشيء يساوى نظيره

²⁰³ İbn ‘Uşfûr, *el-Mumti ‘fi t-taşrif*, 391.

²⁰⁴ Abdulfettâh el-Humûz, *Zâhiratu’l-kalbi’l-mekânî fi’l-‘Arabiyye* (Ammân: Dâru Ammâr, 1986), 40.

²⁰⁵ el-Humûz, *Zâhiratu’l-kalbi’l-mekânî fi’l-‘Arabiyye*, 67; Muhammed Bedevî el-Mahtûn, “Zâhiratu’l-kalbi’l-mekânî fi’l-‘arabiyye”, (1981), 303.

²⁰⁶ Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fi fikhi’l-luğa* (Beyrut: Dâru’l-‘Ilm li’l-Melâyîn, 1960), 103.

derler. Bunun gibi farklılıklar halk konuşmalarında oldukça fazladır. Buradan hareketle fasih Arapçada kalbe uğramış lafızların nedeninin lehçe farklılığı olduğunu söylemek mümkündür.²⁰⁷ Emin es-Seyyid kendisinde “kalb” bulunan lafızların lehçe farklılığından kaynaklandığını söylemektedir. Basralıların “kalb” olan lafızlar için lehçe farklılığı olduğuna karşı çıkmalarına şaşırılmaktadır.²⁰⁸ Abdulfettah el-Humuz’a göre ise “kalb” olan bazı lafızların lehçe farklılıklarından kaynaklı olduğu yadsınamaz, fakat aynı kabile içerisinde olan ve kalb-i mekâna uğramış lafızları lehçe farklılığı olarak görmek mümkün değildir. Bu şekilde olan lafızlar için aynı manada farklı lafızlar denilebilir.²⁰⁹

2.4.5. Hata, Vehim ve Tahrîf

İbni Cinnî’ye göre tahrif, kalb sebeplerinden biridir. تحريف الفعل “fiilin tahrif edilmesi” babında kalb edilenleri saymış ve اضمحل, “yok olmak” yerine اطمح, “en temiz” yerine أيطب, “yüzünü ekşitti” yerine اكرهف demek tahriftir demiştir. جذب ve جذب ise tahrif edilenden sayılmaz. Bunlardan her biri asıldır. Çünkü her birinin kendine has masdarı ve çekimleri vardır. Örneğin; جذب fiili جذبا çekimlenirken, وهو جاذب şeklinde çekimlenirken, جذب fiili ise جاذبا وهو جاذب şeklinde çekimlenmektedir.²¹⁰

Husam Saîd en-Naîmî’ye göre kalb-i mekân aynı kabile içinde olabildiği gibi farklı kabilelerde de olabilir. Bunun başlıca sebebi harflerin üst üste gelmesi ve harfleri çıkarırken hataya düşmektir. Bu durum fasih olarak konuşmaya çalışan küçük yaştakilerde ve halk konuşmalarında görülmektedir. Ama daha sonra elimizdeki kıyasa dayanarak doğru olanı telaffuza dönülür. Tahrif nedeniyle “kalb” ekseriyette bedevîlerde görülmektedir. Çünkü bedevîler hızlı konuşur ve şehirli gibi lafzı güzel çıkarmaya özen göstermezler. Bunun sonucu olarak küçük yaştakiler lafzın kalb edilmiş hâliyle karşılaşır, onun için lafzı düzelten kimsede olmayınca lafız bu şekilde yaygınlaşır ve lafzın bu hâli üzerinden yeni kelimeler türetilir.²¹¹

²⁰⁷ İbrahim es-Sâmarrâî, *et-Tatavvuru'l-lugavî et-târîhî* (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1981), 121.

²⁰⁸ Emin es-Seyyid, *Fî 'ilmi's-şarf* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972), 57.

²⁰⁹ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 73.

²¹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâ'îş*, 2/441.

²¹¹ Husâm Saîd en-Naîmî, *ed-Dirâsâtu'l-leheciyye ve's-şavtiyye 'inde İbn Cinnî* (Irak: Dâru'r-Reşîd, 1980), 192.

Abdulfettah el-Humuz'a göre Kur'ân-ı Kerim, Allah'u Teâlâ'nın kelamı olması dolayısıyla hata ve vehm türü olan kalb-i mekândan münezzehtir. Fasih Arapçada da neredeyse bu türden kalb-i mekân yok denecek kadar azdır. Hata ve vehm nedeniyle olan kalb-i mekânın kaynağı çocuklar ve umum halktır. Bunlar konuşurken kekelerler ve bazı harflerde takdim ve tehir yaparlar.²¹²

İnsanlar örneğin; زوج “evlilik” yerine مسرخ, جواز “tiyatro” yerine مرسخ, أرانب, “tavşanlar” yerine أنارب, كهرباء “elektrik” yerine كرهباء, أبله “ahmak” yerine أبله derler.²¹³

Halk konuşmalarında hata ve tashiften kaynaklı kalb-i mekanla karşılaşmak mümkündür.

2.4.6. Tarihsel Değişikler

Tarihsel değişiklik kalb-i mekân için önemli nedenlerden biridir. Kelime kalıpları aradan geçen uzun zaman içerisinde kıyasi veya gayri kıyasî değişikliklere maruz kalabilir. Aynı dili konuşmakla birlikte birbirinden uzak coğrafyalarda yaşayan insanlarda bunu görmek mümkündür. Örneğin; ilerleyen zaman içinde Latineden İspanyolca, Fransızca ve İtalyanca gibi yeni diller türemiştir. İbranice ve Arapça gibi aynı dil ailesindeki kelime benzerlikleride bunun için birer örnektir.²¹⁴

2.5. Kalb-i Mekânın Meydana Gelme Şekilleri

Kalb-i mekân sülâsî mücerred ve sülâsî mezid olan isim ve fiillerde dört suret üzere gelmektedir.

1) Lâmu'l-fiilin aynu'l-fiili üzerine takdim etmesi. Kalb-i mekânda en sık karşılaşılan durumdur. رأى “görmek” ve رأى “uzaklaşmak” ve رىض “çömelmek” ve رىض fiillerinde görüldüğü gibi.

2) Aynu'l-fiilinin fâu'l-fiil üzerine takdim etmesi ve ايس ve ياس kelimeleri gibidir.

3) Lâmu'l-fiilin fâu'l-fiil üzerine takdim etmesi. Bu durum nadir olarak görülmektedir. شىء kelimesinde olduğu gibi. Bunun aslı شىء dir.

²¹² el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 73.

²¹³ Ramazan Abduttevvâb, *et-Ta'avvuru'l-luğavî* (Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 1997), 91.

²¹⁴ Sami Dünya, “el-Kalbu'l-mekânî envâun ve esbâbun”, *Mecelletu Camiati'l-'Irâkiyye* 3/55 (2022), 241.

4) Fâu'l-fiilinin lâmu'l-fiilinden sonraya tehir edilmesi. Bu surette nadir olarak görülen bir durumdur. واطد kelimesinin الواطى ye dönüşmesi gibi²¹⁵

Kalb-i mekân sülâsî mücerred ve şülâsî mezit fiil ve isimlerde aynı şekilde rubâî fiil ve isimlerde meydana gelmektedir. Fakat en fazla şülâside meydana gelmektedir.²¹⁶ Rubâî muzâaf fiillerde de çokça görülmektedir.²¹⁷

2.5.1. Aynu'l-Fiilin Fâu'l-Fiil Üzerine Takdimi

Kelimede kalb-i mekân gerçekleştiği zaman vezinde de değişiklik meydana gelir.

فعل vezinde bir fiilin aynu'l-fiili fâul fiilinden önce geldiği vakit fiilin vezinde عفل şekline dönüşmüş olur.²¹⁸

Mana	Maklûb Mevzun	Maklûb Vezin	Mevzun	Vezin
Birini takip etmek	فَقَوْتُ	عَفَلْ	فَقَوْتُ	فَعَلْ
Çekmek	جَبَدُ	عَفَلْ	جَدَبْ	فَعَلْ
Gitmek	تَسَّعَ	تَعَفَّلَ	تَكَّسَعَ	تَفَعَّلَ
Geride kalmak	أُحْجِمَ	أَعْفَلَ	أُجْحِمَ	أَفْعَلَ
Kuyu	أَبَاؤُ	عَافِلَالُ	أَبَاؤُ	فَاعِلَالُ
Ağaçlar	أَزْعَاسُ	أَعْفَالُ	أَعْرَاسُ	أَفْعَالُ

²¹⁵ Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Ceyyânî İbn Mâlik, *Teshîlu'l-fevâid ve tekmîli'l-mekâsîd*, thk. Muhammed Kâmil Berekât (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabiyye, 1967), 315-316; el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/21-22.

²¹⁶ Emîn, *el-İştikâk*, 373.

²¹⁷ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/21-22.

²¹⁸ Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/21-22.

Burada görüldüğü üzere aynu'l-fiilin fâu'l-fiili üzerine takdimi düzensiz cemilerde,²¹⁹ isimlerde,²²⁰ ve mücerred ve mezid fillerde gelmektedir.²²¹

2.5.2. Lâmu'l-Fiilin Aynu'l-Fiil Üzerine Takdimi

Arap dilinde lâmu'l-fiili'nin aynu'l-fiili üzerine takdim etmesi, aynu'l-fiilin fâul-fiili üzerine takdim etmesinden daha fazla karşılaşılan bir durumdur. Bu neviden olan kalb-i mekân sırasıyla en fazla cemi teksir, isimler ve fiillerde meydana gelmektedir.²²²

Mana	Maklûb Mevzun	Maklûb Vezin	Mevzun	Vezin
Yıldırım	صَوَاعِقُ	فَوَالِعُ	صَوَاعِقُ	فَوَاعِلُ
Tırnakta beyazlık	أَوْشَابُ	أَفْلَاعُ	أَوْبَاشُ	أَفْعَالُ
Hayvan çökmek	رَضَبُ	فَلَعُ	رَبَضُ	فَعَلُ
Tiksintiyle bakmak	شَتَفُ	فَلَعُ	شَفَنُ	فَعَلُ
Bir şeye yakınlık	أَشَافُ	أَفْلَعُ	أَشَعَى	أَفْعَلُ
Tercih etmek	إِعْتَامُ	إِفْتَلَعُ	إِعْتَمَى	إِفْتَعَلُ

Arap dilinde “kalb-i mekânın” en fazla karşılaşıldığı durum lâmu'l-fiili'nin aynu'l-fiili üzerine takdimi şeklinde meydana gelmektedir. Bundan dolayı ders kitaplarında “kalb-i mekân” için örnek verilen kelimeler çoğunlukla lâmu'l-fiilin

²¹⁹ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 78.

²²⁰ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 81.

²²¹ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 90-95.

²²² el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 96.

aynu'l-fiili üzerine takdimi şeklinde meydana gelmektedir. . Örneğin; Ebû Mansûr es-Şeâlibî “*Fıkhu'l-luga ve Sirru'l-Arabiyye*” adlı eserinde İbn Fâris ise “*es-Sâhibî fi fıkhu'l-luga*” adlı eserinde جذب ve جذب kelimeleri ile örnek vermişlerdir.²²³

2.5.3. Lâmu'l-Fiilin Fâu'l-Fiili Üzerine Takdimi

Lâmu'l fiilin fau'l-fiili üzerine takdimi düzensiz cemilerde, isimlerde ve fillerde meydana gelmektedir. Ancak aslı üç harfli olan isimlerde düzensiz cemilere göre daha fazla görülmektedir.²²⁴

Mana	Maklûb Mevzun	Maklûb Vezin	Mevzun	Vezin
Küçük kuş	الوصنع	لُفَع	الصغور	فَعْل
Evlilik	جواز	لِفَاع	زواج	فَعَال
Dehşete düşmek	شُدَّة	لُفِع	دُهْش	فُعْل
Boynuzlamak	نَشْر	لِفَع	شَرَن	فَعْل
Anlaşmak	مَعَاوِدَة	مَلَا فَعَة	مَوَادِعَة	مَفَاعِلَة
İş güzel olmak	اعبد	الْفَع	ابدع	اَفْعَل

Bu tür kalb-i mekân daha az görülmektedir. Zira fâu'l-fiil ve lamu'l-fiil birbirinden uzak oldukları için işitsel hatalar ve tevehhüm daha az meydana gelmektedir.²²⁵

²²³ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'âlibî, *Fıkhu'l-luga ve sirru'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Enîs Muhrât (Beirut: Mektebetu Dâri'l-Fecr, 2002), 263; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerriyya İbn Fâris, *es-Şâhibî fi fıkhi'l-luga*, thk. Ahmed Hasan Besec (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 153.

²²⁴ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-Arabiyye*, 128.

²²⁵ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-Arabiyye*, 128.

2.5.4. Fâu'l-Fiilin Lâmu'l-Fiilinden Sonra Gelmesi

Arap dilinde nadir olarak görülen bir durumdur. Bunun sebebi fâu'l-fiil ve lâmu'l-fiilin peş peşe gelmesinin pek mümkün olmamasıdır.²²⁶

Mana	Maklûb Mevzun	Maklûb Vezin	Mevzun	Vezin
Karışık iş	بكيعة	عليفة	لببكة	فعيلة
Çok ahmak	فكع	علف	عفك	فعل
Karıştırmak	بكل	علف	لبك	فعل
Kesmek	زمج	علف	جزم	فعل
Ateş yakmak	وأر	علف	ارى	فعل
Evlenmek	تجوز	تلعف	تزوج	تفعل

Rubâi mücerred ve mezid fiillerde ve bunlardan türetilen isimlerde kalb-i mekân çok fazla görülen bir durumdur.²²⁷ İkinci harfin birinci harf üzerine, dördüncü harfin ise üçüncü harf üzerine takdimi,²²⁸ üçüncü harfin ikinci harf üzerine takdimi,²²⁹ dördüncü harfin üçüncü harf üzerine takdimi,²³⁰ ikinci harfin birinci harf üzere takdim etmesiyle beraber üçüncü ve dördüncü harflerin aynı kalması²³¹ en meşhur olan durum olmakla beraber rubâi fiil ve isimlerde onlarca durum ortaya çıkmaktadır.

²²⁶ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 132.

²²⁷ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 135.

²²⁸ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 136.

²²⁹ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 137.

²³⁰ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 141.

²³¹ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 143.

2.6. Kalb-i Mekânı Tanıma Yolları

Kalb-i mekân çoğu dilcilere göre semai olup herhangi bir kaideye bağlı değildir. Muhammed Abdulhâlik 'Udeyme, kalb-i mekânın kıyas ve asla muhalif olduğunu belirtmiştir.²³² İbn 'Uşfûr, kalb-i mekânın semâi olduğunu ve kıyas edilemeyeceğini belirtir.²³³ Şeyh Radî'ye göre de, kalb-i mekândan hiçbiri kıyasî değildir.²³⁴ el-Halil b. Ahmed'e göre ise üç yerde kalb-i mekân kıyasidir.

1) Şülâsi ismi faillerin mehmuzu'l-lam olan ecveflerinde. Çünkü bunlarda kalbi terketmek iki hemzenin bir arada bulunmasına sebep olmaktadır. جاء "geldi" ve ساء "kötü" oldu kelimeleri gibi. Eğer burada "kalb" işlemi yapılmamış olursa iki tane hemzenin toplanması gerekecektir.

2) Şülâsi ismi faillerin mehmuzu'l-lam olan ecveflerinin فواعل kalıbında gelen cemilerde. جواء ve سواء kelimelerinde olduğu gibi.

3) Müfredinin lâmu'l-fiili hemze olup kendinden önce harfi med bulunan sığa-i müntehe'l-cumûlarda خطيئة "hata" lafzının cemisi olan خطايا lafzında olduğu gibi

Kalb-i mekân kıyasî olmadığı için dilbilimciler bazı ipuçları belirlemişlerdir. İbni 'Uşfûr'a göre, kalb-i mekânı tanımanın dört yolu vardır.²³⁶ İbn Mâlik'e göre ise çekimi fazla olan asıl, diğeri feridir. Şayet ikisinin de çekimi tam ise her biri asıldır.²³⁷ Kalb-i mekânı tanımak için en meşhur yollar ise şunlardır:

2.6.1. Masdara veya Kelimenin Aslına Mürâacat Etmek

Basralılara göre kelimelerin kendisinden türetildiği asıl masdardır. Kûfelilere göre ise kelimenin aslı fiildir. Bu yüzden Basralılar kelimedeki "kalb" olup olmadığına hükmetmek için masdara bakarlar. Şayet kelimenin masdarı yoksa, onlara göre bu kelime başkasından kalbedilmiş demektir. Fakat her iki kelimenin de masdarı

²³² Muhammed Abdulhâlik Udeyme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1983), 4/47.

²³³ Abdurrezzâk b. Ferec es-Sâidî, *Tedâhulu usûli'l-luğa ve eşeruhu fi binâ'i'l-mu'cem* (Medine: 'Imâdetu'l Bahş el-'İlm, 2002), 2/645; İbn 'Uşfûr, *el-Mumti 'fi't-taşrîf*, 392.

²³⁴ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/25.

²³⁵ Abdulkarim Muhammed Es'ad, "Fi'l-kalbi'l-mekânî", *Mecelletu Külliyyeti'l-Âdâb-Câmiatu Melik es-Suûd* 10/10 (1983), 145; el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/25.

²³⁶ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti 'fi't-taşrîf*, 392.

²³⁷ İbn Mâlik, *Teshîlu'l-fevâid ve tekmîli'l-mekâsid*, 316.

bulunuyorsa bunlardan her birinin asıl olduğuna hükmedilir. Kûfelilere göre ister her birinin kendine ait masdarı olsun, ister olmasın bunlar kalb-i mekân sayılmaktadır.²³⁸

Aralarında kalb olduğu düşünülen iki lafzın masdarına bakılır. Kendine ait masdarı olan kelimenin asıl (maklûbun anı) diğer kelimenin ise ferî (maklûb) olduğuna hükmedilir.²³⁹ Şeyh Radî, maklûb olan kelimenin masdarına veya aslına bakılarak bilinir demiştir. Misal verecek olursak ناء يناء نأيا نأيا نأيا “uzaklaşmak” fiillerinden hangisinin asıl hangisinin ferî olduğunu öğrenmek için masdara bakmamız yeterli olacaktır. ناء fiilinin masdarına baktığımız zaman kendi lafzından olmadığı görülecektir. Buna göre نأيا fiilinin asıl olduğuna hükmedilebiliriz.²⁴⁰ İbn Cinnî, اضمحل اضمحل اضمحل اضمحل اضمحل اضمحل fiilinin aslının ise اكفهه olduğunu belirtmiş, gerekçe olarak masdarlarının اضمحلل ve اكفهه fiillerinden geldiğini söylemiştir.²⁴¹

2.6.2. Kullanımın Az veya Çok Oluşu

Dilbilimciler lafzın kullanımının az veya çokluğunu kalb-i mekânın varlığına delil saymışlardır. Kullanımı fazla olan kelime asıl, az olan ise ferî olarak görürler. İbn ‘Uşfûr kalb-i mekânın bilinebileceği dört yerden biri olarak kullanımının çokluk veya azlığını saymıştır. Ona göre çok kullanılan lafız asıl, diğeri ise ferîdir. Mesela; yemin için kullanılan لعمرى lafzı asıl, رعملى lafzı ise onun ferîsidir. Çünkü لعمرى lafzının kullanımı daha yaygındır.²⁴² Bunun başka bir örneği راء lafzıdır. رأى lafzı ile aynı manada olmasıyla beraber kullanımı yaygın değildir. Bu nedenle رأى lafzından kalbedilmiş olduğu kanaatine varılmıştır.²⁴³

Şeyh Radî’ye (ö. 688/1289) göre her zaman bir lafzın kullanımının daha yaygın olması onun asıl olduğu anlamına gelmeyebilir. Çünkü bazen lisanı ağır gelmesinden dolayı asıl terkedilir, lafzın kalbedilmiş hali kullanılabilir.²⁴⁴ الحادى “bir” ve الجاه “makam” lafızları, واحد “bir” ve وجه lafızlarından kalbedilmiştir. Bununla birlikte kullanımları واحد ve وجه lafızlarından daha az değildir. Bazen de asıl

²³⁸ el-Humûz, *Zâhiratu’l-kalbi’l-mekânî fi’l-‘Arabîyye*, 53.

²³⁹ el-Atiyye, “el-Kalbu’l-mekânî fi’l-mevrûsi’l-luğavî”, 189.

²⁴⁰ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 1/23.

²⁴¹ İbn Cinnî, *el-Hasâ’iş*, 1/23.

²⁴² İbn ‘Uşfûr, *el-Mumti’ fi’t-taşrif*, 392.

²⁴³ el-Atiyye, “el-Kalbu’l-mekânî fi’l-mevrûsi’l-luğavî”, 193.

²⁴⁴ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 1/24.

tamamıyla terkedilmiş olabilir. Örneğin, القسي “papaz” lafzı القؤوس lafzından kalbedilmiştir. Fakat القؤوس lafzının kullanımı terkedilmiştir.²⁴⁵

2.6.3. İ‘lâl Gerektiren Durum Olmasına Rağmen İşlem Yapılmaması

Kalb-i mekânı anlamının yollarından biri de i‘lal işlemi yapılması gereken bir kelimedede i‘lâl işlemini terk etmektir. أيس fiilinde şayet kalb-i mekan olmamış olsaydı i‘lal işlemi gerekecekti. Çünkü kaidedir ki, yâ harfi harekeli olup kendinden önceki harfin harekesi de üstün olduğu vakit elife kalbedilir. Bu kaideyi işlettiğimiz zaman kelimenin آس olması gerekirdi. Bu lafızda herhangi bir i‘lal yapılmaması ancak aynu’l-fiili sahih olan başka bir fiilden kalbedilmiş olmasından kaynaklanmıştır. Burada asıl olan fiil يئس dir. Zira bu iki lafızda aynı manaya gelmektedir. İbn ‘Uşfûr, أيس fiili başka fiilden kalbedilmemiştir, şaz olarak i‘lâl yapılmamıştır diyemeyiz çünkü kalb-i mekâna göre i‘lâlın yapılmaması daha az bir durumdur” demiştir.²⁴⁶

2.6.4. Asıl Kelime ile Kalb Edilen Kelimenin Aynı Manaya Gelmesi

Bir lafızda kalb-i mekân olduğunu kabul etmek için asıl ile kalbedilen lafız arasında mana birliği veya birbirine yakın manada olması konusunda Kûfeliler ve Basralılar ittifak etmişlerdir.²⁴⁷ Şeyh Radî (ö. 688/1289), “asıl kelime ile maktûb olan arasında mana birliği olması gerektiğine işaret etmiş ve iki kelimenin manası bir olduğu vakit, sadece harflerinin yerleri değişmiş olduğunda ve i‘lâl gerektiren durum olmasına rağmen kelime sahih kılındığı zaman kalb-i mekân olduğu anlaşılabilir olur” demiştir.²⁴⁸ Abulkâdir el-Mağribî, “iştikâk-ı kebîr ve kalb-i mekân hakkında lafız ve mana yönünden bir uygunluk olmalı” demiştir.²⁴⁹ Abdullah Emin ise iştikâk-ı kebîr ve kalb-i mekânda manaların ve harflerin bir olmasının gerektiğini, harflerin tertibinin ise şart olmadığını ifade etmiştir.²⁵⁰ Abdulkâdir el-Mağribî ve Abdullah Emin’in iştikâk-ı kebîr ile kalb-i mekânı aynı gördüğünü daha önce belirtmiştik. Bu açıklamalardan anlaşılacağı “üzere bir şey içmek” manasında صأم ve

²⁴⁵ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 1/24.

²⁴⁶ İbn ‘Uşfûr, *el-Mumti’ fi’t-taşrif*, 392.

²⁴⁷ el-Humûz, *Zâhiratu’l-kalbi’l-mekânî fi’l-‘Arabiyye*, 68.

²⁴⁸ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 2/23.

²⁴⁹ el-Mağribî, *el-İştikâk ve’t-ta’rib*, 13.

²⁵⁰ Emîn, *el-İştikâk*, 376.

“saldırmak manasındaki” صمأ kelimeleri arasında kalb ilişkisinden bahsedemeyiz. Aynı şekilde “ağzını misvaklamak” manasındaki شواك شوصا ile “birine bakmak” manasındaki شصت العين “birine eziyet vermek” manasında شاك ile “şikâyet etmek” manasında شكى, “şükretmek” manasında شكر ile “ortak olmak” manasında شرك, “kötü niyetli olmak” ve “bozgunculuk yapmak” manasında طلع ile “dalağında hastalık olmak” manasında طحل lafızları arasında kalb ilişkisi düşünülemez. Çünkü bu kelimeler her ne kadar aynı harflerden oluşmuş olsalar bile manaları aynı değildir.²⁵¹

Corcî Zeydân ise asıl ile kalbedilen kelimenin aynı manada olabileceği gibi çok küçük mana farklılığı olabileceğini belirtir. Ona göre لطم لطم “tokat atmak” ذبح “hayvanı boğazlamak” lafızları aynı manada لسع “arı vb. sokmak” ve لعس “ısırmak” lafızları ise yakın manaya gelmektedirler. لطم ve لطم tokat atmak, ذبح ve ذبح hayvanı boğazlamak, جذب ve جذب çekmek manasına gelmektedir. لعس ısırmak manasına gelirken, لسع kelimesi ise arı veya akrep sokmak manasındadır. Corcî Zeydan’a göre lafızların çoğu kalbedildikten sonra asıl manasını kaybeder ve o kelimenin kalbedildiği kesin olarak bilinemez.²⁵²

2.6.5. Sebep Olmadan Kelimenin Gayri Munsarif Olması

Sebep olmadan gayri munsarif olarak gelen tek kelime أشياء kelimesidir. Eğer bu kelimenin vezni kendi vezni olsaydı أفعال kalıbında olması gerekirdi. أفعال kalıbında lafızların lafızlar gayri munsarif olmaması gerekir. Gayri munsarif okunduğuna göre bu kelime kalbedilmiştir ve bu durumda asıl vezninin لفعاء olması gerekir.²⁵³ Nahivciler bu kelimenin gayri munsarif olması konusunda üç ayrı görüş belirtmişlerdir.

1. Bu kelimenin aslı gayri munsarif olan فعلاء vezninde شياء dir. Kelimenin lâmu’l-fiili hemzedir. Hemze fâul-fiili olan ش harfî üzerine takdim edildi. Çünkü iki

²⁵¹ el-Humûz, *Zâhiratu’l-kalbi’l-mekânî fi’l-‘Arabiyye*, 68.

²⁵² Corcî Zeydan, *el-Elfâzu’l-Arabiyye ve’l-felsefetu’l-luğaviyye* (Beyrut: Matbaatu’l- Kutbes Gorgeous, 1886), 11-12.

²⁵³ el-Atiyye, “el-Kalbu’l-mekânî fi’l-mevrûsi’l-luğavî” *Mecelletu Ulûmu’l-Luga*, 192.

hemzenin arasında bulunan elif kuvvetli bir engel olmadığı için iki hemze toplanmış gibi görüldü. Böylece kelime *أشياء* vezninde *لفعاء* oldu.²⁵⁴

2. el-Kisâî'ye göre bu kelime, *أَبْيَاتٌ* بيت "ev" lafzında olduğu gibi *شيئ* lafzının cemisidir. Fakat yanlışlıkla *حمراء* "kızarıklık" lafzına benzetildiği için gayri munsarif kılınmıştır. Halbuki bu kelime *ابناء* ve *أسماء* vezninde munsarif olmalıydı. el-Kisâî'nin bu görüşü zayıftır. Çünkü gayri munsarif kılınabilmesi için geçerli bir neden varken hatalı olarak gayri munsarif kılındığını söylemek doğru değildir.²⁵⁵

3. el-Ferrâ'ya göre (ö. 144/761) *أشياء* lafzı *شيئ* lafzının şeddesinin hafzedilmiş hali olan *شيئ* lafzının cemisidir. Bu durumda *أشياء* lafzının aslı *افعاء* vezninde "اشيياء" dur. Kelimenin lâmu'l-fiili olan "hemze" hafzedildi ya ise eliften dolayı fethalandı. Ahfeş, el-Ferrâ ile aynı görüşte olmakla birlikte müfredinin şeddesiz olarak *شيئ* olduğunu savunur. Abdulfettah el-Humuza göre şaz olarak gayri munsarif olması en doğrusudur. Buna engel bir durumda yoktur. Kelimenin aslını bulma çabaları zorlamadan ibarettir.²⁵⁶

2.6.6. Kalb Edilen Kelimenin Zâit Harflerle Gelmesi

İbn 'Uşfûr'a göre kalb-i mekânı tanımanın yollarından biri de aralarında kalb ilişkisi bulunduğu düşünülen iki kelimeye bakılması ve zâit harflerle gelenin kalbedilen, kendisinde zâit harf bulunmayan kelimenin ise asıl sayılmasıdır. Zira bir kelimenin aslı ancak zâit harfler atıldıktan sonra ortaya çıkar.²⁵⁷ *طمأن* "tatmin etmek" ve *إطمأن* "mutmain olmak" fiillerinde olduğu gibi.

اطمأن fiili devamlı olarak zâit harflerle gelmektedir. Bu durumda onun aslının *طمأن* olduğu söylenemez. Çünkü kelime zâit harflerle geldiği zaman aslını yansıtmayabilir. Bunun için kelimenin aslının zâit harflerden arındırılmış olan *طامن* olması en doğrusudur.²⁵⁸

²⁵⁴ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/29; el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 64.

²⁵⁵ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 65; el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/29-30.

²⁵⁶ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 65; el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/30.

²⁵⁷ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti 'fi't-taşrif*, 392.

²⁵⁸ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti 'fi't-taşrif*, 392; el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 66.

Abdulfettah el-Humuz'a göre bunun başka bir örneği bulunmamaktadır. Dolayısıyla buradan yola çıkarak bunun kıyasî olduğunu söylemek doğru değildir.²⁵⁹

2.6.7. Kelimenin Müfredine Bakmak

Kalb-i mekânı tanımanın yollarından biri de cemi kelimeyi müfrediyle karşılaştırmaktır. Eğer cemi lafzın asıl harfleri müfredin harflerinin sırasına uymuyorsa burada kalb-i mekân var demektir. Örneğin, أشياء lafzını müfredi olan شئ kelimesine baktığımız zaman hemze müfredinin sonunda cemi olan أشياء lafzının ise başında olduğu görülmektedir.²⁶⁰ Bunun başka örnekle آبار “kuyular” ve آراء “görüşler” lafızlarıdır. Bunların müfredine baktığımız zaman رأي ve بار şeklinde geldiğini görmekteyiz. Burada cemi olan lafızlarda hemze başta gelmektedir. Müfredlerde ise ortada gelmiştir. Bir kelimenin aslında ihtilaf edildiği zaman müfredine itimat edilmektedir. Böylece bu kelimelerde kalb-i mekân olduğu anlaşılmış oldu. ناقه “dişi deve” lafzının cemisi olan أنوق kelimesinde أئبق denilir. Burada bakıldığı zaman müfrette fâu'l-fiili ن dur. Cemide ise ن harfi aynu'l-fiili olarak görünmektedir. Müfredin durumuna itibar edileceği için cemisinde kalb-i mekan olduğuna hükmedildi. Kelimenin aslı أنوق idi. “Vav” ile “nun” harfleri kalb-i mekâna uğradı ve kelime أونق oldu. Daha sonra “vav” “ya” harfine ibdâl edildi ve أئبق oldu.²⁶¹

2.6.8. Sâmi Dillere Müracaat Etmek

Arapça bir kelimenin kalb-i mekâna uğradığını anlamının yollarından biri de Sâmi dil ailesine mensup olan Ârâmîce, Akkadça, Fenikece ve İbranice kelimelerde bu kelimenin aslını aramaktır.

Ramazan Abduttevvâb “Arap dilini diğer Sami dillerle karşılaştırdığımız zaman Arapça birçok kelimenin kalb-i mekâna uğradığını görmekteyiz” demektedir. Örneğin, Arapça ركب “diz” kelimesine baktığımız zaman İbranice 'de “berek”

²⁵⁹ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf Ebû Hayyân, *İrtiâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*, thk. Ramazan Abduttevvâb - Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1998), 1/181; İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş*, 2/76; el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 66.

²⁶⁰ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd Bataleyevsî, *el-İktidâb fi şerhi edebi'l-kuttâb*, thk. Mustafa es-Sekâ - Hâmid Abdulmecid (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1996), 2/258.

²⁶¹ el-Humûz, *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye*, 71.

Ârâmîce’de “burka” Habeşçe’de “berk”, Akkadça’da “burku” olarak gelmektedir. Arapçanın dışındaki dillerin her birinde ر harfi” önce gelmektedir. Bu durumda Arapçada kelimenin aslının daha önce بركة olduğu, zamanla kalb-i mekâna uğrayarak ركة şeklini aldığı düşünülmektedir. Aynı zamanda bu kelimenin fiili mazisine bakıldığı zaman بك şeklinde geldiği de görülmüştür.²⁶²

Anastas el-Kermelî, ركة kelimesinin aslının بركة şeklinde gelmesi gerektiğini, çünkü fiilinin ركب değil بك “çömelmek” şeklinde geldiğini belirtmektedir.²⁶³

Sâmî diller konusunda uzman olan Alman yazar Gotthelf Bergstrasser, bir kelimenin aslını öğrenmek için Sâmî dillerde o kelimeyle aynı manaya gelen kelimeye bakılması gerektiğini düşünmektedir. Mesela, “kuzey manasında” شمأل ve شامل kelimelerine bakıldığı zaman İbranicede bunun aslı شمأل dir. شامل kelimesi ise kalbedilmiş halidir.

Arapçada bazen kelimenin aslı tamamen terkedilir ve sadece yeni sureti üzere kullanılır. Örneğin مع kelimesi Arapçada daima bu şekil üzere gelmiştir. Ancak İbranice’ye baktığımız zaman bu kelimenin karşılığının “im” şeklinde geldiği görülmektedir. Buradan anlaşıldı ki مع kelimesi “im” kelimesinden kalbedilmiştir.²⁶⁴

2.7. Kur’ân-ı Kerimde Kalb-i Mekân

Kur’ân’ı Kerimde kalb-i mekânın varlığını İbn Fâris’ten (ö. 395/1004) başka reddeden âlim olmamıştır.

İbn Fâris (ö. 395/1004) kalb-i mekânın Arap dilinin özelliklerinden olduğunu, kelimelerde ve cümleler arasında olabileceğini belirttikten sonra kendi düşüncesine göre kalb-i mekânın Kur’ân’ı Kerimde olmadığını belirtir.²⁶⁵ Ahmed İbn Fâris (ö. 395/1004) Kûfe dil okuluna mensub bir dilci olmasına rağmen kalb-i mekân konusunda Kûfelilere uymadığı görülmektedir. Kûfelilerin Basralılara nazaran kalb-i

²⁶² Abduṭṭevvâb, *et-Tatavvuru’l-luğavî*, 90-91.

²⁶³ Anistâs Mârî el-Kermelî, *Nuşu’u’l-luğa ve numuvvuhâ* (Kahire: el-Matbaatu’l-‘Asriyye, 1938), 106.

²⁶⁴ Gotthelf Bergstrasser, *et-Tatavvuru’n-nahv li’l-luğati’l-‘Arabiyye*, çev. Ramazan Abduṭṭevvâb (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1994), 36.

²⁶⁵ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fi’l-fıkhî’l-luğa*, 153.

mekân konusunda daha geniş düşündüğü bilinen bir durumdur. Hatta Kûfelilere göre سَيِّدٍ “efendi” ve مَيِّتٍ “ölü” kelimelerinde kalb-i mekân kıyâsîdir.²⁶⁶

Kur’ân-ı Kerimde kalb-i mekânın olmadığına hükmetmek için meşhur yedi kıraâtı incelemek gereklidir. Meşhur kıraatlara bakıldığında kalb-i mekândan olduğu kesin olanlarla birlikte ihtimalli olanlar ve bazı dilcilerin kalb-i mekân olarak gördüğü bazılarının ise kalb-i mekândan kabul etmedikleri vardır.²⁶⁷

Kur’ân’ı Kerimde kalb-i mekân olan kelimelerden bazıları şunlardır:

الطاغوت “putlar” lafzı. Bu kelime Bakara suresi 256 ve 257. Nisa suresi 51,60 ve 76, Maide suresi 60 Nahl suresi 36, Zümer suresi 17. ayetlerde olmak üzere 8 defa geçmektedir. Bu kelime الرهبوت “aşırı korku”, الرغبوب “aşırı istek”, الرغبوت “aşırı korku” ve الرحموت “aşırı merhamet” lafızları gibi masdardır. Bazen الرهبوتي الرغبوتي ve الرحموتي şeklinde kullanılırlar. الطاغوت lafzının hem müfret hem de cemi olarak kullanımı aslında masdar olduğuna delalet etmektedir. Kelimenin aslı ise طغيوت veya قُطْرُب (ö. 210/825) ve bazı dilcilerin görüşünde olduğu üzere طغوت dur. Öncelikle ي ve و harflerinde kalb-i mekân gerçekleşti ve kelimeler طغيوت ve طوغوت halini aldı. Daha sonra ي ve و harfleri harekeli olup önceki harflerde fethalı olduğu zaman elife kalbedilir kaidesine göre “elife” kalbedildiler ve الطاغوت haline geldi.²⁶⁸

أفلم يئأس, ولا تئأسوا إستيأس lafızları. Yusuf suresi 80, 87, 110 ve Rad suresi 31. Ayetlerde geçen bu kelimeler İbn Kesîr (ö. 120/738) kıraâtında ولا تئأسوا أفلم يئأس şeklinde okunmaktadır. Bu şekilde okunmasının yolu fâu’l-fiili olan ي ile aynu’l-fiili olan “hemzenin” yer değiştirmesidir. Daha sonra hemze kendisi harekeli ve önceki harfte fethalı olduğu için elife kalbedildi ve kelimeler ولا تئأسوا أفلم يئأس halini almış oldu.²⁶⁹

ضياً “nur” lafzı. Yunus suresi 5., Enbiya suresi 48. ve Kasas suresi 71. Ayetlerde geçen bu kelime İbn Kesîr kıraâtında ضياً şeklinde okunmaktadır. ضياً kelimesinde aynu’l-fiili olan ي ile lâmu’l-fiili olan “hemze” de kalb-i mekân yapıldı

²⁶⁶ Udeyme, *Dirâsât li uslûbi ’l-Kur’ân*, 4/48.

²⁶⁷ Udeyme, *Dirâsât li uslûbi ’l-Kur’ân*, 4/48.

²⁶⁸ Ebû’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi şevâzî ’l-kırâ’ât ve ’l-îzâh ’anhâ*, thk. Ali en-Necdí Nâsîf - Abdulhalîm en-Neccâr (Mısır: Vizâratu’l-Evkâf, 1969), 1/131-132.

²⁶⁹ Udeyme, *Dirâsât li uslûbi ’l-Kur’ân*, 4/50.

ve kelime ضئاي şeklini aldı Zâit eliften sonra gelen “yâ” harfi hemzeye kalbedilir kaidesine göre elife kalbedildi ve kelime ضئاً oldu.²⁷⁰

Bazı lafızlarda kalb-i mekân olup olmadığı hususunda ihtilaf edilmiştir.

نأى “uzaklaşmak” lafzı: İsrâ suresi 83. ve Fussilet suresi 51. Ayetlerde geçmektedir. Ebû Cafer (ö. 130/747) ve İbn Zekvân (ö. 242/857) نء şeklinde kalb-i mekanla okumaktadırlar.²⁷¹

هار “yıkılan, kaygan” lafzı: Tevbe suresi 109. Ayette geçen bu kelimenin aslı konusunda iki ihtimal vardır. Birinci ihtimale göre kelimenin aslı فَعِل vezninden olup aslı هور veya هير dir. ي ve و harfleri kendileri harekeli ve önceki harflerde fethalı olduğu zaman elife çevrilir kaidesine göre elife kalbedildiler ve kelime هار oldu. Bu durumda kelimedeki kalb-i mekân olmaz. İkinci ihtimale göre kelimenin aslı فَاعِل vezninde هَآير veya هَآور dur. Kelimenin aynu'l-fiili olan و veya ي harfleri ile lâmu'l-fiili “olan ر harfi arasında kalb-i mekân gerçekleşti ve kelime هَآير veya هَآور şekline dönüştü. Bundan sonra bu kelimedeki nakıs fiillerin ismi failinde yapılan işlemin aynısı uygulandı (غَآِص ve رَآِمْ kelimelerinde olduğu gibi) ve kelime هَآر oldu. Bu ihtimale göre kelimedeki kalb-i mekân vardır.²⁷²

Bazı lafızlarda kalb-i mekân olup olmadığı konusunda nahivciler arasında ihtilaf vardır. Bu lafızlardan bazıları şunlardır:

أَيَامِي “bekarlar” lafzı: Nur suresi 32. Ayette geçen bu kelime kendisinde kalb-i mekân olup olmadığı ihtilafı olan lafızlardandır. Zemahşerî (ö. 538/1144) bu kelimenin aslının أَيَامِي olduğunu, م ile ي harfleri arasında kalb-i mekân meydana geldiğini söylemiştir.²⁷³

²⁷⁰ Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî Bennâ, *İthâfu fużalâ`i`l-beşer fi`l-kırâ`âti`l-erba`ate`aşer*, thk. Enes Mehera (Beyrut: Dâru`l-Kutubi`l-İlmiyye, 2006), 309; Ebû`l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf`an`hakâ`iki`ğavâmiżi`t-tenzîl ve`uyûni`l-ekâvîl fi`vücûhi`t-te`vil*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed (Kahire: Dâru`r-Reyyân, 1987), 2/329.

²⁷¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf`an`hakâ`iki`ğavâmiżi`t-tenzîl ve`uyûni`l-ekâvîl fi`vücûhi`t-te`vil*, 2/690; Udeyme, *Dirâsât li`uslûbi`l-Kur`ân*, 4/51.

²⁷² Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me`âni`l-Kur`ân ve`i`râbuh*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemu`l-Kutub, 1988), 2/470; Udeyme, *Dirâsât li`uslûbi`l-Kur`ân*, 4/51.

²⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf`an`hakâ`iki`ğavâmiżi`t-tenzîl ve`uyûni`l-ekâvîl fi`vücûhi`t-te`vil*, 3/233.

Bazı nahivcilere göre ise اَيَّامٌ lafzının cemisidir. Ancak şaz olarak اَيَّامٌ lafzı üzere cemi kılınmıştır.²⁷⁴

إِظْمَانٌ fiili ve türevleri olan lafızlar: Sîbeveyh (ö. 180/796) bu kelimenin aslının ظَمَنَّ olduğunu söylerken Ebû Ömer el-Cermî (ö. 225/840) aslının ظَمَنَّ olduğunu söylemiştir. İbn ‘Uşfûr (ö. 669/1270) da el-Cermî’nin görüşünü tercih etmiştir.²⁷⁵

2.8. Şaz Kıraâtlarda Kalb-i Mekân

الصَّوَاعِقُ “yıldırım” lafzı: İbn Hâleveyh’e (ö. 370/980) göre الصَّوَاعِقُ lafzından kalbedilmiştir.²⁷⁶ Zemahşerî’ye (ö. 538/1144) göre ise burada kalb-i mekân olduğu söylenemez. Çünkü bu lafızlardan her birinin çekimi eşittir. Çekimleri eşit olan lafızlarda kalb-i mekândan bahsedilemez.²⁷⁷

مَعِيقٌ “derin” lafzı: İbn Mes‘ûd’un (ö. 32/652) kıraâtında معيق olarak okunan bu kelime عميق lafzının kalbedilmiş halidir ve her ikisinde “derin” manasında kullanılmaktadır. Arapların بَارِعِيدَةُ الْعَمِقِ وَالْمَعِيقِ “derin kuyu” şeklinde kullanımı da bunun delilidir.²⁷⁸ Cevherî’de (ö. 400/1009) معق kelimesinin عمق kelimesinden kalbedildiğini ve اِعْمَاقٌ ile اِعْمَاقٌ ile kelimelerinin benzer şekilde çöl manasına geldiğini ifade etmiştir.²⁷⁹

حَجْرٌ “yasak” lafzı: ‘Ubey b. Kâb, (ö. 33/654) İbn Mes‘ûd (ö. 32/652), İbn ‘Abbâs (ö. 68/687),²⁸⁰ İbn Zubeyr (ö. 73/692), el-A‘meş (ö. 148/765), İkrime (ö. 105/725) ve ‘Amr b. Dînâr (ö. 126/744) En‘âm suresinde حَجْرٌ “yasaklanmış” kelimesini kalb-i mekanla okumuşlardır.²⁸¹

²⁷⁴ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Daru’l-Fikr, 2010), 8/38.

²⁷⁵ İbn ‘Uşfûr, *el-Mumti’ fi’t-taşrif*, 392.

²⁷⁶ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî İbn Hâleveyh, *Muhtaşar fi şevâzî’l-Kur‘ân* (Kahire: Mektebetu’l-Mutenebbî, ts.), 11.

²⁷⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an haqâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eqâvil fi vücûhi’t-te’vil*, 1/85.

²⁷⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an haqâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eqâvil fi vücûhi’t-te’vil*, 3/152.

²⁷⁹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Cevherî, *Şihâhu’l-luğa*, thk. Ahmed Abdulgâfûr Attâr (Beyrut: Dâru’l-İlm-Lil-Melâyîn, 1987), 4/1555.

²⁸⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an haqâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eqâvil fi vücûhi’t-te’vil*, 2/71.

²⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 4/659.

2.9. Müttekaddim Âlimlerin Kalb-i Mekân Hakkında Görüşleri

Müttekaddim alimlerin kalb-i mekân olgusunu çok erken dönemde fark ettiği, ilk dönemden itibaren telif edilen eserlerde bu konunun işlendiği görülmektedir. Bununla birlikte aralarında ihtilaf olduğu, bir kısmının kalb-i mekân'ın çerçevesini geniş tutarken bazılarının ise kalb-i mekânın kapsamını daralttığı görülmektedir.

Kûfeliler ve lugatçiler kalb-i mekân'ı geniş kapsamlı ele aldıkları ve harfleri yer değişen bütün kelimeleri kalb-i mekân kapsamında değerlendirdikleri görülmektedir. Onlara göre manaları bir olan ve harfleri yer değişen kelimeler aynı kelime olmakla birlikte herhangi bir nedene bağlı olarak değişime uğramışlardır.²⁸²

Kûfelilerden Ebû Mansûr es-Seâlibî, kalb-i mekân'ın Arapların adetinden olduğunu belirtmiş ve bunun cümlelerde ve müfret kelimelerde görüldüğünü ifade etmiştir. Örnek olarakta *بكل لبك* “düğmelemek, ilikleme” *ضرب بض* “bir şey akmak” *جذب جذب* “çekmek” kelimelerini vermiştir.²⁸³

Kûfe dil okuluna mensup olduğu bilinen İbn Fâris, *ومن سنن العرب القلب* “kelimelerde harflerin yerlerini değiştirmek Arapların adetindedir” demiş ve bunun için *بكل لبك*, *جذب*, *جذب*, örneklerini vermiştir. Bu iki dilbilimci verdikleri örneklerle kalb-i mekânî'nin kapsamını geniş tuttıkları, Basralıların kalb-i mekân olarak görmedikleri *جذب* ve *جذب* gibi kelimelerde kalb-i mekân'a hükmettikleri görülmektedir.²⁸⁴

Alemuddîn es-Sehâvî, (ö. 643/1245) Basralıların kalb-i mekân hakkında görüşünü özetlemektedir. Buna göre bir kelimedede kalb-i mekân olduğu zaman, feri olan kelime için aslın masdarı kullanılmaktadır. Örneğin; *أيس* kelimesinin masdarı *يأساً* şeklinde gelmektedir. Basralılara göre bunun gibi durumlarda kelimedede kalb-i mekân olduğuna hükmedilmektedir. Fakat her iki kelimenin masdarı da kendi lafzı üzere olduğu durumlarda her iki kelimenin de asıl olduğuna hükmedilmektedir. Örneğin *جَدَّبَ جَدَّبًا* ve *جَبَّدَ جَبْدًا* fiillerine baktığımızda her iki kelimenin masdarın kendi lafzıyla geldiği görülmektedir. Bu durumda kalb-i mekân olmayıp her iki

²⁸² Muhammed b. İbrahim el-Hamd, *Fıkhü'l-luğa mef'hûmuhu mevzûâtuhu kağâyâhu* (Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 2004), 255.

²⁸³ Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa ve şırru'l-'Arabiyye*, 263.

²⁸⁴ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fi fıkhî'l-luğa*, 153.

kelime de asıldır.²⁸⁵ İbnu'n-Neḥḥâs, Basralılara göre sahih kalb-i mekân جرف هار kelimesinde görülen durumdur. Kûfelilerin kalb-i mekân olarak gördüğü جذب, جذب kelimelerinde Basralılara göre kalb-i mekân yoktur demiştir.²⁸⁶ Burada İbnu'n-Neḥḥâs ile Alemuddîn es-Seḥâvî'nin dediği aynı şey olmakla birlikte İbnu'n-Neḥḥâs Basralıların görüşünü sadece misaller üzerinden açıklarken, Alemuddîn es-Seḥâvî ise geniş bir açıklama yapmıştır.

2.10. Kalb-i Mekân Konusunda Eserler

Kalb-i mekân konusu, sözlüklerin telif edildiği ilk dönemlerden itibaren dilcilerin dikkatini çekmiştir. Bazı dilbilimciler müstakil olarak kalb ve ibdâl konusunda eser telif ederken bazıları ise dilbilimleri ile alakalı farklı konuları işlerken kalb ve ibdâl konusuna yer vermişlerdir. Müstakil olarak kalb ve ibdâl konusunu ele alan eserler şunlardır:

1. *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*, (el-Asmaî):²⁸⁷ Eser kaynaklarda geçtiği üzere kalb ve ibdâl konusunda yazılan ilk eserdir. Ebû't-Tayyib el-luğavî *Kitâbu'l-İbdâl* adlı eserinde bu kitaptan birçok nakilde bulunmuştur.²⁸⁸ Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır.

2. *Sırru'l-leyâl fi'l-kalbi ve'l-ibdâl* (Ahmed Fâris eş-Şidyâk): Kitap iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kalb ve ibdâl'e dair teorik bilgiler verilirken, ikinci bölümde kalb ve ibdâl örnekleri verilmiştir. Eserin sadece ikinci cildi İstanbul'da basılabilmıştır.²⁸⁹

3. *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'Arabiyye* (Abdulfettâh el-Humûz): Modern dönem eserlerinden olan bu kitap kalb-i mekân olgusuna dair önemli bilgiler içermektedir. Fakat önce zikredilen eserler gibi sözlük özelliği taşımamaktadır.

2.11. İçeriğinde Kalb ve İbdâl Konusuna Yer Veren Eserler

Eserlerin zikrine geçmeden önce bir başlangıç paragrafı eklenmeli

²⁸⁵ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/371.

²⁸⁶ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/371.

²⁸⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 61.

²⁸⁸ Abdulvâhid b. Ali Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. İzzeddin Tenûhî (Dımaşk: Mecma'u'l-İlmiyyi'l-'Arabî, 1961), 1/3.

²⁸⁹ Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Kasım 2023), c. 12/168-170.

1. *Ġarību'l-musannef*, (Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm): Musannifin asıl amacı az kullanılan (ġarib) kelimeleri toplamak olmakla birlikte farklı konulara temas etmiştir. Eserin içerisinde kitap olarak isimlendirilen 15 bölüm ve her kitabın içerisinde çeşitli bâblar bulunmaktadır. “Kalb” bahsi eserin içerisinde باب المقلوب başlığı altında incelenmektedir.²⁹⁰ Muhammed Muhtar el-'Ubeydî ve Ramazan Abdu'ttevvâb tarafından 3 cilt olarak yayınlanmıştır.

2. *Edebu'l-Kâtib*, (İbn Kuteybe): Bu eser edebiyat, luğat, imlâ ve sarf ilimleri ile alakalıdır. Dört bölümden oluşan eser, *kitâbu'l-mârife* (kâtip olarak görev yapan kimselerin doğru kullanması gereken kelimeler, mecaz kullanımlar) gibi konular ele alınmıştır. *Takvîmu'l-yed* (nahiv ve imlâ) *Takvîmu'l-lisân* (harflerin mahreçleri, kelimelerin doğru telaffuzu vb.) *Fiil kalıplarının manaları*. Bu bölümde fikhul-luğa ve sarf ilimlerini ele almıştır. Kalb konusu bu eserde ibdâl konusuyla birlikte ele alınmıştır.²⁹¹ Muhammed ed-Dâlî tarafından tek cilt olarak yayımlanmıştır.

3. *el-Ĥaşâiş* (İbn Cinnî): Müellifin fikhul-luğa konularını usulu fıkha uyarlayarak yazdığı eserdir. Kalb konusunu باب في الاصلين يتقاربان في التركيب بالتقديم والتأخير başlığı altında ele almıştır.²⁹² Eser Muhammed Ali en-Neccâr tarafından 3 cilt olarak yayımlanmıştır.

4. *es-Sâhibî fî fikhî'l-luğa*, (İbni Fâris): “Fikhul-luğa” konusunda yazılan önemli eserlerden biridir. Kalb konusunu ومن سنن العرب القلب başlığı altında incelemiştir.²⁹³ Bu eser farklı kimseler tarafından tahkik edilmekle beraber ilk tahkikli basımı Muhibbuddin el-Ĥatîb ve Abdulfettâh el-Katlan tarafından yapılmıştır.

5. *el-Muzhir fî ulumi'l-luğa ve envâih*, (es-Suyûtî): Fikhul-luğa konularını usûlu hadis yöntemine göre ele alan müellif eserini nevilere ayırmıştır. Eserde 50 nevi ve bunların altında fasıllar ve bâblar bulunmaktadır. Kalb bahsi bu eserde النوع الثالث والثلاثون معرفة القلب başlığı altında geçmektedir.²⁹⁴ Bu eser, Muhammed Ahmed

²⁹⁰ el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ebû 'Ubeyd, *el-Ġarību'l-musannef*, thk. Ramazan Abdu'ttevvâb (Port Saîd: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1989), 2/647.

²⁹¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dânî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.), 492.

²⁹² İbn Cinnî, *el-Ĥaşâ'îş*, 2/71.

²⁹³ İbn Fâris, *es-Şâhibî fî fikhî'l-luğa*, 153.

²⁹⁴ es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/367.

Câde'l-Mevlâ Bek, Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim ve Ali Muhammed el-Bicâvî tarafından yayımlanmıştır.

Bu eserler haricinde klasik eserlerden İbn Hâcib'in *Şâfiyesi ve Şerhlerinde*²⁹⁵, İbn 'Uşfûr'un *el-Mumti' fi't-tasrîf*,²⁹⁶ es-Suyûtî'nin *Hem'ul-Hevâm*,²⁹⁷ Ebû Hayyân'ın *İrtişâfu'd-đarab* adlı eserinde kalb bahsi geçmektedir.²⁹⁸ Modern eserlerde ise genel olarak fıkhu'l-luğa konusunda telif edilen eserlerde geçmektedir. Bu eserlerden bazıları ise şunlardır:

Ramazan Abdu'ttevvâb, *et-Tatavvuru'l-luğavî*,²⁹⁹ İbrâhim es-Sâmarrâî, *et-Tatavvuru'l-luğavî et-târîhî*,³⁰⁰ İbrahim Enis, *Min esrâri'l-luğa*,³⁰¹ Corci Zeydân, *el-Felsefetül-luğaviyye ve'l-elfâzu'l-'Arabiyye*,³⁰² Abdullah Emin, *el-İştikâk*³⁰³

²⁹⁵ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/21.

²⁹⁶ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti' fi't-tasrîf*, 391.

²⁹⁷ Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hem'ul-hevâm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, ts.), 3/479.

²⁹⁸ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-đarab min lisâni'l-'Arab*, 1/344.

²⁹⁹ Abdu'ttevvâb, *et-Tatavvuru'l-luğavî*, 88.

³⁰⁰ es-Sâmarrâî, *et-Tatavvuru'l-luğavî et-târîhî*, 120.

³⁰¹ Ahmed, *Min esrâri'l-luğa*, 53.

³⁰² Zeydan, *el-Elfâzu'l-'Arabiyye ve'l-felsefetu'l-luğaviyye*, 11.

³⁰³ Emîn, *el-İştikâk*, 373.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ARAP DİLİNDE İBDÂL OLGUSU

3.1. Arap Dilinde İbdâl Olgusu

Dünya dillerinin neredeyse tamamında zamanla birtakım değişiklikler meydana gelmektedir. Arap dilinde sesin gelişimi olarak bilinen değişimler câhiliye döneminden itibaren günümüze kadar ileride üzerinde duracağımız birtakım nedenlere bağlı olarak devam etmektedir.. Bu değişimler sonucu şekil ve mana yönünden benzer kelimeler meydana geldiği tesbit edilmiştir. Arap dilbilimciler bedevî Araplardan dil malzemelerini toplamaya koyulunca, birbirine lafız ve mana yönünden benzeyen birçok kelimeyle karşılaştılar. Birbirine benzer kelimenin mevcut olması sonucu dilbilimciler Arapların bilinçli olarak harfleri değiştirmek suretiyle yeni kelimeler türettiğini ve bunu istedikleri zaman yaptıklarını zannettiler.³⁰⁴ Bu değişikliklerin bazıları kabileler arası lehçe farklılığından meydana gelmekteyken, bazıları ise insanların kolay olanı telaffuz etme meylî veya kelimeyi yanlış işitmek gibi bazı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Kelimedeki meydana gelen bu değişiklikler, i' lâl, kalb, idğam, sarf ibdâli ve luğavî ibdâl gibi başlıklar altında incelenmektedir. İ' lâl, idğam ve sarf ibdâli, kelimenin telaffuzunu kolaylaştırmaya yönelik bir işlem olup yeni bir kelime türetme işlemi değildir.

Luğavî ibdâl ise yukarıda bahsedildiği üzere yeni bir kelime türetme işlemi olup dilin ilerlemesi ve gelişmesine neden olan ve bütün dünya dillerinde görülen bir olgudur. Şüphesiz dilbilimciler de bu konunun önemine binaen eserler telif etmişler veya eserlerinde bu konuya yer vermişlerdir.³⁰⁵ Bu çalışmada konuyla alakalı olması nedeniyle öncelikle özet olarak sarf ibdâlinden, daha sonra ise detaylı olarak luğavî ibdâlden bahsedilecektir.

3.2. Sözlük ve Terim Anlamı Olarak İbdâl

İbdâl sözcüğünün kök harfleri olan ل, د, ب giden bir şeyin yerine başka şeyin geçmesini ifade eder.³⁰⁶ Aynı şekilde sözlükte أبدل fiilinin mastarı olup karşılık,³⁰⁷

³⁰⁴ Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, 1/5.

³⁰⁵ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen* (Kahire: Câmîatu'l-Ezher, Doktora Tezi, 2005), 306.

³⁰⁶ Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*, thk. Muhammed Hârun Abdüsselam (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/210.

³⁰⁷ el-Halîl b. Ahmed el Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 8/45.

birinci şeyi kaldırıp ikinci şeyi onun yerine koymak,³⁰⁸ bir şeyi ona onun dengi bir şeyle değiştirme,³⁰⁹ bir şeyin yerine farklı bir şey getirmek³¹⁰ gibi manalarda kullanılmaktadır.

Sözlüklerin tamamında "ibdâl" kelimesi bir şeyi başkası ile değiştirmek manasını ifade etmektedir.

Terim anlamı olarak ise sarf ilmi ve luğat ilmi açısından farklı anlam ifade etmektedir. Sarf âlimlerine göre ibdâl, bir harfi kaldırıp onun yerine başka bir harf getirmektir. İbnü'l-Hacib'e göre ibdâl, bir harfi başka harfin yerine koymaktır.³¹¹ Seyyid Şerif el-Cürcânî ise "dilden ağırlığı kaldırmak için bir harfi başka harfin yerine getirmektir" diye tarif etmiştir. İbn Yaîş'e göre ibdâl, zaruri bir duruma binâen veya luğate yönelik bir sanat için bir harfi başka harfin yerine koymaktır.³¹² Sarf ibdâlinin başka bir tarifi ise şöyledir: Aynı kelimedede aynı yerde olmak üzere bir harfi başka bir harfin yerine koymaktır.³¹³

Luğavî ibdâl'in terim anlamı ise kelimedede bir harfin yerine başka harf veya hareke koymak veya farklı bir sesle telaffuz etmektir.³¹⁴ Bu tarife göre luğavî ibdâl'in daha kapsamlı ve geniş olduğu görülmektedir. Çünkü luğavî ibdâlde sadece harf değişimlerine değil, hareke değişimlerine ve kelimedede meydana gelen herhangi bir değişikliğe de ibdâl denmektedir.³¹⁵ Modern dilbilimcilerden bazıları mütekaddim dilcilerin ibdâl için yaptığı tarifi olduğu gibi almışlardır. İbdâl'i, Arap dilinin gelişip büyüme nedenlerinden biri olarak gören Mustafa Sâdık er-Râfî, "harflerden birinin diğerinin yerine geçmesi" olarak tarif etmiş ve mütekaddim âlimlere uymuştur. Fakat modern dilbilimcilerin çoğunluğu mütekaddim dilcilerin tarifini olduğu gibi almakla beraber buna mübdel minh denilen (aslî harf) ile mübdel (feri harf) arasında mahreç

³⁰⁸ Ebû'l-Abbâs Hatîbuddehşe Ahmed b. Muhammed Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-munîr*, thk. Abdulazîm eş-Şenâvî (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 39.

³⁰⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Dureyd, *Cemheratu'l-luğa*, thk. Remzi Munîr Baalbakkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1/300.

³¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 11/48-50.

³¹¹ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 3/197.

³¹² Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Ali İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, thk. İmîl Bedî' Ya'kub (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 5/347.

³¹³ Râcî el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufassal fî 'ilmi's-sarf*, thk. İmîl Bedî' Ya'kub (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 19.

³¹⁴ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 308; Abdulğaffâr Hâmid Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1993), 120.

³¹⁵ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 308.

veya sıfat yakınlığının bulunmasını şart koşmuşlardır.³¹⁶ Abdulkâdir el-Mağribî'ye göre mübdel minh (asıl) ile mübdel (feri) arasında mana ve mahreç yönünden bir münasebet olmalıdır. Meselâ, نطق ve نطق kelimeleri mana yönünden birbirine yakındır. نطق kelimesi, “eşeğin anırması” manasına gelirken, نطق kelimesi, “bağırarak, koyunun melemesi” manalarına gelmektedir. Bu kelimelerin her ikisi de rahatsız edici, istenmeyen ses çıkarma yönüyle birbirine yakındır. Lafız yönünden bir yakınlık olmasa bile bu kelimelerde birbirinden farklı olarak bulunan ع ve ه harfleri arasında mahreç yönünden münasebet bulunmaktadır. Çünkü her iki harfin mahreci de boğazdır.³¹⁷

Abdullah Emin'in tarifine göre ibdâl, bir kelimedede aynı yerde aralarında alaka bulunan bir harfin yerine başka bir harf getirmektir.³¹⁸ Corcî Zeydân'a göre ise ibdâl genellikle mahreçleri bir veya yakın olan harfler arasında meydana gelir. Corcî Zeydan yaptığı tarifte mahreç birliğine dikkat çekmiş, bununla beraber bazen ibdâl'in mahreçleri birbirinden uzak olmakla birlikte yanlış işitmeden dolayı sıfat yakınlığı bulunan bazı harflerde de olabileceğini ifade etmiştir. Bundan dolayı ن ve م harfleri arasında ibdâl meydana gelmektedir.³¹⁹ م ve ن harfleri mahreçleri birbirinden uzak harflerdir. Zira م harfinin mahreci iki dudak arası iken, ن harfinin mahreci dil ucudur. Fakat bu harfler, cehr, infitah, rehavet ve istifâle sıfatlarında ortakdır.

3.3. İbdâl Çeşitleri

Arap dilinde ibdâl iki kısımdır.

- 1) İdgâm için yapılan ibdâl.
- 2) İdgâm dışı ibdâl.

3.3.1. İdgâm İçin Yapılan İbdâl

Mahreçleri veya sıfatları bir olan harfler peş peşe geldiği zaman bu harflerden biri diğerine ibdâl edilir ve daha sonra birinci harf ikinci harfe idgâm edilir.³²⁰

³¹⁶ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 308.

³¹⁷ el-Mağribî, *el-İştikâk ve't-ta'rib*, 18.

³¹⁸ Emîn, *el-İştikâk*, 333.

³¹⁹ Zeydan, *el-Elfâzu'l-Arabîyye ve'l-felsefetu'l-luğaviyye*, 21.

³²⁰ Enceb Gulam Muhammed, *el-İ'lâl ve'l-ibdâl ve'l-idgâm fî dav'i'l-kırâ'ati'l-Kur'âniyye ve'l-lehecâti'l-'Arabîyye* (Mekke: Külliyyetu't-Terbiye li'l-Benât, Doktora Tezi, 1989), 301.

ظ / ط / ض / ص / ش / س / ز / ذ / د / ث / ت bâblarının fâu'l-fiileri تفاعل / تفاعل / تفاعل
 “harflerinden biri olduğu zaman bu bâbların ت sı bu harflerden birine ibdâl edilir.
 Daha sonra ت dan ibdâl edilen bu harf diğerine idğam edilir. İdğam sonrasında
 kelimenin sakin ile başlaması mümkün olmadığı için başına hemzeyi vasıl getirilir.³²⁷
 اذاكر ← تذاكر, اناقل ← تتاقل, اظلم ← اطلب, تظلم ← تطلب, اضافر ← تضافر
 اشاجر ← تشاجر, اسمع ← تسمع, اصالح ← تصالح, ازين ← تزين, ادحرج ← تدحرج³²⁸

Sakin ن harfi م/ب harflerinden önce geldiği zaman ن harfi bu harflere ibdâl edilir ve daha sonra birbirlerine idğam edilir. امحى “yok etmek” fiili aslında انمحي bâbından انمحي idi. Sakin ن harfi م harfine ibdâl edildi ve birinci م ikinci م harfine idğam edildi kelime امحى oldu. Fakat sakin ن dan sonra gelen harf ب olursa, ibdâl ve idğam sadece telaffuzda olur. سنبل “başak” kelimesi telaffuz olarak سمبل olarak okunur ancak yazılış olarak aynı kalır.³²⁹

Sakin ت harfi د harfinden önce geldiği zaman ت د ya ibdâl edilir ve daha sonra bu iki harf birbirine idğam edilir. عدان “deniz sahili” kelimesinin aslı عدان idi. ت harfi د harfine ibdâl edildi ve daha sonra birinci د ikincisine idğam edildi.³³⁰

3.3.2. Sarf İbdâli

Sarf ilmi ile alakalı zorunlu durumlara binaen bir harfin yerine başka harfin getirilmesidir.³³¹ Daha çok telaffuzda akıcılık sağlamak için افتعال bâbında meydana geldiği görülür.³³² İbdâl’in bu türüne الابدال (zorunlu ibdâl), الابدال اللازم (gerekli olan ibdâl)³³³ الابدال الشائع (yaygın olan ibdâl),³³⁴ الابدال القياسي (kıyasî ibdâl)³³⁵

³²⁷ Gerçekcioğlu, *Nisâ Sûresi Örneğinde Arap Dilinde İ'lâl ve İbdâl*, 117; el-Ğalâyînî, *Câmi'ü'd-durusi'l-'Arabîyye*, c. 2/125; el-Antâkî, *el-Muhît fî esvâti'l-'Arabîyye ve nahviha ve sarfiha*, 1/114.

³²⁸ el-Ğalâyînî, *Câmi'ü'd-durusi'l-'Arabîyye*, 2/125; el-Antâkî, *el-Muhît fî esvâti'l-'Arabîyye ve nahviha ve sarfiha*, 1/114-115.

³²⁹ el-Antâkî, *el-Muhît fî esvâti'l-'Arabîyye ve nahviha ve sarfiha*, 1/115; el-Ğalâyînî, *Câmi'ü'd-durusi'l-'Arabîyye*, 2/125.

³³⁰ el-Antâkî, *el-Muhît fî esvâti'l-'Arabîyye ve nahviha ve sarfiha*, 1/115; el-Ğalâyînî, *Câmi'ü'd-durusi'l-'Arabîyye*, 2/125.

³³¹ Muhammed, *el-İ'lâl ve'l-ibdâl ve'l-idğam fî dav'i'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye ve'l-lehecâti'l-'Arabîyye*, 302.

³³² Mehmet Ali Sarı, “İbdâl” (*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*) (Erişim 11 Aralık 2023).

³³³ Muhammed, *el-İ'lâl ve'l-ibdâl ve'l-idğam fî dav'i'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye ve'l-lehecâti'l-'Arabîyye*, 302; el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufassal fî 'ilmi's-sarf*, 19.

³³⁴ el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufassal fî 'ilmi's-sarf*, 19.

³³⁵ el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufassal fî 'ilmi's-sarf*, 19.

numarada bulunmaktadır. Bir nüshası da Kahire Üniversitesi 22927 numarada bulunmaktadır.³⁵⁷ Daha sonra Ebû't-Ṭayyib el-Lugavî (ö. 351/962) ibdâl konusuna dair en geniş eseri ortaya koymuş ve eserine “*Kitâbu'l-İbdâl*” ismini vermiştir.³⁵⁸ Bu eser 1961 yılında İzzeddin et-Tenûhî tarafından iki cilt olarak yayımlanmıştır.

3.4. Sarf İbdâli ile Luğavî İbdâl Arasında Farklar

1. Luğavî ibdâl'in bağlı olduğu kaideler yoktur. Yani Araplardan işitmeye bağlıdır. Sarf ibdâl'in de ise şartlar vardır. O şartlar yerine geldiği zaman ibdâl uygulanır.

2. Luğavî ibdâl'in ekserisi nadir olan Arap lehçelerine veya kullanımı terkedilmiş olan kelimelere dayanır. Bu durumda lafzın asıl ve ferî olmak üzere iki formu bulunur. Bu lafızlardan her ikisi de kullanılmakla beraber biri daha yaygın olarak kullanılır veya biri diğerinden daha fasih olur. Sarf ibdâl'inde ise lafzın sadece ibdâl'a uğramış hali kullanılır ve asıl halinin kullanımı terkedilir veya nadir olarak kullanılır.³⁵⁹

3. Sarf ibdâl'i belirli harflerde meydana gelir. Bu harfler daha önce zikredildiler.³⁶⁰

Luğavî ibdâl'in hangi harflerde olduğunda ihtilaf vardır. Bazı âlimler bütün harflerde luğavî ibdâl meydana geldiğini söylese de bazı dilbilimciler belirli harfler arasında olduğu belirtmiştir. Bu harflerin sayısı yirmi iki tanedir. Bu harfler şu cümlede toplanmıştır: *لجد صرف شكس آمن طي ثوب عزته*³⁶¹

3.5. Luğavî İbdâlin Önemi

İbdâl sonrasında kelimelerin anlam çerçevesi genişler ve yeni manalar kazanır. Örneğin; *وسوس* kelimesi “Şeytan birinin kalbine kötülük getirmek”

³⁵⁷ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, 8/180.

³⁵⁸ Ziriklî, *el - 'A'lâm*, 4/176.

³⁵⁹ Muhammed, *el-İ'lâl ve'l-ibdâl ve'l-idğam fî dav'i'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye ve'l-lehecâti'l-'Arabiyye*, 304; Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 310.

³⁶⁰ el-Hamd, *Fikhu'l-luğa meşhûmuhu mevzûâtuhu kağâyâhu*, 232; Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 310.

³⁶¹ el-Ezherî, *Şerhu't-tasrih 'ale't-Tavđih*, 2/689.

manasına gelirken وشوش kelimesi “Fısıltı ile konuşmak” manasına, وصوص kelimesi ise “Perdedeki bir delikten bakmak” manasına gelmektedir.³⁶²

İbdâl aracılığıyla Sâmi diller ailesinden olan Arapça, İbranice, Süryânice ve bunların kardeşi olan diller arasında benzerliği olan kelimeler arasında bağlantı kurulur. Aynı dil ailesinden olan bu diller arasında ibdâl, bazen kıyasî olarak meydana gelir. Arapça’da ث harfi ile telaffuz edilen bir kelime, İbrânice’de ش, Süryânice’de ت harfi ile telaffuz edilmektedir. Meselâ, Arapça’da يثب kelimesi İbrânice’de “Yaşhev” olarak, Süryânice’de ise “Yateb” şeklinde telaffuz edilmektedir.³⁶³

İbdâl sebebiyle diğer dil ailelerinde benzer lafızlar arasında bağlantı kurulabilir. Meselâ, İngilizce’de “Cable” (kablo) kelimesi Arapça’da حبل (halat, iplik) kelimeleri arasında benzerlik bulunmaktadır. Bu benzerliklerden yola çıkarak diller arasında kelime alışverişi bulunduğu ve dillerin tek bir asıldan türediği sonucuna varılabilmektedir. Fakat bu dillerden hangisinin asıl hangisinin fer’i olduğunu kesinleştirmek derin bir araştırmaya ihtiyaç duymaktadır.³⁶⁴

İbdâl-i bilmek, cümle içerisinde geçen lafızların hakiki manasını bilmeye, onlara uygun başka lafızlarla açıklamaya ve netice olarak edebî metinleri daha iyi anlamaya yardımcı olur.³⁶⁵ İbdâl konusunda bilgi sahibi olmanın önemlerinden biri de muhatabın konuşurken hataya düşüp düşmediğini anlamaya yardımcı olmasıdır.³⁶⁶

3.6. İbdâlin Sebepleri

Bütün dillerde harfleri oluşturan sesler kümesi bulunmaktadır ve bu sesler arasında bir uyum vardır. Ancak bu sesler sabit değildir. Harfleri oluşturan bu sesler bütünü zamanla değişime uğrayabilir. Arap dilbilimciler bu sebeplerin üzerinde

³⁶² es-Sâmarrâi, *et-Tatavvuru 'l-lugavî et-târîhî*, 119; Abdulgaffâr Hâmid Hilâl, *Abkariyyu 'l-lugaviyyîn Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2006), 2/610; Hilâl, *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*, 258.

³⁶³ Muhammed, *İbnu 'l-Hatîb et-Tebrîzî lûgaviyyen*, 311; Hilâl, *el-Lehecâtu 'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 121; Hilâl, *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*, 258.

³⁶⁴ Hilâl, *el-Lehecâtu 'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 121; Muhammed, *İbnu 'l-Hatîb et-Tebrîzî lûgaviyyen*, 311.

³⁶⁵ Hilâl, *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*, 259; Muhammed, *İbnu 'l-Hatîb et-Tebrîzî lûgaviyyen*, 311.

³⁶⁶ Muhammed, *İbnu 'l-Hatîb et-Tebrîzî lûgaviyyen*, 312; Hilâl, *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*, 259.

durup araştırmaya değer bulmuşlar ve bu değişimlere neden olan etkenleri tespit etmişlerdir.

İbdâl'e neden olan birden fazla durum vardır. Bu nedenlerden bazıları kelimenin kendisi ile alakalı iken, bazıları ise farklı nedenlere bağlıdır. Bazen de ibdâl'e neden olan durum kelimenin kendi yapısıyla beraber başka bir durumda olabilir.³⁶⁷

Biz de burada ibdâl'e neden olan en önemli sebepler üzerinde duracağız.

3.6.1. Lehçe Farklılıkları

Arap yarımadası büyük bir alana yayılmaktadır. Bu büyük alanın doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine farklı kabileler yaşamaktadır. Birbirinden uzak bölgelerde yaşayan bu kabilelerden bazıları göçebe, bazıları yerleşik hayat yaşarken, bazıları bedevî hayatı, bazıları ise şehirlerde yaşamaktadır. Bu durum her bir kabilenin diğerinden farklı bir lehçeye sahip olmasına yol açtı. Bu lehçe farklılıkları başta ses farklılıkları olmak üzere kelimelerin yapısı ve mana farklılıklarında kendini gösterdi.³⁶⁸

Lehçe, toplumun sıkı sıkıya bağlandığı bir gelenektir. Buna aykırı hareket eden, genel olarak kendi toplumu içerisinde güzel karşılanmamaktadır. Herhangi bir millet kendi lehçesine bağlı kalır ve bundan vazgeçmez.³⁶⁹

Hâtim Sâlih Dâmin'e göre lehçelerin meydana gelmesinin nedeni sosyal ve coğrafî olarak toplumların birbirinden uzak yaşaması ve birbirleriyle temas kurmamalarıdır.³⁷⁰

İbrahim Enis'e göre lehçelerin oluşmasında en önemli etken, tek bir millettten olan toplumların birbirinden uzak bölgelerde yaşaması ve göçler ve savaşlar sonucu farklı dillerin iç içe geçmesidir.³⁷¹

Geniş bir alana yayılan bir dil düşündüğümüz zaman, şayet bu dili konuşan toplumlar arasında toplumsal veya coğrafî nedenlerle iletişim az ise bu dilin birkaç

³⁶⁷ Muhammed, *İbnu'l-Hatib et-Tebrîzi luğaviyyen*, 313.

³⁶⁸ Muhammed, *İbnu'l-Hatib et-Tebrîzi luğaviyyen*, 314.

³⁶⁹ Hilâl, *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*, 264; Muhammed, *İbnu'l-Hatib et-Tebrîzi luğaviyyen*, 314.

³⁷⁰ Hâtim Sâlih Dâmin, *Fıkhü'l-luğa* (Bağdat: Vizâratu't-Ta'limi'l-Âli fi'l-Bahsi'l-İlmî, 1990), 46.

³⁷¹ İbrahim Enis Ahmed, *Fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye* (Kahire: Mektebetu'l-Angelo el-Mısıriyye, 1992), 21.

asır sonra farklı lehçelere ayrılacağı kaçınılmaz bir durumdur. Çünkü zamanla dilin gelişimi ve değişmesi kaçınılmaz bir olgudur. Elbette coğrafi uzaklık tek başına lehçelerin türemesinde sebep değildir. Başka bir sebep ise toplumların yaşadığı sanat, ziraat ve yönetim biçimi gibi sosyal durumlardır. Bunun en güzel örneği İslam'dan önce Arap yarımadasında yaşayan kabilelerin durumudur. Benzer bir örnek olarak, Güney Amerika'da konuşulan İspanyolca ve Kuzey Amerika'da konuşulan İngilizce verilebilir. Avrupa'da konuşulan İspanyolca ile Güney Amerika'da konuşulan İspanyolca arasında ses farklılıkları oldukça fazladır. Aynı şekilde İngiltere'de konuşulan İngilizce ile Kuzey Amerika'da konuşulan İngilizce arasında oldukça büyük farklar vardır.³⁷²

Bedevî kabileler tabiatlarında bulunan sertlik ve kabalığa uygun bir biçimde konuşmalarında sert olan harfleri kullanırken, şehirli olan halk ise tabiatlarına uygun olarak harfleri yumuşatarak konuşmaktadırlar.³⁷³

Herhangi bir kelime iki farklı rivayetle karşımıza çıktığı zaman, rivayetin birinde kelime şiddet harfleri ile, diğer rivayette ise rihvet (yumuşak) harflerle gelmişse, eğer kelimenin aslını bilinmiyorsa, şiddet harfinin bulunduğu rivayet bedevîlerin, rihvet harfinin bulunduğu rivayet ise şehirli halkın lehçesi denilebilir. Örneğin عكوف الطير “kuşun konması” şeklinde meşhur olan kelime, Ukayl kabilesinin lehçesinde عكوب الطير şeklinde kullanılmaktadır. Ukayl kabilesi, Temim kabilesinin yakınında yaşayan ve onlardan etkilenen bir kabiledir. Burada iki farklı kullanımı olan عكوف الطير ve عكوب الطير kelimelerinde bulunan ف harfi yumuşak iken ب harfi ise şiddet harflerindedir.³⁷⁴

Ebû't-Ṭayyib el-Lugavî'ye göre ibdâl'in nedeni lehçe farklılıklarıdır. Ona göre kelimedeki harflerden birini kaldırarak yerine başka bir harf getirmektir diye tarif edilen ibdâl, Arapların kendi isteklerine bağlı olarak bir kelimedeki bulunan harfleri değiştirerek yeni bir kelime türetme işlemi değildir. İbdâl'dan kastedilen,

³⁷² Ahmed, *Fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye*, 23.

³⁷³ Muhammed, *İbnu'l-Hatib et-Tebrîzi lûgaviyyen*, 314; Ahmed, *Fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye*, 100; Hilâl, *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*, 264.

³⁷⁴ Ahmed, *Fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye*, 100-101.

farklı lehçelerde kullanılan manaları bir olmakla birlikte lafızlarında sadece bir harf dışında aynı olan kelimelerdir.³⁷⁵

Çünkü bir tek kabile herhangi bir kelimeyi konuşmalarında kullanırken bazen o kelimeyi hemzeyle, bazen hemzeyi olmadan, aynı kelimeyi bazen ص ile bazen س ile konuşmaz. Aynı şekilde kelimenin başında bulunan, marifelik edatı olan ال taksını bazen kullanırken bazen onu ه harfine ibdâl ederek kullanmaz. Aksine bir kabile kelimeleri her zaman aynı kullanır. Bunların farklı kullanımları farklı kabilelerde görülür.³⁷⁶

İbrahim es-Sâmarrâî, Ebû't-Ṭayyib el-Luğavî'nin görüşünü sahih bir bakış açısı olarak görmüş ve İbn Fâris'i yaptığı ibdâl tarifi üzerinden eleştirmiştir. İbn Fâris, ibdâl'i tarif ederken, kelimedeki bulunan harflerin değiştirilmesidir diye tarif etmiş ve bunun Arapların bir âdeti olduğunu söylemiştir. es-Sâmarrâî, İbn Fâris'in bu sözünden Arapların kendi isteklerine göre harfleri değiştirdiğinin anlaşıldığını söylemiş ve tarihte hiçbir zaman böyle bir şey olmamıştır demiştir. Şüphesiz lehçe, yaratıştan gelen tabii bir durumdur. Örneğin, her iki kullanımda doğru olmakla birlikte bir kimse kolaylıkla مدح “övmek” lafzını kullanabilirken, مده lafzını kullanmakta zorlanmaktadır.³⁷⁷

Kendi içerisinde çeşitli lehçeler bulduran bir dilde farklılıkların bulunması normal bir durumdur. İbdâl denilen çoğu değişiklikler lehçe farklılığıdır. Kabilelerden biri صراط “yol” diye okurken diğer bir kabile سراط şeklinde telaffuz etmektedir.³⁷⁸

Modern dönem dilcilerden İbrahim Muhammed Necâ'ya (1913-1981) göre de ibdâl'in nedeni lehçe farklılıklarıdır.³⁷⁹

Abdullah el-Azzâzî'ye (ö.?) göre ise Arapların ibdâl'i bilinçli olarak yaptığının ve aynı kabilenin bir kelimeyi farklı zamanlarda farklı şekilde telaffuz

³⁷⁵ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/460.

³⁷⁶ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/460.

³⁷⁷ es-Sâmarrâî, *et-Tatavvuru'l-luğavî et-târîhî*, 112.

³⁷⁸ es-Sâmarrâî, *et-Tatavvuru'l-luğavî et-târîhî*, 115.

³⁷⁹ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 319. Bkz. İbrahim Muhammed Necâ “*el-Lehecâtü'l-Arabiyye*”

ettiğine inanmak doğru bir bakış açısı değildir. Bunun nedeni, aynı manaları veya birbirine yakın manaları ifade etmek isteyen kabilelerin lehçe farklılıklarıdır.³⁸⁰

İbnu's-Sikkât'e (ö. 244/858) göre ibdâl'in aynı kabile içerisinde de meydana gelmesi mümkündür. Zira kendisinden bir rivayete göre İbnü's-Sikkât, Benî Kilâb kabilesinden olan iki kişiden birinin انفحة diğzerinin ise منفحة şeklinde konuştuğunu duymuş, daha sonra bu iki kişi kabilelerinin bilginlerine bu kelimelerden hangisinin doğru olduğunu sormak için gitmişler ve kabileden bazıları birinin konuşmasını doğru bulurken, bazıları ise diğzerinin konuşmasının doğru olduğunu savunmuştur.³⁸¹

İbdâl-in aynı kabile içerisinde meydana gelebileceğini düşünen dilcilerden biri de el-Ferrâ'dır (ö.144/761). el-Ezherî, (ö. 370/980) el-Ferra'nın, (ö. 144/761) Benî el-Anber kabilesinden bazı kimseler, س harfi kelimenin başında bulunduğu zaman, kendisinden sonra da غ / ق / ط harflerinden biri geldiği vakit ص harfi ص harfine ibdâl edilir dediğini rivayet etmiştir. Bunun en güzel örneği, الصراط ve السراط kelimeleridir. Bu kelime, Kur'ân'ı Kerim'de ve eski Kureyş lehçesinde ص ile kullanılmıştır. Ancak Arapların çoğunluğu bu kelimeyi س ile kullanmıştır.³⁸²

el-Ezherî'nin (ö. 370/980) el-Ferrâ'dan (ö. 144/761) naklettiği bu rivayete göre eski Kureyş lehçesinde الصراط kelimesi ص harfi ile telaffuz edilirken daha sonra gelen nesiller bu kelimeyi س ile telaffuz etmeye başladılar. Aynı toplum içerisinde belirli bir zamanın geçmesiyle sesin gelişmesinden dolayı lehçelerin değişimi gayet normal bir durumdur.³⁸³

Modern dönem dilbilimcilerden Mustafa Sâdık er-Râfî'ye (1881-1937) göre ise ibdâl, farklı kabileler içerisinde olabildiği gibi aynı kabile içerisinde de meydana gelebilir.³⁸⁴

3.6.1.1. Lehçeler Üzerine Çalışmalar

Araplar ticaret ve şiir yarışmaları gibi amaçlarla birbirleriyle iletişim kurmaya başlayınca lehçe farklılıkları kendini gösterdi. Her ne kadar panayırlarda ve edebî

³⁸⁰ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî lügaviyyen*, 319.

³⁸¹ es-Suyûtî, *el-Muzhîr fî 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/475; Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, 1/13.

³⁸² el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/232.

³⁸³ Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, 1/16.

³⁸⁴ Mustafa Sâdık er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab* (Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 1/102.

konuşmaların yapıldığı ortamlarda fasih lehçe ile konuşmaya özen gösterecekler de kendi aralarında kendilerine ait olan lehçe ile konuşuyorlardı.

Yemen'den göç eden Güney Arapları, Kuzeyden olan Hicazlılar ve Benî Temim kabilesi ile kaynaşma fırsatı bulurken, Kuzeyden göç edenler ise Güney bölgelerde bulunan kabileler ile kaynaşmaya başladı ve böylece lehçeler arasında çatışma başlamış oldu. Özellikle Hicaz bölgesi farklı lehçelerin birada da toplandığı bir bölge haline geldi.³⁸⁵

Dilbilimciler Arap diline ait dil malzemelerini tedvin etmeye başlayınca, farklı olan lehçelere önem göstermediler. Çünkü onlar için önemli olan, ihtimam vermeye değen, Kur'ân'ı Kerim'in kendisi ile geldiği fasih olan lisanıdır. Diğer lehçeler ise Arapçanın bozulmuş hali olarak görülmekteydi.³⁸⁶ Böylece fasih gördükleri lehçeye ses bakımından uymayan her bir lehçeyi fasit olarak gördüler. Bazı dilciler Kureyş lehçesini en fasih lehçe olarak gördükleri için, Temim kabilesini kullanımı olan *عنعن* Rebia kabilesinde görülen *كشكش* Hevâzin kabilesinin kullanımı olan *كسكس* fâsit olarak gördüler.

İbn Fâris (ö. 395/1004) *es-Sâhibî fi fikhu'l-luğa* adlı eserinde, *كشكش*, *عنعن*, *كسكس* gibi bazı kabilelere ait kullanım farklılıklarından bahsederken bu konuları *باب اللغات المذمومة* (kötü olan lehçeler başlığı altında incelemiştir).³⁸⁷ Aynı şekilde *es-Suyutî*'de (911/1505) İbn Fâris'in (ö. 395/1004) yolundan gitmiş ve *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ* adlı eserinde, bu lehçelerden bahsederken *باب معرفة الردية* (kötü, değersiz olan lehçelerin bilinmesi) başlığı altında incelemiş ve bunları en çirkin ve en düşük derecede lehçeler olarak nitelemiştir.³⁸⁸

Bazı dilbilimcilerde *لحن العامة* türünde eserler telif ettiler ve bununla insanları doğru olduğunu düşündükleri kelimelere yönlendirmeyi hedeflediler.³⁸⁹ Bu müellifler eserlerinde, insanların hatalı kullandığını düşündükleri kelimeleri topladılar ve bu kelimelerin hatalı olduğunu delillendirmek için ilk dönem dilcilerin

³⁸⁵ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 105.

³⁸⁶ Gâlib Fâzıl el-Muttalibî, *Lehçetu Temîm ve eseruhâ fi'l-'arabiyyeti'l-muvahhade* (Irak: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-Funûn, 1978), 34; Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 107.

³⁸⁷ İbn Fâris, *es-Sâhibî fi Fikhu'l-Luğa*, 29.

³⁸⁸ Suyutî, *el-Muzhir fi Ulumu'l-luğa ve envâihâ*, 1/221.

³⁸⁹ Ramazan Abduttevvâb, *Lahnu'l-'âmme ve't-tatavvuru'l-luğavî* (Kahire: Mektebetu Zehrâu's-Şark, 1999), 70.

bedevîlerden aldığı kelimeleri delil olarak gösterdiler.³⁹⁰ Özetle bu müellifler, lehçelerdeki farklılıkların sebebini araştırma yoluna gitmediler ve bunların hatalı kullanımlar olduğunu vurgulamakla yetindiler.³⁹¹

Modern döneme gelindiğinde ise lehçeler üzerine çalışmalar, doğu medeniyeti ve toplumları üzerine çalışmalar başlatan oryantalistler aracılığı ile büyük bir ivme kazandı.

19. asırdan itibaren farklı bölgelerde yaşayan Arapların lehçelerini kayıt altına aldılar. Üzerine en çok çalışılan bölgeler ise ulaşımın nispeten daha kolay olduğu Kuzey Afrika, Suriye, Filistin ve Irak oldu. Bu bölgelerin lehçeleri üzerine çalışmalar, sözlük, lehçenin özellikleri ve yabancılara bu lehçeyi öğretecek ders materyallerinden oluşuyordu.

Lehçeler üzerine ilk çalışma, Alman müsteşrik Gotthelf Bergstrasser'in (ö. 1886-1933) *Sprachatlas von Syrian und Palestina* (Suriye ve Filistin Lehçesi Atlası) adlı eseridir. Daha sonra Fransız müsteşrik Cantineau, Suriye ve Ürdün lehçeleri üzerine geniş kapsamlı bir çalışma başlattı ve bu çalışmasını, "*Les dialectes arabe Palmyre, Beirut*" ismiyle kitaplaştırdı.³⁹²

Bundan sonra hem müsteşrikler hem de Araplar tarafından lehçeler üzerine çalışmalar peş peşe gelmeye devam etti.

Arapların lehçeler üzerine yazdığı en önemli eserlerden bazıları şunlardır:

el-Lehecâtu'l-Arabiyye- İbrahim Enis

el-Arabiyye ve Lehecâtuhâ- Abdurrahman Eyyûb

el-Lehecâtu'l-arabiyye fi'l-Yemen- Murad Kâmil

Lehecâtu'l-Yemen Kadimen ve Hadîsen- Ahmed Hüseyin Şerefüddin³⁹³

3.6.1.2 Kabile Lehçelerinde Harflerin İbdâli

Benî Temîm, Kays, Mudar, Rebîa, Bekr b.Vâil, Hevâzin, Hüzeyl kabileleri ve bunlar gibi bazı kabilelerde, fasih olarak meşhur olanın aksine bazı harfler devamlı olarak başka bir harfe ibdâl edilerek kullanılmaktadır. Bu lehçelerden en meşhurları

³⁹⁰ Abduttevâb, *Lahnu'l-âmmeh ve't-tatavvuru'l-luğavî*, 70.

³⁹¹ Abduttevâb, *Lahnu'l-âmmeh ve't-tatavvuru'l-luğavî*, 71.

³⁹² T.m Jonston, *Dirâsât fi lehecâti şerkayî'l-Cezîrati'l-Arabiyye*, çev. Ahmed Muhammed ed-Dabîb (Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye Li'l-Mevsûâ, 1983), 12-13.

³⁹³ Jonston, *Dirâsât fi lehecâti şerkayî'l-Cezîrati'l-Arabiyye*, 17.

“keskese, keşkeke, fahfaha, an’ana, şensene, teltele, ac’ace, el-vetm, tumtumâniyye ve el-istintâ” gibi lehçelerdir.

3.6.1.2.1. An’ane (العنعن)

Kelimenin başında bulunan fethalı olan hemzenin ع harfine ibdâl edilmesidir. Bu lehçe Benî Temim, Kays ve Benî Esed kabilelerinde görülmektedir.³⁹⁴ Bazı dilciler العنعن nin sadece أن de meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Bu kabileler أنك yerine سمعت عن فلانا قال كذا, “falanın şöyle dediğini duydum” اشهد عنك سول الله “Ben şahadet ederim ki sen Allah’ın Rasûlüsün” derler.³⁹⁵ Bu lehçeler hala günümüz halk konuşmalarında, Arabistan’ın Tihame bölgelerinde görülmektedir. Onlar ألة “alet” yerine عالة derler. Yukarı Mısır lehçelerinde de اسئل “sor” سئال “öksürük” yerine اسعل ve سعال derler.³⁹⁶ Fas’ın kuzey bölgelerinde de aynı şekilde تخبأ “gizlenmek” yerine تخيع الله yerine انشاء الله derler. Eski Sicilya lehçesinde de rengi siyaha yakın kızıl at için أصدا “paslanmak” yerine أصدع derler. Hemzenin ع harfine ibdâl edilmesi bütün Sâmî dil ailesinde görülmektedir. Habeşçe’de اربع “dört” yerine عربع denilmektedir.³⁹⁷

3.6.1.2.2. Fehfeha (الفخفة)

Hüzeyl kabilesinde ح harfinin ع harfine ibdâl edilmesine “el-fehfeha” denilmektedir. Onlar اللحم الأحمر احسن من اللحم الابيض “kırmızı et beyaz etten daha iyidir” demek yerine اللحم الاعمر احسن من اللحم الابيض derler. Yusuf suresinde حتى حين “bir zamana kadar” kelimesini Abdullah b. Mesud (r.a.) onların lehçesi üzerine عتي şeklinde okumuştur.³⁹⁸ Ancak ح harfinin ع harfine ibdâli olarak bilinen “el-fehfeha” sadece حتى kelimesinde görülmektedir.³⁹⁹

³⁹⁴ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fikhi’l-luğa*, 29; Hilâl, *el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye Neş’eten ve Tatavvuran*, 168; es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ‘ulûmi’l-luğa ve envâih*, 1/221-222; Abdussabûr Şahin, *Fî ‘ilmi luğati’l-‘amm* (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1993), 228.

³⁹⁵ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, ed. Sedat Şensoy (Konya: Yediveren Kitap, 2018), 31.

³⁹⁶ Hilâl, *el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye Neş’eten ve Tatavvuran*, 169.

³⁹⁷ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 32.

³⁹⁸ Hilâl, *el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye Neş’eten ve Tatavvuran*, 172; Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 33-34; er-Râfî, *Târîhu âdâbi’l-‘Arab*, 1/95.

³⁹⁹ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 34.

3.6.1.2.3. İstintâ' (الاستنطاء)

Sakin ع harfinin ط harfinden önce geldiği vakit ن harfine ibdâl edilmesine “*el-istintâ*” denilmektedir. Sa’d b. Âmir, Hüzeyl, Ezd ve Qays kabilelerinde görülmektedir. Hasan’ı Basrî, Talha ve bazı kimseler انا اعطيناك الكوثر ayetini bu lehçe üzerine انا انطيناك الكوثر şeklinde okudular. Hz. Peygamber’in (s.a.v) de bir hadisi şerifte لا مانع لما انطيت ولا منطي لما منعت “senin verdiğini engelleyecek, engellediğini de verecek kimse yoktur” şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Yemenlilerde “اعطى” kelimesinde bu lehçeyi kullanmaktadırlar. Haliç ülkeleri, Irak ve Mısır’da yaşayan bedevîler günümüzde hala bu lehçeyi kullanmaktadırlar. Örneğin; اعطيتك كذا “sana şunu verdim” yerine انطيتك كذا demektedirler.⁴⁰⁰

3.6.1.2.4. Vetim (الوتم)

Yemenlilerden bazılarının س harfini ت harfine ibdâl etmelerine el-vetm denilmektedir. Onlar الناس lafzını telaffuz ederken التات derler.⁴⁰¹ Bazı dilciler bunun Yemen kabilelerinden Himyerlilerin lehçesi olduğunu söylemektedirler. Bu lehçenin en çirkin lehçe veya en kötü zaruret durumu olduğu veya nadir bir durum olduğu söylenmektedir.⁴⁰² Bazıları قلع اعوذ برب التات Kırâat âlimi Ebû ‘Amr’a göre (ö. 159/776) bu lehçe Qudâa kabilesinin lehçesidir.⁴⁰³

3.6.1.2.5. Keşkeşe (الكشكش)

Benî Esed,⁴⁰⁴ Rebîa, Mudar ve Temîm⁴⁰⁵ kabilelerinde görülür. Buna “keşkeşe” denir. İki kısımdır. Birincisi müennes zamiri olan ك harfinin ش harfine ibdâl edilmesiyle gerçekleşir. Bunu yapmalarının sebebi vakıf halinde müzekker ile müennes karışmaması içindir. Çünkü vakıf halinde esre belli olmamaktadır. Bu

⁴⁰⁰ Mustafa Abdulhâdi Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 34.

⁴⁰¹ er-Râfîi, *Târîhu âdâbi'l-‘Arab*, 1/95.

⁴⁰² Hilâl, *el-Lehecâtu'l-‘Arabiyye Neş’eten ve Tatavvuran*, 181.

⁴⁰³ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-‘Arabiyye Neş’eten ve Tatavvuran*, 181; Mustafa Abdulhâdi Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 32.

⁴⁰⁴ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fi fıkhi'l-luğa*, 29.

⁴⁰⁵ Mustafa Abdulhâdi Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 36.

Yemen kabilelerinden Hımyer kabilesinde bu lehçe meşhurdur.⁴¹³ Fasih Arapça 'da olmayan kelimeler bu kabiledede fazla görüldüğü için bu lehçeye “*et-Tumtumâniyye*” denilmiştir.

Bu lehçe Tay kabilesinde de meşhurdur. Onlar, امبر, امصيام, امسفر şeklinde lam'ı tarifî م harfine ibdâl ederek telaffuz ederler. Aynı şekilde طاب امهواء, “hava güzel” صفا امجوا “hava temiz” şeklinde telaffuz ederler. Hz. Peygamber (s.a.v) Hımyer kabilesinden bazı kimselere hitap etmesi esnasında bu lehçeyi kullanmıştır. Onlara “*Sefer anında oruç tutmak iyilik değildir*” manasında hitap ederken ليس من البر في السفر امصيام şeklinde hitap etmiştir.⁴¹⁴

Bu lehçe Yemenin bazı bölgelerinde isimleri marife yaparken hala kullanılmaktadır. Fakat modern kullanıma göre hemzenin esresiyle kullanılmaktadırlar. Mısır'da da م lafzı sadece البارحة “dün” lafzında olmak üzere إمبارحة şeklinde kullanılmaya devam edilmektedir.⁴¹⁵

İbn Cinnî lâm'ı-târif'in م harfine ibdâl'ini kıyasa muhalif ve kural dışı olarak görmüştür. Çünkü sadece bu hadisi şerifte kullanılmıştır. Ancak ل harfi ile م harfi arasında yakınlık bulunduğu için aralarında tebâdül mümkündür. Bununla beraber yaygın kullanıma aykırıdır.⁴¹⁶

Bazı modern dilbilimciler, lâm'ı tarifin م harfine ibdâl'inin Hımyer kabilesinde görüldüğünü reddetmektedir. Onlara göre Hımyer kabilesi tarif edati olarak sadece ن harfini veya ان harfini kullanılmaktadırlar. Rivayet edilen hadisi ise zayıf veya mevzu olarak reddetmektedirler. Onlara göre dilciler, *et-tumtumâniyye* için delil olsun diye bu hadisi uydurmuşlardır. Buna ilave olarak Hz. Peygamberin (s.a.v) Hımyer lehçesine göre konuştuğu da uydurmadır. Bu lehçe aynı zamanda Tay kabilesinden bazı aşiretlere 'de nispet edilmektedir. Fakat delil olmadan hadisin

⁴¹³ Ahmed Teymur Paşa, *Lehecâtu'l-'Arab* (Mısır: el-Mektebetu's-Sekâfe, 1973), 102; Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabîyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 188.

⁴¹⁴ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 38.

⁴¹⁵ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 38; Abdussabûr Şahin, *Fi't-tatavvuri'l-luğavî* (Kahire: Muessesetu'r-Risâle, 1985), 64.

⁴¹⁶ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabîyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 191.

sahih olmadığını iddia etmek doğru değildir. Zira bu hadis, muteber hadis kitaplarında da geçmektedir.⁴¹⁷

3.6.1.2.9. Teltele (تلتلة)

Fiili muzârinin başında bulunan muzârat harfleri olarak bilinen انيت harflerinin esreli olarak okunmasıdır.⁴¹⁸ Kudâa kabilesinin bir kolu olan Behrâ, Benî Temim, Esed, Kays tarafından kullanılmaktadır. Birçok Arap kabilesi tarafından kullanılmaktadır. Hatta Hicâz dışında bütün Arapların bu lehçeyi kullandığı söylenmektedir. Bunlar bütün bablarda muzârat harfini esreli olarak يَشْرَبُ تَشْرَبُ اِشْرَبُ şeklinde telaffuz etmektedirler. Bu lehçe bugün Mısır'da da yaygın olarak kullanılmaktadır. Mısırlılar نَلْعَبُ نَجْرِي نَسَافِرُ تَشْرَبُ şeklinde telaffuz etmektedirler.⁴¹⁹

Meşhur ve fasih olan kullanıma göre bilindiği üzere muzârat harfleri şulâsi fillerde fethalı أَشْرَبُ تَشْرَبُ نَشْرَبُ şeklinde, rubâi fillerde ise zammeli olarak أُشْرِبُ تُشْرِبُ أَشْرِبُ نُشْرِبُ şeklinde telaffuz etmektedirler.⁴²⁰

3.6.1.2.10. 'Ac'ace (عجعع)

Şeddeli ي harfinin ج harfine ibdâl edilmesidir. Bu lehçeye göre تميمي kelimesinde تميمج denilir. Veyahut ع harfinden sonra gelen şeddesiz ي harfinin ج harfine ibdâl edilmesidir. Örneğin, bu lehçeye göre خرج معي "benimle çıktı" lafzının telaffuzu معج خرج şeklindedir.⁴²¹

Bu lehçeyi kullananlar arasında en meşhuru Kudâa kabilesidir. Bunun yanında Temim ve Benî Sa'd kabilesinden de bir kısım insanların bu lehçeyi kullandıkları bilinmektedir.⁴²²

Burada zikrettiğimiz lehçeler harfleri ibdâl ile meşhur olan lehçelerden bazılarıdır. Bunlar haricinde, Mâzin kabilesinde م harfini ب harfine, ب harfini ise م

⁴¹⁷ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabîyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 192.

⁴¹⁸ er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, 1/95.

⁴¹⁹ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 39.

⁴²⁰ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd., *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*, 39.

⁴²¹ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabîyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 176-177; es-Suyûtî, *el-Muzhîr fî 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/222; er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, 1/95.

⁴²² Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabîyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 179; Paşa, *Lehecâtu'l-'Arab*, 15-16.

harfine ibdâl etmektedirler. Örneğin; مكر “erken” kelimesinde مكر اطمان kelimesinde ise اطمان şeklinde telaffuz etmektedirler.⁴²³

Ṭay kabilesinde cemi için gelen ت harfi vakıf halinde müfret halinde olduğu gibi ط harfine ibdâl edilerek kullanılır. Mesela, bu kullanıma göre البنات kelimesi, البناه şeklinde telaffuz edilmektedir.⁴²⁴

İbnü’s-Sikkât’ten rivayet edildiğine göre, Ṭay kabilesinde ان şartiyyenin hemzesi ه harfine ibdâl edilmektedir.⁴²⁵

3.6.2. Sesin Gelişmesi

Bütün dillerde olduğu gibi Arap dilinde de sesler daima gelişim içerisindedir. Seslerde meydana gelen gelişmeye bağlı dönüşümler, luğavî ibdâl’in en önemli nedenlerinden biridir. Harfler arasında meydana gelen bu değişiklikler dilbilimcilerinde söylediği üzere aralarında mahreç ve sıfat yakınlığına bağlıdır.⁴²⁶

Fransız dilbilimci Joseph Vendryes’e (ö. 1875-1965) göre bütün dillerde sesler sıkı bir bağ ve düzen içerisindedir. Şüphesiz bu durum seslerin en önemli kuralıdır. Başka bir ifadeyle birbirinden uzak sesler bir arada bulunamazlar.⁴²⁷

Sesin gelişimi birçok yeni kelimelerin meydana gelmesine sebep olmaktadır. Yeni türemiş olan bu lafızlar belirli bir süre eski olan lafızla birlikte kullanılır. Fakat zamanla eski lafızın kullanımı terk edilir ve bu yeni türetilen lafızlar, tamamıyla eski lafızların yerini alır.

Bazen ise bu lafızlardan her biri kullanılmakla beraber bunlardan biri daha yaygın diğeri ise nadir olarak kullanılmaktadır. Eğer sesin gelişimine bağlı olarak türeyen lafızlar farklı çevrelerde meydana gelmişse her ikisinin kullanımı da beraber olarak devam eder.⁴²⁸

Muhakkak insanın konuşma cihazı olan boğaz, dil ve ses telleri daima gelişmektedir. Yani eski atalarımızın konuşma tarzından oldukça farklıdır. Ancak bu

⁴²³ er-Râfiî, *Târîhu âdâbi’l-‘Arab*, 1/97.

⁴²⁴ er-Râfiî, *Târîhu âdâbi’l-‘Arab*, 1/97.

⁴²⁵ er-Râfiî, *Târîhu âdâbi’l-‘Arab*, 1/97.

⁴²⁶ Hilâl, *el-‘Arabîyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*, 264-265.

⁴²⁷ Joseph Vendryes, *el-luğa*, çev. Abdulhâmid ed-Devâhili - Muhammed el-Kaşâş (Kahire: el-Merkezu’l-Kavmî li’t-Terceme, 2014), 62.

⁴²⁸ Muhammed, *İbnu’l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 315.

gelişim ve değişim oldukça yavaş ilerlediğinden dolayı bu farklılıkların hissedilir boyutlara ulaşması uzun yıllar almaktadır. Seslerin gelişmesine bağlı olarak kelimelerde de birtakım değişikliklerin meydana gelmesi kaçınılmaz bir durumdur.⁴²⁹

3.6.3. Konuşma Sorunu

İnsanlar çocukluk dönemlerinde kelimeleri doğru olarak telaffuz edemezler. Veyahut hayatlarının ilerleyen dönemlerinde de konuşmakta güçlük çekebilecekleri durumlarla karşılaşabilirler. Bilindiği üzere Arap âlimleri sözcükleri fasih olduğunu bildikleri kabilelerden almaktaydılar. Ancak sözcükleri aldıkları kimselerin konuşma konusunda herhangi bir kusuru olup olmadığını araştırmıyorlardı. Bu durumda fasih konuştuğu düşünülen bu kişide ifade bozukluğu olması ve ondan alınan kelimenin yanlış bir biçimde kayıtlara geçmesi ihtimal dahilindedir. Örneğin, dilinde pelteklik bulunan kimse ر harfini غ harfine veya hemzeye veya ل harfine ibdâl ederek konuşmaktadır. Bu kişi يا ربي kelimesi yerine يا غبي, يا لبي, يا أبي lafızlarından birini telaffuz edecektir.⁴³⁰

Corci Zeydan'a göre ibdâl, ekseriyette konuşma bozukluklarından meydana gelmektedir. Daha sonra kelimenin hem doğru hali hem de yanlış hali muhafaza edilir ve bunların her birine asıl manaya yakın yeni anlamlar yüklenir. Bunun en güzel örneği Mısırlılar da görülen ثقيل kelimesidir. Mısır halkı bu kelimedden üç ayrı lafız ve mana türetmişlerdir. İlk hali ثقيل kelimesinin doğru halidir ve bunun anlamı bilindiği üzere “ağır” manasındadır. İkinci hali ise سقيم şeklindedir. Bunun manası ise “üzerinde manevi ağırlık bulunandır”. Üçüncü kısım ise تقيل şeklinde kullanımıdır. Bunun manası ise “aklı az çalışan” manasındadır. Burada görüldüğü üzere ortak mana ağırlık olmakla birlikte aralarında farklılıklar bulunmaktadır. İlk dönemlerde dillerin lafızlara ihtiyaç duyması ve henüz o dönemlerde lafızların kayıt altına alınmamış olması da bu şekilde lafızların türemesinde başlıca etkindir. Şüphesiz ibdâl her zaman görülebilir bir durumdur. Birçok millet Arapların telaffuz ettiği şekilde ر harfini telaffuz edememektedir. Örneğin; İngilizler ve Fransızlar ر

⁴²⁹ Ali Abulvâhid Vâfi, *İlmu 'l-luğa* (Kâhire: Nahzatu Mısır, 2004), 290.

⁴³⁰ Hilâl, *el-Lehecâtu 'l-'Arabîyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 149.

harfi yerine غ harfine yakın bir harf çıkarmaktadırlar. Çocukluk döneminde Araplardan da birçok insan ر harfi yerine ل harfini telaffuz etmektedirler.⁴³¹

Bazı kelimeler, lehçe farklılığı mı, yoksa konuşma bozukluğundan kaynaklı farklılık mı olduğu dil alimleri tarafından kesin olarak belirlenemeyebilir. Bu kelimeler, ر ve غ veya ر veya ل ile veya ز ve ذ veya س ve ث veya س ve ش harfleri ile gelen kelimelerdir. Bu harflerle gelen bazı kelimelerde dilciler şahısların konuşma bozukluğundan kaynaklı farklılıklar mı, yoksa herhangi bir kabilenin lehçesi mi olduğu konusunda şüpheye düşmüşlerdir.⁴³²

İbnu'l-Enbârî'ye göre Arap kelimelerinde kekeleme sonucu yanlış telaffuz س, ق harflerinde görülür. س harfini telaffuz edemeyen kimseler, ث harfine ibdâl ederek, ق harfini telaffuzda zorlananlar ط harfine, bazen de ك harfine ibdâl ederek, ك harfini telaffuz edemeyenler أ ye ibdâl ederek, ل harfini telaffuz edemeyenler bazen ي harfine bazen de ك harfine ibdâl ederek telaffuz etmektedirler. ر harfini telaffuzda güçlük çekenler ise ط, ل, د, ر, ط, ي, غ, ع harflerinden birine ibdâl edebilirler.

Bazı insanlar ل harfini telaffuz ederken kekeler ve ت harfine ibdâl ederek konuşur. Bu duruma Araplar أَرْتَّ ismini vermektedirler. Bazı insanlar ise ح harfi yerine ه harfini telaffuz ederler ve buna da هَهَّ ismini verirler. ت harfini telaffuz ederken kekeleme durumuna التتممة, kekeleyen kimseye de التتمام denilir. ف harfinde kekeleme durumuna الفأفأ, bu harfte kekeleyen kişiye de فأفأ denilir. Konuşma esnasında dilin kıvrılmasına العقلُّ, kelimeleri birbirine bitişirmeye اللفف, konuşma özünden dolayı kelimenin bir kısmını hafızetmeye الترخيم denilmektedir.⁴³³

Joseph Vendryes'e göre bazı sesleri aynı çevrede bulunan çocukların çoğunluğu telaffuz edemez. Bazı sesleri de belirli bir kısmı telaffuz ederken, bazıları ise genetik sorunlardan dolayı telaffuz edemez.⁴³⁴

⁴³¹ Zeydan, *el-Elfâzu'l-Arabiyye ve'l-felsefetu'l-luğaviyye*, 24.

⁴³² er-Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, 1/107.

⁴³³ er-Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, 1/107-108.

⁴³⁴ Vendryes, *el-luğa*, 69-70.

3.6.4 Zaman ve Mekân

İnsan, içinde bulunduğu zaman ve mekândan etkilenmektedir. Bu etkilenme, içerisinde dilinde dahil olduğu ahlak ve birçok davranışlarda kendini göstermektedir. İnsanın toplumdan uzak kalması, hangi toplumlarla irtibat halinde olduğu, ferdi ve toplumsal olarak insanın içerisinde bulunduğu durum sesler üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Örneğin, ziraatla uğraşan insanlar, sanayii bölgesi, dağlık bölgeler ve çölde yaşayan insanlar birbirinden doğal olarak oldukça farklıdır. Arap toplumlarında bu durum net bir biçimde kendini göstermektedir. İstikrarlı bir biçimde yaşamayan bedevi toplumlar ile şehirlerde yaşayan ve kültür ve ticaret vasıtasıyla diğer insanlarla iletişim halinde olan insanlar arasında konuşma tarzı olarak oldukça büyük fark vardır.⁴³⁵

Aynı şekilde bir dilin kuşaktan kuşağa aktarılması esnasında birtakım değişiklikler kaçınılmazdır. Bir çocuk gelişim esnasında anne ve babasını kendine örnek alır. Her ne kadar büyükler örnek alınmış olsa da harflerde birtakım değişiklikler meydana gelir. Bu durum hemen hemen bütün dillerde kendini göstermektedir. Dili bu şekilde meydana gelen değişikliklerden korumanın yolu kelimeleri yazıya geçirmektir. Kelimelerin yazıya geçirilmesi hususunda Arap diline verilen önem diğer dillere nazaran oldukça ileri bir seviyededir. İslam âlimleri Arap dilinde harflere, mahreçlerine ve sıfatlarına büyük bir önem göstermişlerdir. Şüphesiz bu önem Kur'ân'ı Kerim'e verilen önemden kaynaklanmaktadır. Ancak halk arasında konuşmalarda, bütün dillerde olduğu üzere birtakım değişiklikler meydana gelmeye devam etmektedir.⁴³⁶

3.6.5. Tashîf ve Tahrîf

Tashîf ve tahrîf sebebiyle ibdâl, tedvin ve kitabet dönemiyle alakalı bir durumdur. Arapça 'da harflerin şekil olarak birbirine benzemesi de bu durumu sıkça tekrar etmesine sebep olmaktadır. Örneğin; “س, “, “ر, “ز, “د, “ذ, “ج, ح, خ, “ب, ت, ث, “

⁴³⁵ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 316; Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 149.

⁴³⁶ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 150.

”ش”, ”ص, ض”, ”ع, غ”, ”ف, ق”, harfleri şekil olarak birbirine benzemektedir. Bu harflerin birini diğerinden ayıran sadece noktalar ve o noktaların sayısıdır.⁴³⁷

Tashîf iki kısımdır: Birinci kısım hata olarak tashife uğrayan kelimelerdir. Bunlar şekil olarak birbirine benzeyen harflerden kaynaklanmaktadır. رجل صلب صلت ”istemek, الرغاث الرغب ”sıkıntı” الكرت الكرب ”yok etmek” ”دبر الدثر ”sağlam adam جاص جاص ”güzel koku ”النافجة النافحة ”birşeyin çevresini dolaşmak” ”جاص جاص ”emmek” ”جاص جاص ”kelimelerinde görüldüğü gibidir.

Arapça sözlük yazarları bu tür hatalara düşmektedirler.⁴³⁸

İkinci kısım ise işitmeye bağlı hatalardan dolayı yapılan ibdâldir. Bu kısım ekseriyette mahreç ve sıfat olarak birbirine benzeyen harflerde meydana gelmektedir. ”ق, ك”, ”س, ص”, ”ذ, ز, ظ”, ”د, ض”, ”س, ث, ف”, ”ت, ط”, ”ب, م”, ”أ, ه” harflerinde bulunan mahreç ve sıfat yakınlığından dolayı meydana gelen ibdâl örnek olarak verilebilir.

Bu harflerin hata sonucu birbirinin yerine kullanılmasının bazı örnekleri şunlardır:

ألتكول	ألتكون	والمفدن	والمثدن	تقياً	تفياً
أبأنه	أأأته	تأن	تأن	شرواح	شرواخ

İbrahim Enis’e göre, ibdâl olarak gösterilen ve sözlüklere alınan bazı lafızların tashif ve tahriften ibarettir. Tashif ve tahrif sonucu bize birçok lafzın miras olarak kalmış olması gerçek bir olgudur. Noktalama işaretleri icat edildikten sonra bile tashif ve tahrif devam etmiştir. Bazı kırâat âlimleri bile Mushaf’a itimat etmelerinin sonucu olarak tashife düşmüşlerdir. Dil ile alakalı tartışmaların yapıldığı meclislerde âlimler sık sık birbirlerini tashifle itham etmişlerdir. Rivayet edildiğine göre, bir gün el-Lihyânî (ö. 220/ 835) öğrencilerine dil bilgisiyle alakalı bazı bilgiler imlâ ettiriyordu ve onlara مثل استعان بذقنه (Bu cümle, yükün altından kalkamayınca çenesini yere koyarak yerden destek alan deve manasındadır. Ancak zayıf olan

⁴³⁷ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-‘Arabiyye Neş’eten ve Tatavvuran*, 158.

⁴³⁸ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-‘Arabiyye Neş’eten ve Tatavvuran*, 158.

والثناء_ الفناء Evin avlusu.

والاثافي_ الاثافي Sacayağı.

والمغائير_ والمغائير Miğfer veya ağaçtan elde edilen yapışkan madde.

ويدلف_ مر يدلف İhtiyar kişinin yavaş yavaş yürümesi.

واللثام_ اللثام Kadınların ağzını kapattığı yaşamak denilen örtü.⁴⁴¹

3.6.5.2. ع ve غ Harflerinin Birbiri Yerine Geçmesi (تعاقب العين والغين)

Ebû Ali el-Kâlî, ع ve غ harflerinin birbiri yerine kullanıldığına işaret etmiştir.

Örnek:

ووغاهم_ ووغاهم سمعت Gürültülerini duydum.

وارمغل دمه_ وارمغل دمه Kan peş peşe damlamak.

نشتت به_ نشتت به Bir şeye çok düşkün olmak.⁴⁴²

Ramazan Abdu'ttevvâb, Ebû Ali el-Ğâlî, İbnu's-Sikkît ve Ebû't-Ṭayyib el-Luğavî'nin ibdâl için verdiği bunun gibi örneklerin işitme hatalarından kaynaklandığını düşünmektedir.⁴⁴³

Büyük dil alimlerinden birçoğu tashif hatasına düşmüşlerdir. el-Halil b. Ahmed, el-Asmaî, Ebû 'Amr b. el-Alâ, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm bunlardan bazılarıdır. Bunun sebebi ilk dönemlerde noktalama işaretlerinin olmamasıdır. Bu durumun önüne geçmek için dilbilimciler bazı eserler telif etmişlerdir. Bu eserlerden bazıları şunlardır: *Teşķîfû'l-lisân ve telķīhu'l-cenân*: Ebû Ḥafıs Ömer b. Ḥalef b. Mekķî es-Sıķillî (ö. 501/110); *Kitâbu't-Tashîf ve't-Tahrîf*: Hasan b. Abdullah el-Askerî (ö. 382/992); *Tashîhu't-Tashîf ve Tahrîru't-Tahrîf*: Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn es-Safedî (ö. 764/1363).⁴⁴⁴

3.6.6. Seslerin Birbirinden Etkilenmesi

Arap dilinde ibdâl'in en önemli nedenlerinden biri de seslerin birbirinden etkilenmesidir. Bundan kastedilen, kelimeyi oluşturan harflerin kendinden önceki ve

⁴⁴¹ el-Kâlî, *el-Emâlî*, c. 2/34.

⁴⁴² el-Kâlî, *el-Emâlî*, c. 2/134.

⁴⁴³ Abdu'ttevvâb, *Lahnu'l-âmmeh ve't-tatavvuru'l-luğavî*, 41; Abdu'ttevvâb, *et-Taṭavvuru'l-luğavî*, 187.

⁴⁴⁴ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 317.

sonraki harfe göre mahrecinde veya sıfatında veya her ikisinde aynı anda değişimler meydana gelmesidir.

Hece harflerinden bazıları birbiri ile yakınlık içerisinde olurken bazıları da birbirinden uzak olmaktadır. Hece harflerinden bir kelime oluşturabilmek ve bunlarla konuşabilmek için harfler arasında uyum ve insicamın sağlanması zorunlu bir durumdur. Birbirinden uzak iki harf peş peşe geldiği zaman biri diğerini mahreç ve sıfat bakımından kendisi ile aynı olacak biçimde veya ona yakın olacak şekilde değiştirir. Bu durum, hemen hemen bütün dillerde görülmekle birlikte görülme oranı olarak dilden dile farklılık göstermektedir. Arap dilinin kadim ve modern kullanımında da bu durum görülmektedir. Örneğin; sakin “ن” harfinden sonra “ب” harfi geldiği zaman م harfine dönmesi, افتعال babında fâul-fiili ض, ص, ظ, ط harflerinde biri olduğu zaman ت sının ط harfine ibdâl edilmesi bunun örneklerindendir. Bazen bu etkileşim sonucu kendinde cehr sıfatı olan ses hems sıfatını kazanırken bazen de tam aksine hems sıfatı olan ses cehr sıfatı kazanmaktadır. Bazen de peş peşe gelen harflerden birinin sıfatları kaybolarak tamamen diğerinin sıfatlarını almaktadır.⁴⁴⁵

Bazı seslerin peş peşe gelmesi kabul edilirken, bazı seslerin peş peşe gelmesi ise kabul edilmeyebilir. Aynı olan iki harf şayet telaffuz için özel bir gayret ve çabaya ihtiyaç duymuyorsa aynı hal üzere bırakılırken, telaffuzu için özel bir çaba gerektiriyorsa kolaylık sağlanması için bu harflerden biri başka bir harfe ibdâl edilir. Örneğin; عَلَّمَ “öğretti” قَطَعَ “kesti” kelimelerinde ط ve ل harflerinde aynı sesin iki defa tekrar etmesi Araplar için bir sorun teşkil etmemektedir. Onlar için idğam izhardan daha kolay bir durumdur. Fakat aslı املل “yazdı” ve تظنن “zannetti” olan املی ve نظنی fiillerinde durum farklıdır. Çünkü aynı olan iki harfi izharla okuma durumunda dil, birinci harfi telaffuz ettikten sonra ikinci harfi telaffuz etmek için aynı noktaya geri dönmektedir. Bununla lisana ağırlığı aşıkardır. Bunun için bu fiillerde ikinci lâmul-fiili olan ل ve ن harfleri ي harfine ibdâl edilmiştir. Arap dilinde aynı neviden olan ve mahreçleri yakın olan harflerin tabii olarak birbirine meyletmektedir. Meselâ; lin harflerinin birbirinin yerine, mahreçleri bir veya

⁴⁴⁵ Hilâl, *el-Lehecâtu'l- 'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 153-154.

birbirine yakın harflerin birbirinin yerine geçmesi doğal bir durumdur.⁴⁴⁶ Seslerin birbiriyle ilişkisi dört grupta incelenmektedir. Bunlar, temâşül, tecânüs, tekârub ve tebâ'ud ilişkisidir.⁴⁴⁷

3.6.6.1. Temâşül (التماثل)

Temâşül, iki harfin mahreç ve sıfat bakımından aynı olmasıdır.

Örnek:

İki tane ب, iki tane ت, iki tane ث harfinin peş peşe gelmesi gibidir.⁴⁴⁸

Aynı olan iki harf arasında ibdâl meydana gelmediği için kaynaklarda bununla alakalı örnek verilmemiş, sadece tarifini yapmakla yetinmişlerdir.

3.6.6.2. Tecânüs(التجانس)

İki harfin mahreç yönünden aynı olup, sıfat yönünden farklı olmasıdır. ت ve ط harfleri gibi.⁴⁴⁹

Aralarında tecânüs ilişkisi bulunan harflerde ibdâl, gayet makul bir durumdur. Tecânüs ilişkisinde önemli olan harflerin mahreç bakımından bir olmalarıdır. Sıfat farklılıkları ise itibar edilecek bir şey değildir. Örneğin; ط, د, ت harfleri, mahreç yönünden aynıdır. Burada her ne kadar ط harfinde bulunan itbâk ve isti'la sıfatları kuvvetli ve د harfinde bulunan infitah ve istifâl sıfatları zayıf olsa da bunlara itibar yoktur.⁴⁵⁰

Örnek:

خذَه يافانه / خذَه يابانه (yularından tut)⁴⁵¹

القنيفة / القنيفة (insan topluluğu)⁴⁵²

إطمأن / إطمأن (mutmain olmak)⁴⁵³

⁴⁴⁶ Hilâl, *Abkariyyu 'l-luğaviyyîn Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî*, 2/636-637; Hilâl, *el-Lehecâtu 'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*, 154-155.

⁴⁴⁷ Emîn, *el-İştikâk*, 352-353; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi 'l-luğa*, 216-217.

⁴⁴⁸ Ahmet Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şîğa Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı* (İstanbul: Alfa, 2000), 49; Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 327; Emîn, *el-İştikâk*, 352; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi 'l-luğa*, 216.

⁴⁴⁹ Emîn, *el-İştikâk*, 352; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi 'l-luğa*, 216; Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şîğa Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı*, 50; Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî Luğaviyyen*, 327.

⁴⁵⁰ Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi 'l-luğa*, 218.

⁴⁵¹ Ebu't-Tayyib, *Kitâbu 'l-İbdâl*, 1/19.

⁴⁵² Ebu't-Tayyib, *Kitâbu 'l-İbdâl*, 1/20.

مَا إِسْمِكَ / يَاسْمِكَ (ismin nedir)⁴⁵⁴

مطه/ مد الحرف (harfi uzatarak okumak)⁴⁵⁵

4.8.3. Tekârub (التقارب)

Tekârub, dört çeşittir.

İki harfin mahreç yönünden yakın olup, sıfatlarının aynı olmasıdır. ح ve ه harflerinde olduğu gibidir.⁴⁵⁶

تحقيق في كلامه / تهييق في كلام (sözü uzatmak)⁴⁵⁷

مده / مدح (birini övmek)⁴⁵⁸

سهل / صهل (yüksek sesle konuşmak)⁴⁵⁹

نهم / نحم (boğazından hırıltı çıkarmak)⁴⁶⁰

بهتر / يحتر (kısa insan)⁴⁶¹

كدهه / كدحه (yüzünü tırmalamak)⁴⁶²

İki harfin mahreç ve sıfat olarak birbirine yakın olmasıdır. ل ve ر harflerinde olduğu gibi⁴⁶³

استعديت الامير / استأديت الأمير (padişaha destek vermek)⁴⁶⁴

خبج / حبيج (birisinden güzel koku gelmek)⁴⁶⁵

خمص الجرح / حمص الجرح (yarası iyileşmek)⁴⁶⁶

جرف / جنف (bir şeye meyletmek)

⁴⁵³ Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şîğa Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı*, 53.

⁴⁵⁴ Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, c. 1/42.

⁴⁵⁵ el-Kâlî, *el-Emâlî*, c. 2/158.

⁴⁵⁶ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 328; Emîn, *el-İştikâk*, 352; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi'l-luğa*, 216.

⁴⁵⁷ Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, c. 1/35.

⁴⁵⁸ Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, c. 1/314.

⁴⁵⁹ Ebû't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, 1/315; Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şîğa Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı*, 57.

⁴⁶⁰ Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, c. 1/315.

⁴⁶¹ Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şîğa Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı*, 57; Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, 1/315.

⁴⁶² Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, c. 1/314.

⁴⁶³ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 328; Emîn, *el-İştikâk*, 352; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi'l-luğa*, 217.

⁴⁶⁴ el-Kâlî, *el-Emâlî*, c. 2/78.

⁴⁶⁵ el-Kâlî, *el-Emâlî*, c. 2/111.

⁴⁶⁶ el-Kâlî, *el-Emâlî*, c. 2/111.

جبر / جبل (birbirine yapışmak)⁴⁶⁷

İki harfin mahreç yönünden yakın olup, sıfat bakımından ise birbirinden uzak olmalarıdır. د ve س harflerinde olduğu gibidir.⁴⁶⁸

بعير عرندس / بعير عرندد (güçlü deve)

جمس الماء / جمد الماء (su donmak)

مرست التمر في اللبن / مردت التمر في اللبن (hurma ile sütü karıştırmak)⁴⁶⁹

كاتعه / قاتعه (savaşmak)

كهرته / قهرت الرجل (adamı mağlup etmek)⁴⁷⁰

İki harfin sıfat yönünden yakın olup, mahreç olarak birbirinden uzak olmasıdır. س ve ش harflerinde olduğu gibidir.⁴⁷¹

احتمش الديكان / احتمس الديكان (horozlar kavga etmek)

تنشمت / تنسمت منه علما (birinden ilim almak)

جاء في غبش الظلام / جاء في غبس الظلام (alacakaranlıkta geldi)⁴⁷²

ورخ الكتاب / أرخ الكتاب (mektubun üzerine tarih yazmak)

شددت عليه الوكاف / شددت عليه الاكاف (hayvanın eyerini bağlamak)⁴⁷³

3.6.6.3. Tebâud İlişkisi (التباعد)

Tebâud ilişkisi iki çeşit olmaktadır.

İki harfin mahreçleri birbirinden uzak olmakla birlikte sıfatlarının aynı olmasıdır. م ve ن harflerinde olduğu gibidir.⁴⁷⁴

الهرب / الثرب (bağırsakların üstünü kaplayan yağ)

الحمظل / الحنظل (Ebû cehil karpuzu)

بعير دهانج / بعير دهامج (deve sık adım atmak)

⁴⁶⁷ Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi 'l-luğa*, 225.

⁴⁶⁸ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 328; Emîn, *el-İştikâk*, 352; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi 'l-luğa*, 217.

⁴⁶⁹ Ebu't-Tayyib, *Kitâbu 'l-İbdâl*, 1/370-371.

⁴⁷⁰ es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulûmi 'l-luğa ve envâih*, 1/440.

⁴⁷¹ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 328; Emîn, *el-İştikâk*, 352; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi 'l-luğa*, 217.

⁴⁷² Ebu't-Tayyib, *Kitâbu 'l-İbdâl*, 2/154-155.

⁴⁷³ Emîn, *el-İştikâk*, 361.

⁴⁷⁴ Muhammed, *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 328; Emîn, *el-İştikâk*, 352; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi 'l-luğa*, 217.

اسود قاتم / اسود قائن (koyu siyah)⁴⁷⁵

İki harfin mahreç ve sıfat olarak birbirinden uzak olmasıdır. م ve ص harflerinin durumu gibidir.⁴⁷⁶

اللص / اللصت (hırsız)

تفكن / تفكه (pişman olmak)

شاكله / شاكله (birbirine benzemek)

خلع / جلع (utanmazlık yapmak)

مر يدب / مر يدب (yavaş yürümek)⁴⁷⁷

İki harf şayet aynı organdan çıkıyor ve o organın bir bölgesi aralarını ayırmıyorsa bu harflerin mahreçlerinin yakın olduğuna hükmedilir. ا ve ع harflerinin durumu gibidir. ا boğazın en uzak noktasından çıkarken, ع harfi ise boğazın ortasından çıkmakta ve aralarını ayıran başka bir organ bulunmamaktadır. Sıfatların çoğu iki harfte de bulunursa bu harflere sıfat olarak yakın denilmektedir.

İki harf aynı organdan çıkmakla birlikte o organın farklı bölgelerinden çıkıyorlarsa veya her iki harf de farklı organlardan çıkıyorsa bu harfler arasında tebâud ilişkisi olduğuna hükmedilir. Meselâ; ا ve خ harfleri boğazdan çıkmakla birlikte ا boğazın en uzak noktasından çıkarken خ harfi ise boğazın en yakın bölgesinden çıkmaktadır. Aralarını boğazın orta kısmı ayırdığı için burada tebâud ilişkisi bulunmaktadır. ج ve ع harfleri ise tamamen farklı organlardan çıkmaktadır. Zira ج harfi dilin ortasından çıkarken ع harfi boğazın ortasından çıkmaktadır.⁴⁷⁸

3.7. Dilbilimcilerin İbdâl Hakkında Görüşleri

İlk dönem dilbilimciler ibdâl konusuna sıradan bir olay ve olgu olarak bakmışlar ve altında yatan nedenleri araştırmamışlardır. Bu dönemlerde ibdâl konusunda telif edilen eserlerin temel özelliği, müelliflerin kendi düşüncesine göre ibdâl'e uğradığını düşündükleri kelimeleri toplamalarıdır. Örneğin, İbnu's-Sikkât'in eserinde ibdâl'e dair verilen üç yüz kadar misale bakıldığında, bu kelimelerin ortak özellikleri, aynı manayı ifade eden ve sadece birer harfleri farklı olan kelimelerdir.

⁴⁷⁵ Emîn, *el-İştikâk*, 366.

⁴⁷⁶ Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fi fikhi 'l-luğa*, 217; Emîn, *el-İştikâk*, 352.

⁴⁷⁷ Emîn, *el-İştikâk*, 367.

⁴⁷⁸ Emîn, *el-İştikâk*, 352.

Buradan anlaşılın İbnu's-Sikkît, ibdâl olgusunu normal bir durum olarak karşılamış ve üzerinde tartışma gereği duymamıştır. Aynı şekilde kendisinden sonra gelen ve ibdâl konusunda eser ortaya koyan Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve Ebû't-Ṭayyib el-Luğavî'de doğrudan ibdâl'e uğrayan kelimeleri toplamışlar, ibdâl'in nedenleri üzerinde durmamışlardır. Büyük ihtimal bu dilciler, Arapların bir sebebe bağlı olmaksızın harfleri değiştirdiklerini ve kimisinin bir kelimeyi ʾ ile kullanmayı tercih ederken bazılarının ise ʾ ile kullanmayı tercih ettiklerini düşünmekteydiler.⁴⁷⁹

Bu âlimlerden sonra gelen dilbilimcilere bakıldığı zaman da ibdâl olgusunu kabul ettikleri ve bunun nedenleri üzerinde durmadıkları görülmektedir. İbn Fâris, (ö. 395/1004) *es-Sâhibî fıkhi'l-luğa* adlı eserinde ibdâl'in Arapların adetlerinden olduğunu söylemiş ve misaller vermekle yetinmiştir.⁴⁸⁰

İbn Fâris'in çağdaşı olan, Ebû Mansûr es-Şeâlibî'de (ö. 429/1038) bir harfi değiştirip yerine başka harf getirmek Arapların adetlerindedir demiş ve sadece birkaç misal vererek yetinmiştir.⁴⁸¹ Bu iki âlimin, harfleri birbiri ile değiştirmek Arapların adetlerindedir sözü, Arapların ibdâl'i kendi istekleriyle yaptıkları izlenimi vermektedir.

Mütekaddim dilciler arasında ibdâl konusunda en kapsamlı çalışma yapan dilbilimcinin İbn Cinnî olduğunu söylemek gayet yerinde bir tespit olacaktır. *el-Ḥaşâiş* adlı eserinde ibdâl konusunda çok önemli bilgiler vermiş ve sadece ibdâl'e dair misaller vermekle yetinen kendinden önceki dilbilimcilerin aksine daha çok teorik bilgiler vermiştir.

Manaları aynı olmakla birlikte sadece birer harflerinde değişiklik olan kelimeleri incelemiş ve bunların bazen ibdâl'den kaynaklandığını bazen ise lehçe farklılıklarından kaynaklandığı kanaatine varmış ve bu değişikliklerin ne zaman ibdâl'den ve ne zaman lehçe farklılıklarından kaynaklandığına dair belirli kurallar ortaya koymuştur.

İbn Cinnî'ye göre aralarında bir tane harf farklılığı bulunan kelimelere bakılır. Şayet her iki kelimenin harfleri de asıl ise bu durumda farklılığın lehçe farklılığından kaynaklandığına hükmedilir. Burada asıl ile maksat, her iki kelimenin de yaygın bir

⁴⁷⁹ Ahmed, *Min esrâri'l-luğa*, 56.

⁴⁸⁰ İbn Fâris, *es-Şâhibî fî fıkhi'l-luğa*, 154.

⁴⁸¹ es-Se'âlibî, *Fıkhu'l-luğa ve sirru'l-'Arabiyye*, 263.

biçimde kullanılması ve bütün kiplerinin kullanılıyor olmasıdır. Örneğin, هتلت السماء “yağmur yağmak” ve هتنت السماء kelimelerinin her biri asıldır. Zira bu iki kelimenin de çekimleri eşittir. هتلت kelimesine baktığımız zaman çekimle هتلتا şeklinde gelirken, هتن kelimesinin çekimleri ise هتن تهتنا şeklinde geldiği görülmektedir. Bu iki kelime çekim yönünden eşit olduğu için her ikisinin de asıl olduğuna ve aralarındaki harf farklılığının lehçe farklılığından kaynaklandığına hükmedilmektedir. Ancak aralarında harf farklılığı bulunan kelimelerden biri diğerine göre daha çok kullanılırsa veya birinin çekimleri diğerinden fazla ise bu durumda kullanımı fazla olanın veya çekimi fazla olanın asıl olduğuna diğer kelimenin ise ferî olduğuna hükmedilir. Örneğin, رجل خامل “tembel adam” ve رجل خامن kelimelerine bakıldığı zaman خامل kelimesinin daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu yüzden bu iki kelimeyi birbiriyle kıyasladığımız zaman خامل kelimesinin asıl, خامن kelimesinin ise ferî olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸²

İbn Cinnî kendinden önceki dilbilimcilerin aksine ibdâl için harfler arasında mahreç yakınlığını gerekli görmektedir.⁴⁸³ İbnu’s-Sikkît ve Ebû’t-Tayyib el-Luğavî’nin eserlerine bakıldığında mahreç yakınlığı bulunan misaller olduğu gibi, mahreç yönünden birbiriyle alakası olmayan harfler arasında ibdâl örnekleri de bulunmaktadır. İbnu’s-Sikkît’in eserinde misal olarak vermiş olduğu حسيقة “kin” ve حسيكة lafızlarına bakıldığı zaman ibdâl olarak görülen ف ve ك harfleri arasında mahreç birliği veya yakınlığı bulunmamaktadır.⁴⁸⁴ el-Luğavî’nin eserinde örnek olarak vermiş olduğu اجم الامر “iş yaklaştı” ve احم الامر misallerine bakıldığı zaman aynı şekilde ج ve ح harfleri arasında herhangi bir şekilde mahreç birliği veya yakınlığı bulunmamaktadır.⁴⁸⁵

Modern dilbilimcilerden İbrahim Enis’e (ö. 1906-1977) göre aynı manada kullanılan kelimelerdeki harf değişimleri ister lehçe farkından kaynaklı olsun, ister başka nedenlere bağlı olsun, bu değişimlerin tamamı sesin gelişimine bağlıdır ve ses

⁴⁸² İbn Cinnî, *el-Haşâ’iş*, c. 2/84-89.

⁴⁸³ Hilâl, *el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye Neş’eten ve Tatavvuran*, 139; Muhammed, *İbnu’l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*, 324.

⁴⁸⁴ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk es-Sikkît İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, thk. August Haffner (Kahire: Mektebetu’l-Mutenebbî, ts.), 36.

⁴⁸⁵ Ebu’t-Tayyib, *Kitâbu’l-Ibdâl*, 1/206.

değişimine uğrayan harfler arasında mahreç ve sıfat yönünden bir yakınlık bulunması şarttır. Ona göre İbnu's-Sikkît'in ibdâl için verdiği örneklerin çoğunluğunda mübdel ile mübdel minh arasında mahreç ve sıfat yakınlığı bulunmaktadır. Ancak aralarında mahreç ve sıfat olarak yakınlığı bulunmayan harflerde meydana gelen ibdâl örnekleri ise hakikatte ibdâl olmayıp, her biri asıl olan eş anlamlı kelimelerdir.⁴⁸⁶

Abdullah Emin'e göre ibdâl, mahreç ve sıfat yakınlı olsun veya olmasın bütün harfler arasında meydana gelebilir. Kendisi "*el-İştikâk*" adlı eserinde, hem aralarında mahreç ve sıfat yakınlığı bulunan harflerde görülen ibdâl örneklerine, hem de yakınlık ilişkisi bulunmayan harflerde görülen ibdâl örneklerine yer vermiştir.⁴⁸⁷

Ali Abdulvahid'e (ö. 1901-1992) göre, aralarında ibdâl meydana gelen harflerin mahreç bakımından yakın olması ve itbak sıfatı hariç diğer bütün sıfatlarda ortak olması şarttır.⁴⁸⁸

Abduşşabûr Şahin'e (1929-2010) göre ibdâl'in ekserisi aralarında mahreç ve sıfat yakınlığı bulunan harflerde meydana gelmektedir. Mahreç ve sıfat yakınlığı bulunmayan harflerde ise son derece az görülmektedir. Ona göre ibdâl'in meydana gelme sıklığı harflerin arasında mahreç ve sıfat yakınlı ne derece fazla ise o derece artmaktadır. Mesela; sözlüklerde en fazla ibdâl örnekleri س ve ص arasında görülürken daha sonra sırasıyla س ve ش, arasında daha sonra ق ve ك harfleri arasında görülmektedir.

Sonuç olarak ibdâl konusunda dilbilimciler iki farklı görüşe sahiptirler. İlk dönem dilbilimcilerin çoğunluğu ve modern dönem dilbilimcilerden bir kısmı aralarında ibdâl meydana gelen harfler arasında mahreç ve sıfat yakınlığını şart koşmazken, modern dönem dilcilerin çoğu ibdâl için harfler arasında mahreç ve sıfat yakınlığını şart koşmaktadır.

3.8. İbdâl Üzerine Yazılan Eserler

Kelimelerde mana birliğiyle beraber sadece birer harflerinde meydana gelen değişimler ilk dönemlerden itibaren dilcilerin dikkatini çekmiş ve bu konuda eserler telif etmişlerdir.

⁴⁸⁶ Ahmed, *Min esrâri'l-luğa*, 59.

⁴⁸⁷ Emîn, *el-İştikâk*, 352-370.

⁴⁸⁸ Muhammed, *İbnu'l-Hatib et-Tebrizi luğaviyyen*, 327.

Bilindiği kadarıyla, müstakil olarak ibdâl konusunu ele alan ilk eser el-Asmaî'ye nisbet edilen “*Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*”⁴⁸⁹ adlı eserdir. Fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır.

İbdâl konusunda yazılan ve günümüze ulaşan eserler ise şunlardır:

1. *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*. (İbnu's-Sikkît) Araştırmanın konusu olan bu eser hakkında ileride detaylı bilgi verilecektir.

2. *Kitabu'l-İbdâl*. (Ebû't-Ṭayyib el-Luğavî) İbdâl konusunu ele alan en hacimli eserdir. Ebû't-Ṭayyib el-Luğavî, ibdâl için harfler arasında mahreç ve sıfat yakınlığı aramadığı için netice olarak geniş bir eser ortaya çıkmıştır. Bu eser İzzeddin et-Tenûhî tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde yayınlanmıştır.⁴⁹⁰

3. *Kitâbu'l-İbdâl ve'l-mukâbele ve'n-nezâir*. (Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî) Küçük bir risâle olarak ele alınan bu eser İzzeddin et-Tenûhî tarafından tahkik edilerek bir cilt olarak yayınlanmıştır.⁴⁹¹ Bu eser üzerine Hümeýra Görgeç Necmettin Erbakan Üniversitesinde yüksek lisan tezi hazırlamıştır.⁴⁹²

Bu eserler haricinde farklı konuları ele almakla birlikte ibdâl konusunu ele alan onlarca ese mevcuttur. Bunlardan bazıları ise şunlardır:

1. *Edebü'l-Kâtib* (İbn Kuteýbe) Bu eser esas olarak devlet kademelerinde kâtip olarak çalışanlara imlâ imlâ kurallarını öğretmek amacıyla yazılmıştır. Ancak içerdiği faydeli bilgiler nedeniyle zamanla herkesin ilgi odağı haline gelen bir eser olmuştur. İbn Kuteýbe bu eserde ibdâl konusu için yer ayırmış ve açıklama yapmadan misaller vermekle yetinmiştir. Eser birkaç defa basılmıştır.⁴⁹³

2. *el-Haşâiş* (İbn Cinnî) Luğat ve nahiv ilminin genel yapısı ve felsefesi üzerine yapılmış en önemli çalışmadır. Bu eserde ibdâl konusu için باب في الحرفين (birbirine yakın iki harfin birbiri yerinde kullanılma المتقاربین يستعمل احدهما مكان الاخر)

⁴⁸⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 61.

⁴⁹⁰ Ebu't-Ṭayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*.

⁴⁹¹ Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*, thk. İzzeddîn et-Tenûhî (Dimeşk: el-Mecma'u'l-İlmiyyi'l-'Arabî, 1962).

⁴⁹² Hümeýra Görgeç, *Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir Adlı Eseri* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁴⁹³ İbn Kuteýbe, *Edebu'l-kâtib*, 485.

bâbı) isminde bir başlık açmıştır.⁴⁹⁴ Bu eser Muhammed Ali en-Neccâr'ın tahkikiyle yayımlanmıştır.

3. *Sırru şınâ'ati'l-irab* (İbn Cinnî) Arap alfabesinde bulunan harflerin mahreç, sıfat ve en önemlisi harflerin asıl ve zâit olabilme özellikleri ve hangi harflerin birbirleri ile dönüşüm içerisine girebileceğine dair önemli bir çalışmadır. Bu eser, Mustafa es-Sekkâ öncülüğünde bir komisyon tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.⁴⁹⁵

4. *el-İştikâk* (Abdullah Emin) Bu eserde, ismi tafdil, ismi alet, iştikâkî asgar, iştikâkî kebir ve iştikâkî ekber vb. nahiv ve luğat ilimlerine dair konular işlenmiştir. Müellif bu eserde ibdâl konusunu iştikâkî ekber başlığı altında incelemiş ve ibdâl için birçok örnekler vermiştir.⁴⁹⁶

Bu eserler haricinde Arap dili metodolojisi üzere yazılan eserlerde müellifler genel olarak ibdâl konusuna yer ayırmaktadır. Arapça sözlüklerde de genel olarak kelimelerin ibdâla uğramış hallerine yer verilmektedir.

⁴⁹⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâ'ış*, c. 2/84.

⁴⁹⁵ Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *Sırru şınâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan Hindâvî (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1985).

⁴⁹⁶ Emîn, *el-İştikâk*, 352-370.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İBNU'S-SİKKÎT'İN KİTÂBU'L-KALB VE'L-İBDÂL
ADLI ESERİ

4.1. Eserin Genel Özellikleri

İbnu's-Sikkît'in eserinin genel özellikleri hakkında şunları beyan etmek gereklidir.

4.1.1. Eserin Tam İsmi

İbnu's-Sikkît'in hayatını ele alan biyografi kaynaklarının neredeyse tamamı kendisine *Kitâbu'l Kalb ve'l-İbdâl* adlı bir eser nisbet etmekte ittifak halindedir.

İlk biyografik eserlerden olan İbnu'n Nedîm'e ait *el-Fihrist* adlı eserde İbnu's-Sikkît'e ait eserlerin ismi verilirken *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı bir eserden bahsedilmektedir.⁴⁹⁷

el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa* adlı eserinin mukaddimesinde kendinden önce yaşamış olan ve eserlerinden faydalandığı müelliflerden bahsederken İbnu's-Sikkît'in ismini zikretmiş, onun meşhur dalcilerden ve Bağdat'ta bulunan fasih bedevilerden ders aldığından bahsetmiş, devamında kendisine ait güzel eserlerin bulunduğunu söylemiş ve bunlardan birinin de *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁸

el-Ezherî, aynı eserde جاض, حاص ve حاض “bir şeyin çevresini dolaşmak” kelimeleri, ناص ve ناض “ayağa kalkmak” kelimelerinin aynı manada olduğunu söylemiş ve bunların İbnu's-Sikkît'e ait *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eserde باب الصاد والضاد adlı bölümde geçtiğini söylemiştir.⁴⁹⁹

Ancak araştırmanın konusu olan *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eserde el-Ezherî'nin bahsetmiş olduğu باب الصاد والضاد bölümüne bakıldığı zaman حاص, حاض ve جاض misalleri bulunmamaktadır. ناص ve ناض kelimeleri ise bazı nüshalarda mevcuttur.⁵⁰⁰ Bazı nüshalarda ise يقال ما ينوص لحاجة, يقال ما ينوص لحاجة (kendi ihtiyacı için kalkamayacak vaziyette) misalleriyle geçmektedir.⁵⁰¹ ناض ve ناص örneklerinin bazı nüshalarda bulunmadığından yola çıkarak حاص, حاض ve جاض misallerinin

⁴⁹⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 79.

⁴⁹⁸ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 1/20.

⁴⁹⁹ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 5/106.

⁵⁰⁰ Ebû Yusuf Yakub İbnu's-Sikkît, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. Hüseyin Muhammed Şeref (Kâhire: Mecme'u'l-Luğatil-'Arabiyye, 1978), 122.

⁵⁰¹ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-lugavî fi'l-lisâni'l-Arabî*, 49.

bulduğu nüshaların kaybolduğu düşünülebilir. Dolayısıyla el-Ezherî'nin *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* ismiyle bahsetmiş olduğu eser bu araştırmanın konusu olan eserdir.

Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemul-'udebâ* adlı eserinde müellifin eserlerinden bahsederken *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eserinin bulunduğu bahsetmiştir.⁵⁰²

Tarihçi İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân* adlı biyografi eserinde İbnu's-Sikkî't'in hayatından bahsettikten sonra kendisinin "*Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*" adlı eserinin olduğunu belirtmiştir.⁵⁰³

Kâtip Çelebi, (ö. 1067/1657) "*Keşfu'z-zunûn*" adlı biyografi eserinde İbnu's-Sikkî't'e *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı bir eser nisbet etmiştir.⁵⁰⁴

Alman şarkiyatçı Carl Brockelmann, (1868-1956) Arapçaya "*Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*" olarak tercüme edilen *Geschichte der arabischen Litteratur* isimli eserinde İbnu's-Sikkî't'in eserleri içerisinde "*Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*" adlı esere yer vermiştir.

Ayrıca es-Suyûtî *el-Muzhir* adlı eserinde ibdâl konusunu ele aldıktan sonra misal vermeye başlamadan önce getirdiği misallerin İbnu's-Sikkî't'e ait *Kitâbu'l-İbdâl* adlı eserden aldığını belirtmektedir.⁵⁰⁵ Burada dikkat edilmesi gereken biyografi kaynaklarında geçen "*Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*" isminden farklı olarak eserin isminin *Kitâbu'l-İbdâl* olarak geçmesidir. Aynı eserin başka bir yerinde معرفة ما ورد بوجهين (iki türlü okumanın mümkün olduğu kelimeler) başlıklı bölümde, İbnu's-Sikkî't *İbdâl* adlı eserinde dedi ki; diyerek eserin ismini *İbdâl* olarak zikretmiştir.⁵⁰⁶ Burada dikkat çeken ise es-Suyûtî'nin *Kitâbu'l-İbdâl*'den diyerek nakletmiş olduğu misallerle bu araştırmanın konusu olan *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eserdeki örneklerin tamamen uyuşmasıdır. Bunun için bir örnek verecek olursak es-Suyûtî şöyle demektedir: وفي الابدال لابن السكيت يقال القبضة اصغر من القبضة (İbnu's-Sikkî't'e ait *İbdâl* adlı eserde geçtiğine göre her ikisi de tutamla alınan şeyi ifade etmekle beraber القبضة lafzı القبضة lafzına kıyasla daha az olanı ifade eder).⁵⁰⁷ Bu ifade İbnu's-

⁵⁰² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 6/2841.

⁵⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/395.

⁵⁰⁴ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Mesnâ, 1941), 2/1355.

⁵⁰⁵ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/357.

⁵⁰⁶ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/435-440.

⁵⁰⁷ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/43.

Sikkît'in eserinde birebir aynı şekilde geçmektedir. Buradan anlaşılan es-Suyûtî'nin *Kitâbu'l-İbdâl* olarak bahsetmiş olduğu eserle bu araştırmanın konusu olan eser aynıdır.

es-Suyûtî, *el-Muzhir* adlı eserinin معرفة القلب bölümünde İbnu's-Sikkît'in "kalb" konusunda bir eserinin bulunduğunu ve el-Cevherî'nin (400/1009) "*es-Şihâh*" adlı sözlük çalışmasında bu eserden nakillerde bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁸

Bu bilgilerden hareketle, "*Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*" adlı eserin iki bölümden oluştuğunu, birinci bölümde "kalb" konusunun ele alındığını, ikinci bölümde ise "İbdâl" konusunun ele alındığını fakat "kalb" konusunda yazılan kısmın kaybolduğu söyleyebiliriz. es-Suyûtî'nin her bölümü ayrı bir kitap olarak isimlendirmesi ise her ne kadar müellife bu araştırmanın konusu olan "*Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*" adlı eser dışında farklı kitaplar nispet edildiği izlenimi vermiş olsa da aslında her iki bölümün kendi içerisinde bir kitap olmasından hareketle *Kitâbu'l-İbdâl* ve *Kitâbu'l-Kalb* olarak ayrı ayrı isimlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

4.1.2. Eserin Yazma Nüshaları

İbnu's-Sikkît'e ait *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eserinin bir yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Lâleli Koleksiyonu 01903-002 numarada bulunmaktadır. Başka bir nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Camii Koleksiyonu 01195-003 numarada bulunmaktadır. Başka bir nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hacı Selim Ağa koleksiyonu 00893-003 numarada bulunmaktadır.

4.1.3. Eserin Baskıları

Bu eser ilk olarak 1903 yılında August Haffner tarafında Beyrut'ta, 1905 yılında ise Leipzig'de yayımlanmıştır. Eser daha sonra *el-Kenzu'l-luğavî fi lisani'l Arabî* ismiyle Arapça'ya çevrilmiştir. Bu baskının içerisinde İbnu's-Sikkît'e ait *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*, el-Asmaî'ye ait *Kitâbu'l-İbil* ve *Kitâbu Halkı'l-insân* adlı eserler bulunmaktadır.⁵⁰⁹ Muhammed Hüseyin Şeref, eserde sadece "İbdâl" ile

⁵⁰⁸ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 50.

⁵⁰⁹ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*.

alakalı misaller bulunmasından dolayı bu eseri *Kitābu'l-İbdāl* ismiyle yayımlamıştır.⁵¹⁰

4.2. Eserin Muhtevası

Eser toplam 42 bölümden oluşmaktadır. باب النون واللام bölümüyle başlar ve باب ابدال من حروف مختلفة bölümüyle son bulmaktadır. 40. Bölümde ibdāl konusuyla alakası olmayan باب ما تزداد فيه الميم ve 41. Bölümde ise باب ما تزداد النون konuları bulunmaktadır.

4.2.1. Eserdeki Konuların Sıralaması

İbnu's-Sikkît'in eserindeki konu başlıkları şu şekilde sıralanmıştır:

باب النون واللام	1	باب الغين والخاء	12	باب السين والتاء	23
باب الباء والميم	2	باب الهاء والخاء	13	باب السين والصاد	24
باب الميم والنون	3	باب العين والغين	14	باب السين والزاي	25
باب العين والهمزة	4	باب الفاء والتاء	15	باب الزاي والصاد	26
باب العين والحاء	5	باب الفاء والكاف	16	باب التاء والطاء	27
باب الهاء والهمزة	6	باب القاف والكاف	17	باب اللام والذال	28
باب الهاء والحاء	7	باب الكاف والجيم	18	باب الطاء والذال	29
باب الجيم والياء	8	باب السين والتاء	19	باب الصاد والطاء	30
باب الخاء والجيم	9	باب التاء والذال	20	باب الطاء والجيم	31
باب الحاء والجيم	10	باب ابدال من حروف مختلفة	21	باب الصاد والضاد	32
باب الخاء والحاء	11	باب السين والشين	22	باب اللام والراء	33

⁵¹⁰ İbnu's-Sikkît, *Kitābu'l-İbdāl*, 27-28.

				باب الدال والتاء	34
				باب الدال والذال	35
				باب الهمزة والياء	36
				باب الواو والهمزة	37
				باب الزاي والذال	38
				باب حروف المضاعف التي تقلب الى اليا	39
				باب ما تزداد فيه الميم آخر	40
				باب ما تزداد فيه النون	41
				باب الواو تقلب تاءً وهي اول الحرف	42

Yukarıdaki tablodan açıkça anlaşılacağı üzere İbnu's-Sikkît'in bu eserinde 42 bâb bulunmaktadır. Bu bâblardan iki tanesinin ibdâl konusuyla alakası bulunmamaktadır. Bunlar م ve ن harflerinin kelimenin sonuna ilave edilmesi bâblarıdır.

4.2.2. İbdâl-e Uğrayan Kelimelerin Taksimi

Abdullah Emin *el-İştikâk* adlı eserinde ibdâl'e uğrayan harfler arasında münasebeti temâşül, tecânüs, tekârub ve tebâud ilişkisi olmak üzere dört kısma ayırmış, ardından tekârub ilişkisini de mahreçleri yakın mahreçleri bir, mahreç ve sıfat olarak yakın, mahreçleri yakın sıfatları uzak ve sıfat olarak yakın mahreç olarak uzak harfler olmak üzere dört kısma ayırmış, tebâud ilişkisi bulunan harfleri de mahreç ve sıfat olarak uzak olan harfler ve sıfatları yakın mahreçleri uzak harfler olmak üzere iki kısma ayırmıştır.⁵¹¹

⁵¹¹ Emîn, *el-İştikâk*, 352.

Abdullah Emin örnek olarak vermiş olduğu kelimeleri tamamen İbnu's-Sikkî't'in *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*" adlı eserinden seçmiştir.⁵¹² Bir bakıma İbnu's-Sikkî't'in düzensiz bir biçimde telif ettiği eseri harfler arasında mahreç ve sıfat ilişkisine göre düzenleyip tertip etmiştir. Bunun için örnekler Abdullah Emin'in *el-İştikâk* adlı eserinden tablolar halinde nakledilecektir.

4.2.2.1. Mahreçleri Aynı Ancak Sıfatları Farklı Harflerde İbdâl

Bu grupta bulunan kelimelerin mahreçleri bir olmakla beraber bazı sıfatları farklıdır.

Mahreçleri bir olan kelimeler ise şunlardır:

"أه، ب ف م، ت د ط، ث ذ، ج ش ي، ح ع، خ غ، د ت ط، ذ ث ظ، ر ل ن، ز س ص، ص ز، ش ج، ص ز س، ض ط، ط ت د ض، ظ ذ، ع ح، غ خ، ف ب م، ق ك، ق ل ر ن، م ب ف، ن ر ل، ه ا، و، ي ج"⁵¹³

Örneğin, "ه" harflerinin her ikisi de boğazın kökünden çıktıkları için mahreçleri birdir. İnfıtah ve istifâle sıfatı konusunda bir olsalar bile, hemzede cehr ve şiddet, ه harfinde ise hems ve rehavet sıfatı vardır. Eğer hemzede cehr ve şiddet sıfatı bulunmasa ه harfine dönüşürdü. Şayet ه harfinde de hems ve rihvet sıfatı olmasaydı hemzeye dönüşürdü.⁵¹⁴

Sayfa No	Mana	Değişen Harfler	İkinci Kelime	Birinci Kelime
354	Parmaklarıyla basmak	ث _ ذ	جَدَا _ يَجْدُو	جَثَا _ يَجْثُو
354	Dağınmak olmak	ث _ ذ	لَادَ _ يَلُودُ	لَاث _ يَلُوثُ
354	Eşyaları dağıtmak	ع _ ث	بَحَثَر _ يُبَحِثِرُ	بَعَثَر _ يُبَعِثِرُ
354	Ses	ح _ ع	الْوَعَا	الوَحَا

⁵¹² Emîn, *el-İştikâk*, 354.

⁵¹³ Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şîğa Meselesi, Terkiât İştikâkının Sınırı*, 212.

⁵¹⁴ Emîn, *el-İştikâk*, 366.

354	Kısa Adam	ح - ع	رَجُلٌ دَخْدَاخٌ	رَجُلٌ دَعْدَاعٌ
354	Sert Yer	س - ز	مَكَانٌ شَأَزٌ	مَكَانٌ شَأَسٌ
354	Su Akmak	س - ز	زَرِبَ الْمَاءُ	سَرِبَ الْمَاءُ
354	Adam Ölmek	س - ز	فَطَرَ الرَّجُلُ	فَطَسَ الرَّجُلُ
354	Pislik	ز - س	الرَّجْسُ	الرَّجْزُ
354	Birine bir şey batırmak	ز - س	نَسَعَهُ	نَزَعَهُ
355	Kılıçla Vurmak	و - م	مَلَقَهُ بِالسَّيْفِ	وَلَقَهُ بِالسَّيْفِ
355	Refah hayat	ع - خ	عَيْشٌ رَافِحٌ	عَيْشٌ رَافِعٌ
355	Kül rengi	ب - م	أَزْمَدُ	أَزْبَدُ
355	Bulut	ب - م	بَنَاتٌ مَخْرٍ	بَنَاتٌ بَحْرٍ
355	Elli yaşına yaklaşmak	ب - م	أَرَى عَلَى خَمْسِينَ	أَرَبَى عَلَى خَمْسِينَ
355	Allah nimeti artırdı	س - ص	أَصْبَحَ اللَّهُ النِّعْمَةَ	أَسْبَحَ اللَّهُ النِّعْمَةَ
355	Sıcak Su	س - ص	مَاءٌ صُحْنٌ	مَاءٌ سُحْنٌ
355	Kir	س - ص	الْوَصْحُ	الْوَسْحُ
356	Bölge	ط - ت	الْأَفْطَارِ	الْأَفْطَارُ
356	Akşam	ج - ي	الْعَشِيِّ	الْعَشِجِّ
356	Ey falan	أ - هـ	هَيَا فُلَانٌ	أَيَا فُلَانٌ

356	Yemin olsun yapacağım	أ - هـ	هَمَّا وَاللَّهِ لَأَفْعَلَنَّ	أَمَا وَاللَّهِ لَأَفْعَلَنَّ
357	Kadının itaat etmemesi	س - ص	نَشَّصَتْ الْمَرْأَةُ	نَشَّزَتْ الْمَرْأَةُ
357	Birini övmek	د - ت	مَتَّهَهُ	مَدَّهَهُ
357	Harfi uzatmak	د - ظ	مَطَّ الْحَرْفَ	مَدَّ الْحَرْفَ

Bu grupta bulunan harfler mahreç ve bazı sıfatlarda ortak oldukları için aralarında değişim ve dönüşüm oldukça fazla gözükmemektedir.

4.2.2.2. Mahreçleri Yakın Sıfatları Aynı Kelimelerde İbdâl

Mahreçleri yakın sıfatları aynı olan harfler şunlardır:

أ ح ع و ي، ب د، ث س ش ف، ج ق ك م، ح أ خ ك ه، خ ح ه، د ب ز س، ذ د ض، ر ز م و، ذ
 ر ش، س ث ش ص، ش ث ز س، ض د ظ ل، ط ظ، ظ ض ط، ع أ غ ه، غ ع، ف ت ث أ، ق ج، ك ج ح
 ي، ل ض ي، م ج ر ن و ي، ن م، ه ح خ غ ف، و أ م، ي أ ك ل م⁵¹⁵

Bir harf başka bir harfle ortak sıfatlara sahip olduğu zaman ancak mahreçleriyle ayrılabilir. Örneğin, ن harfleri cehr, rehâvet, infitâh ve istifâle sıfatlarına sahiptir. Biri diğerinden ancak mahreç ile ayırt edilebilir. م harfinin mahreci iki dudak arasıyken, ن harfinin mahreci ise dilin ucunun üst ön dişlere dokunmasıyla çıkmaktadır. ث harfleri Ismat, hems, rehâvet, infitâh ve istifâle sıfatlarında ortaktır. ث harfinin mahreci dilin üst ön dişlere dokunmasıyla çıkmaktadır. ح harfinin mahreci boğazın ortasıyken, ه harfinin mahreci boğazın en uzak noktasıdır.⁵¹⁶

⁵¹⁵ Emîn, *el-İştikâk*, 212.

⁵¹⁶ Emîn, *el-İştikâk*, 366.

Sayfa No	Mana	Değişen Harfler	İkinci Kelime	Birinci Kelime
358	Birini övmek	ح - ه	مَدَّهَهُ	مَدَّحَهُ
358	Cildi kurumak	ح - ه	قَهَلَ جِلْدُهُ	قَجَلَ جِلْدُهُ
358	Yürümekten yorulmak	ح - ه	هَفَّهَقَ	حَفَّحَقَ
358	Kısa insan	ح - ه	بُهَّزُ	بُحَّزُ
358	İnlemek	ح - ه	هَنَّ	حَنَّ
358	Bir şeyi ezmek	ح - ه	سَحَقَ	سَهَقَ
358	Rüzgâr	ح - ه	الْهَفِيفُ	الْحَفِيفُ
358	İhtiyaç zorunlu olmak	ح - ه	أَحَمَّتْ الْحَاجَةُ	أَهَمَّتْ الْحَاجَةُ
358	Şaka yapmak	ح - ه	الْمَرْحُ	الْمَرْهُ
358	Bir şey yanmak	ح - ه	مَهَشَّتُهُ النَّارُ	مَحَشَّتُهُ النَّارُ
358	Eşyaları toplamak	ح - ه	هَبَّشَ الْأَشْيَاءَ	حَبَّشَ الْأَشْيَاءَ
358	Saçı dökülmek	ح - ه	جَلَّهَ الرَّجُلُ	جَلَّحَ الرَّجُلُ
358	Sesinde kısıklık olmak	ح - ه	فِي صَوْتِهِ صَهْلٌ	فِي صَوْتِهِ صَحْلٌ
358	Sözü uzatmak	ح - ه	تَفَّيَّحَقَ	تَفَّيَّهَقَ فِي كَلَامِهِ

Mütecanis harflerde sıfatları bir mahreçleri farklı olan kelimelerde değişim ve dönüşün daha az meydana gelmektedir. İbnu's-Sikkî'te eserinde bu tür kelimelere daha az yer vermektedir.

4.2.2.3. Mahreç ve Sıfat Olarak Yakın Olan Kelimelerde İbdâl

Daha önce mahreçleri yakın olan harfler zikredilmişti. Sıfatların yakınlığından maksat ise çoğu sıfatlarda ortak olmalarıdır.⁵¹⁷ Buradan yola çıkarak ظ, ط, ض, ص harflerine bakıldığı zaman bu harfler “itbak”, isti’la vb. birçok sıfatlarda ortaklırlar. Bu durumda bu harflerin sıfat bakımından yakın oldukları söylenebilir.

Sayfa No	Mana	Dönüşen Harf	İkinci Kelime	Birinci Kelime
358	Birine yardım etmek	أ _ ع	أَعَدَّيْتُهُ عَلَى كَذَا	أَدَيْتُهُ عَلَى كَذَا
358	Ani ölüm	أ _ ع	مَوْتُ رُؤُوفٍ	مَوْتُ رُعَافٍ
358	Dalga	أ _ ع	أَبَابٌ	عُبَابٌ
359	Yellenmek	خ _ ح	حَبَّجٌ	خَبَّجٌ
359	Güzel koku yayılmak	خ _ ح	فَاحَتْ رَائِحَةٌ	فَاحَتْ رَائِحَةٌ
359	Yara iyileşmek	خ _ ح	حَمَصَ الْجُرْحُ	حَمَصَ الْجُرْحُ
359	Bulut	خ _ ح	طُحْرُورٌ	طُحْرُورٌ
359	Kambur olmak	خ _ ح	دَرَبَجٌ	دَرَبَجٌ
359	Mal eksilmek	خ _ ح	يَتَخَوَّفُ الْمَالُ	يَتَخَوَّفُ الْمَالُ
359	Bundan kaçış yok	ع _ غ	مَالِكٌ عَنِ هَذَا وَعَلٌّ	مَالِكٌ عَنِ هَذَا وَعَلٌّ
359	Gözyaşları dökülmek	ع _ غ	إِرْمَعَلَّ دَمُهُ	إِرْمَعَلَّ دَمُهُ
359	İsraf etmek	ع _ غ	بَعَثَرَ طَعَامَهُ	بَعَثَرَ طَعَامَهُ
359	Bir yerde ikamet etmek	ع _ غ	رَبَعَ بِالْمَكَانِ	رَبَعَ بِالْمَكَانِ
360	Yağmur yağmak	ل _ ن	هَتَلَّتِ السَّمَاءُ	هَتَلَّتِ السَّمَاءُ
360	Yellenmek	خ _ ح	حَبَّجٌ	خَبَّجٌ

⁵¹⁷ Mahmud Sîbeveyh el-Bedevî, *Kitâbu'l-Vecîz fî 'ilmi't-tecvîd*, ts., 25; Mahmud Ali Besse, *Kitâbu'l-'Amîd fî 'ilmi't-tecvîd*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (İskenderiyye: Dâru'l-'Akîde, 2004), 1/74.

359	Sevgili	ح - خ	الخبيب	الطيب
360	Ölüyü methetmek	ن - ل	أَبَلَ الرَّجُلَ	أَبَّنَ الرَّجُلَ
360	Yumuşak bitki	ن - ل	النُّعَاعُ	اللُّعَاعُ
360	Akşam vakti	ن - ل	الأَصْيَالُ	الأَصْيَالُ
360	Su kalıntısı	ن - ل	الغُرْبَلُ	الغُرْبُنُ
360	Karganın siyahlığı	ن - ل	حَلَكُ الْغُرَابِ	حَتَاكُ الْغُرَابِ
360	Dağın zirvesi	ن - ل	قَلَّةُ الْجَبَلِ	قُدَّةُ الْجَبَلِ
360	İsmail	ن - ل	إِسْمَاعِيلُ	إِسْمَاعِيلُ
360	Mikail	ن - ل	مِيكَائِيلُ	مِيكَائِيلُ
360	Sıcaklık	ن - ل	نُوبَةٌ	لُوبَةٌ
360	İsrafil	ن - ل	إِسْرَافِيلُ	إِسْرَافِيلُ
360	Perde	ن - ل	السُّدُونُ	السُّدُولُ
360	İsrail	ن - ل	إِسْرَائِيلُ	إِسْرَائِيلُ
360	Kitabın ismi	ن - ل	عُلُوانُ الْكِتَابِ	عُنُوانُ الْكِتَابِ
360	Bir şeyi bozmak	ع - هـ	هَاتَ فِي الشَّيْءِ	عَاتَ فِي الشَّيْءِ

Mahreç ve sıfat yakınlığı kelimler arasında değişim ve dönüşümü kolaylaştırmaktadır.

Bundan dolayı “*Kitâbu’l-Kalb ve’l-İbdâl*” adlı eserde mahreç ve sıfat yakınlığı olan kelimeler arasında değişim ve dönüşüm örnekleri çokça görülebilmektedir.

4.2.2.4. Mahreçleri Yakın Sıfatları Uzak Kelimeler Arasında İbdâl

Birbirine uzak olan sıfatlar, cehr ve hems, şiddet ve rehavet gibi sıfatlardır.⁵¹⁸ Bu grupta bulunan kelimeler mahreçleri yakın olmakla birlikte birbirine zıt olan sıfatlara sahiptirler. Örneğin, "ق, ك" harfleri mahreçleri yakın olmakla birlikte sıfatları uzaktır. Zira "ق" harfi cehr sıfatına sahipken, "ك" harfi hems sıfatına sahiptir.

Sayfa No	Mana	Değişen Harf	İkinci Kelime	Birinci Kelime
360	Yavru sütü emmek	ك _ ق	إِمْتَقَّ	إِمْتَاكَ مَا فِي صَرْعِ أُمَّه
360	Allah onu kahretsin	ق _ ك	كَانَعَهُ اللَّهُ	قَانَعَهُ اللَّهُ
360	Halis bedevî	ق _ ك	أَعْرَابِيٌّ كُحٌّ	أَعْرَابِيٌّ فُحٌّ
361	Deri soyulmak	ق _ ك	كَشَطَ جِلْدَهُ	قَشَطَ جِلْدَهُ
361	Dolmak üzere olan Kap	ق _ ك	إِنَاءٌ كَرْبَانٌ	إِنَاءٌ قَرْبَانٌ
361	Peşini bırakmamak	ق _ ك	عَسِكَ بِهِ	عَسَقَ بِهِ
361	Kül rengi	ق _ ك	الْأَقْهَبُ	الْأَكْهَبُ
361	Kötü koku yayılmak	ق _ ك	سَهَقَ	سَهَكَ
361	Zor zamanlar	ق _ ك	إِكْحَاطُ الزَّمَانِ	إِفْحَاطُ الزَّمَانِ

⁵¹⁸ Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları (Tecvid)* (İstanbul: Emin Yayınları, 2011), 115-116.

Her ne kadar mahreçleri yakın olsa da sıfatları birbirinden uzak oldukları için bu grupta yer alan harflerde dönüşüm daha az meydana gelmektedir. Bundan dolayı İbnu's-Sikkît eserinde bu tür kelimelere daha az yer vermiştir.

4.2.2.5. Mahreçleri Uzak Sıfatları Yakın Kelimelerde İbdâl

Mahreçleri birbirine uzak harfler şunlardır:

"أ غ م, ب ت ح, ت ب س ص ف و, ث ه, ج ح خ ط ن, ح ب ج ل, خ ج, د ض ل, ر د س غ, ز ع, ز ت ط, ش ف ق, ص ت ض ط ي, ض ذ ص, ط ج س ص, غ أ, ف ش ق ك, ق ش ف م, ك ف, ل ح د ه, م ق, ن ج ه, ه ث ل ن, و ت, ي ص"⁵¹⁹

Mahreçleri uzak sıfatları yakın harflere en güzel örnek ر ل harfleridir. ل harfi dil ucunun iki yanının üst ön diş etlerine dokundurulmasıyla çıkar. ر harfi ise dilin ucu geriye kıvrılarak üst ön dişlerin bitişiği olan damağa dokunmasıyla çıkmaktadır. Bu iki harfin mahreçleri birbirinden uzaktır. Fakat aralarında bazı ortak sıfatlar bulunmaktadır. Her iki harfte cehr, beyniyye ve istifâle sıfatlarında ortaktır.⁵²⁰

Sayfa No	Mana	Değişen Harfler	İkinci Kelime	Birinci Kelime
361	Malını kaybeden kişi	ل _ ر	المُجْرَفُ	المُجْلَفُ
361	Kılları dökülleri	ل _ ر	تَمَرَّطَ	تَمَلَّطَ
361	Ahmak kadın	ل _ ر	إِمْرَأَةٌ جُرْبَانَةٌ	إِمْرَأَةٌ جُلْبَانَةٌ
361	Saçı bırakmak	ل _ ر	السَّدْلُ	السِّدْرُ
361	Gece karanlığı	ل _ ر	ظَلْمَسُ اللَّيْلِ	ظَرْمَسُ اللَّيْلِ
361	Deve yükü düşürmek	ل _ ر	إِنزَرَقَ	إِنزَلَقَ الحَمْلَ

⁵¹⁹ Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şîga Meselesi, Terkiî İştikâkın Sınırı*, 212.

⁵²⁰ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları (Tecvid)*, 115-119.

361	Dağılıp gitmek	لَ _ رَ	ذَهَبُوا شَعَارِيرَ	ذَهَبُوا شَعَالِيلَ
361	Bir şey sallanmak	لَ _ رَ	تَذَرَدِرَ الشَّيْءِ	تَذَلَّلَ الشَّيْءِ
361	Kitaba tarih yazmak	أَ _ وَ	وَرَّخَ الْكِتَابَ	أَرَّخَ الْكِتَابَ
361	Hayvana eğer bağlamak	أَ _ وَ	وَكَّفَتُ الدَّابَّةَ	أَكْفَتُ الدَّابَّةَ
361	Sözü pekiştirmek	أَ _ وَ	وَكَّدْتُ الْعَهْدَ	أَكَّدْتُ الْعَهْدَ
361	Köpeği kovmak	أَ _ وَ	آسَدْتُ الْكَلْبَ	أَوْسَدْتُ الْكَلْبَ
362	Kardeş edinmek	أَ _ وَ	وَآخَيْتُهُ	آخَيْتُهُ
362	Beraber yemek yemek	أَ _ وَ	وَآكَلْتُهُ	آكَلْتُهُ
362	Kuşak	أَ _ وَ	إِشَاحُ	وِشَاحُ
362	Kap	أَ _ وَ	إِعَاءُ	وِعَاءُ
362	Yalnız	أَ _ وَ	إِخْدَانُ	وُخْدَانُ
362	Kan dökmek	حَ _ كَ	سَفَكَ	سَفَحَ
362	Deve çadırı	هَ _ فَ	فُودَجُّ	هُودَجُّ
362	Yüz kadar	أَ _ قَ	رُهَاقُ مِئَةٍ	رُهَاءُ مِئَةٍ
362	Zeki adam	يَ _ أَ	رَجُلٌ أَلْمَعِيُّ	رَجُلٌ يَلْمَعِيُّ
362	Dağın ismi	يَ _ أَ	أَلْمَلَمُ	يَلْمَلَمُ
362	Kindar adam	يَ _ أَ	أَلْتَدُّ	يَلْتَدُّ

362	Siyah deri	أَ _ يَ	أَرْنَدَجُ	يَرْنَدَجُ
362	Yer ismi	أَ _ يَ	يَذْرَعَاتُ	أَذْرَعَاتُ
362	Eli kurusun	أَ _ يَ	قَطَعَ اللَّهُ أَدَهُ	قَطَعَ اللَّهُ يَدَهُ
363	Boğazını sıkamak	رَ _ ذَ	ذَعَطَهُ	رَعَطَهُ
364	Öldürmek	رَ _ ذَ	ذَعَفَهُ	رَعَفَهُ
363	Eti parçalamak	دَ _ ذَ	خَرَذَلْتُ اللَّحْمَ	خَرَذَلْتُ اللَّحْمَ
364	Kabir	ثَ _ فَ	جَدَفَ	جَدَتُ

Bu grupta bulunan kelimeler her ne kadar mahreç yönünden birbirinden uzak olsalar bile sıfat yakınlığından dolayı değişim ve dönüşüme uğrama durumları oldukça fazla görülmektedir. İbnu's-Sikkît eserinde bu neviden olan kelimelere oldukça fazla yer vermiştir.

4.2.2.6. Mahreçleri Uzak Sıfatları Aynı Kelimelerde İbdâl

ه harflerini baktığımız zaman her ikisi de hems, rihvet, istifâle ve infitâh sıfatlarında ortaklıklar. ن, م harflerine baktığımız zaman cehr, beyniyye, istifâle ve infitâh sıfatlarında ortaklıklar.⁵²¹

⁵²¹ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları (Tecvid)*, 115-119.

Sayfa No	Mana	Değişen Harf	İkinci Kelime	Birinci Kelime
366	Bağırsaklardaki yağ	هـ _ ث	الثُّرْبُ	الهُرْبُ
366	Ebû Cehil karpuzu	ن _ م	الْحَمْظُلُ	الْحَنْظَلُ
366	Bulut	م _ ن	الْعَيْنُ	الْعَيْمُ
366	Bir şeyin sonu	م _ ن	النَّدَى	الْمَدَى
366	Sert toprak	ن _ م	الْحَزْمُ	الْحَزْنُ
366	Süte kan karışmak	م _ ن	أَنْعَرَتْ النَّاقَةُ	أَمْعَرَتْ النّاقَة
366	Hayır üzere olmak	ن _ م	ظَامَهُ اللَّهُ عَلَى الْخَيْرِ	ظَانَهُ اللَّهُ عَلَى الْخَيْرِ
366	Hızlı deve	م _ ن	بَعِيرٌ دَهَانِجٌ	بَعِيرٌ دَهَامِجٌ
366	Koyu siyah	م _ ن	قَائِنٌ	قَاتِمٌ
366	Rüzgâr	م _ ت	التسع	المسع

Sıfatları bir olan kelimeler arasında değim ve dönüşüm olasılığı fazla olsa da sıfatları bir olan iki harfin yan yana gelme ihtimali zor olduğu için İbnu's-Sikkît bu neviden olan kelimelere oldukça az yer vermiştir.

4.2.3. Lehçe Farklılıklarının Açıklanması

İbnu's-Sikkît, değişim ve dönüşüme uğrayan kelimeleri verirken, zaman zaman hangi kelimenin hangi kabileye ait olduğunu veya bazı harfler arasında ibdâl'in hangi kabilede yaygın olduğunu açıklamış, bazen “falan kabile şöyle der” şeklinde doğrudan kabilenin ismini vermiş, bazen de بعض العرب يقول diyerek isim vermeden lehçe farklılıklarına işaret etmiştir.

Örneğin, ل ve ن arasında dönüşümlere örnek verirken, أَصَلَ اللحم ve أَصَنَّ اللحم örneğini vermiş ve bazı Arapların ل harfiyle ن harfini değiştirdiğini söylemiş fakat bu değişimin hangi kabileden görüldüğünü açıklamamıştır.⁵²²

Aynı şekilde لعل لعن لعن kelimesinde لعن لعن لعن şeklinde üç ayrı lehçe bulunduğunu ifade etmekle birlikte hangi kullanımının hangi kabileye ait olduğuna değinmemiştir.⁵²³

Müellif, م ve ب harfleri arasında ibdâl için örnek vermiş ve اطماننت “mutmain olmak” kelimesini örnek vermiş ve devamında, Benî Esed kabilesinin kullanımına göre bu kelimenin telaffuzu اطمأننت şeklindedir diyerek lehçe farklılığına işaret etmiştir.⁵²⁴

Müellif, ا ve ع arasında ibdâl örneği olarak أردت أن تفعل “yapmak istedim” ifadesini getirmiş ve bazı Arapların أردت عن تفعل dediğini ifade etmiştir. Ancak müellif, ا nin ع harfine dönüşümünün “*el-an'ana*” olarak isimlendirildiğine ve hangi kabilelerde görüldüğüne temas etmemiştir.⁵²⁵

Daha önce bahsettiğimiz üzere ي harfinin ج harfine dönüşmesine “*el-ac'ace*” denmektedir. Müellif bu eserde “*el-ac'ace*” için örnek vermekle birlikte ismini ve hangi kabileden görüldüğünü belirtmemiştir. Örnek olarak ise Ebû 'Amr b. 'Alâ'nın bir adama hangi kabileden olduğunu sorması üzerine adamın فقيمي yerine فقيمي demesini örnek vermiştir.⁵²⁶

هـ ve ا harfleri arasında değişim ve dönüşüm için هـ والله لأفعلن ve هـ والله لأفعلن “yemin olsun ki yapacağım” örneklerini vermiş ve sadece “Araplar böyle der” demekle yetinmiştir.⁵²⁷

4.2.4. İtba Konusu

İtba, tekit için bir kelimenin peşinden onun veznine veya kafiyesine uygun bir kelime getirmektir.⁵²⁸

⁵²² İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 6.

⁵²³ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 33.

⁵²⁴ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 13.

⁵²⁵ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 23.

⁵²⁶ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 28.

⁵²⁷ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 25.

⁵²⁸ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*, 1/323.

İtba, iki çeşittir. Birincisi son harfleri aynı olan iki kelimeyi peş peşe getirmektir. İkincisi ise son harfleri farklı olan iki kelimenin peş peşe gelmesidir. Bu nevide kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Birinci kısım, aynı manada iki kelimenin peş peşe gelmesidir. İkinci kısım ise birinci kelimenin ardından manası ve kökü belli olmayan başka bir kelime getirmektir.⁵²⁹

İtba olarak kullanılan kelimeler tekit için daima başka bir kelimenin peşinden getirilir ve müstakil olarak kullanılamazlar. Bunun için bu kelimelere “itba” denilmiştir.⁵³⁰ Bunun örnekleri, حسن بسن, “güzel” قبيح شبيح “çirkin” فذ شد “dağılmak” سليخ مليخ “yemeği olmayan kişi”

İbnu’s-Sikkât bu eserde sadece iki tane itba örneği vermiş ve bunların itba olarak isimlendirildiğini belirtmiştir. Müellif, م ve ب arasında değişim ve dönüşüm örnekleri verirken, شذر مذر ve شذر بذر “dağılmak” kelimelerini vermiş ve bunların itba olduğunu belirtmiştir.⁵³¹

Müellif, aynı şekilde م ve ب harfleri arasında ibdâl örneği olarak بهلا مهلا örneklerini vermiş ve bunun itba olduğunu ifade etmiştir.⁵³²

4.2.5. Harf ile Beraber Hareke Değişikliği

İbnu’s-Sikkât, bazı kelimelerde harf dönüşümleri ile harekelerde meydana gelen değişikliklere örnek vermeyi ihmal etmemiştir. Örneğin, ل ve ن arasında meydana gelen dönüşümlere وَزْنَمَةٌ وَزْنَمَةٌ وَزْنَمَةٌ “bu köle sanki ona benziyor”⁵³³ örneğini vermiş ve harflerle beraber harekelerde değişimlere işaret etmeyi ihmal etmemiştir. ب ve م harfleri arasında meydana gelen değişikliklerde وَزْنَمَةٌ وَزْنَمَةٌ وَزْنَمَةٌ “bize bir sıkıntı isabet etti”⁵³⁴ misallerini vermiş ve harflerle beraber hareke değişikliğini de göstermiştir. Müellif, ع ve ا arasında meydana gelen dönüşümler için مَوْتُ زُعَافٌ وَرُؤَافٌ وَدُعَافٌ وَدُؤَافٌ “ani ölüm”⁵³⁵ örneklerini vermiş ve aynı zamanda hareke değişikliklerini de belirtmiştir. ا ve ه arasında değişimlerde

⁵²⁹ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi ‘ulûmi’l-luğa ve envâih*, 1/323.

⁵³⁰ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi ‘ulûmi’l-luğa ve envâih*, 1/323.

⁵³¹ İbnu’s-Sikkât, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 13.

⁵³² İbnu’s-Sikkât, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 16.

⁵³³ İbnu’s-Sikkât, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 8.

⁵³⁴ İbnu’s-Sikkât, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 15.

⁵³⁵ İbnu’s-Sikkât, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 23.

هَيْهَاتَ الشَّرِّ وَهَيْهَاتُ أَيَّهَاتَ الشَّرِّ وَأَيَّهَاتُ “kötülük çok uzak”⁵³⁶ örnekleriyle hareke değişimlerine işaret etmeyi ihmal etmemiştir

4.2.6. Eserin Kaynakları

İbnu’s-Sikkît’in nakilde bulunduğu âlimler ve nakil sayısı şu şekildedir:

1	el-Asmaî Abdulmelik b. Kureyb (ö. 216/831) ⁵³⁷	62
2	el-Ferra (ö. 207/822) ⁵³⁸	23
3	Ebû ‘Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828) ⁵³⁹	22
4	Ebû ‘Ubeyde Mâmer b. Musennâ (ö. 209/824) ⁵⁴⁰	21
5	el-Lihyânî (ö. 220/835) ⁵⁴¹	18
6	İbnu’l-A’râbî (ö. 231/846) ⁵⁴²	9
7	Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) ⁵⁴³	9
8	el-Kisâî (ö. 189/805) ⁵⁴⁴	5

⁵³⁶ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 26.

⁵³⁷ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 33.

⁵³⁸ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 13.

⁵³⁹ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 4.

⁵⁴⁰ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 50.

⁵⁴¹ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 50.

⁵⁴² İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 36.

⁵⁴³ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 37.

⁵⁴⁴ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 29.

4.3. Eserde Takip Edilen Metot

İbnu's-Sikkît bu eserin telifinde kendinden önceki dilcilerden bol bol nakilde bulunmuş ve nakletmiş olduğu kişilerin isimlerini vermek hususunda oldukça titiz davranmıştır. Örnek olarak verdiği kelimeleri halk tarafından daha çok bilinen lafızlarla açıklamaya çalışmıştır. İbdâl için vermiş olduğu misalleri ayet, hadis, şiir ve deyimlerle desteklemiştir.

4.3.1. Eserin Konu Tertip Metodu

İbnu's-Sikkît bu eserde, değişim ve dönüşüme uğrayan yaklaşık üç yüz kadar Arapça kelimeyi ele almış ve eserde herhangi bir alfabetik tertip gözetmemiştir. Fakat eser dikkatli incelendiği zaman müellifin öncelikle aralarında dönüşümün en fazla meydana geldiği harflere yer verdiği görülmektedir. Örneğin; eserin en başında yer alan باب النون واللام konusu toplam yedi sayfa tutmaktadır.⁵⁴⁵ Aynı şekilde باب الباء konusu da yedi sayfa tutmaktadır.⁵⁴⁶ باب الميم والنون konusu ise beş sayfa tutmaktadır.⁵⁴⁷ Eserin toplam altmış beş sayfa olduğu ve toplam kırk iki bölümden oluştuğu göz önüne alındığı zaman sadece üç bölümün eserin üçte birine denk geldiği görülmektedir. Eserin otuz dokuzuncu bölümünde muzâaf olan harflerin ي harfine dönüşmesine yer vermiş,⁵⁴⁸ kırkinci bölümde, aslında ibdâl ile alakası olmayan م harfinin kelimenin sonuna ilave edilmesine⁵⁴⁹ kırk birinci bölümde ن harfinin mutlak olarak ilave edilmesine yer vermektedir.⁵⁵⁰

4.3.2. Eserde Nakil Yöntemi

İbnu's-Sikkît Kûfe ekolüne mensup bir dilci olmasına rağmen hem Kûfe hem de Basra ekolüne mensup dilcilerden ders almış ve “*Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*” adlı eserinde her iki ekolün temsilcisi olan dilcilerden nakillerde bulunmuştur. Nakilde bulunurken قال “dedi” ve حكي “nakletti” lafızlarını kullanmıştır. Bazen bilgileri arada vasıta ile aktarmıştır. Örneğin, حكي الليحاني عن الكسائي “el-Lihyânî el-Kisâî'den

⁵⁴⁵ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 3-10.

⁵⁴⁶ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 10-17.

⁵⁴⁷ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 17-22.

⁵⁴⁸ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 58.

⁵⁴⁹ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 61.

⁵⁵⁰ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 61.

nakletti”⁵⁵¹ veya الفراء عن الكسائي “el-Ferrâ el-Kisâi”den nakletti.”⁵⁵² şeklinde dolaylı olarak nakletmiştir.

4.3.3. Müellifin İstişhâd Yöntemi

İslam topraklarının genişlemesi ve Araplarla Arap olmayan unsurların iç içe yaşaması sonucu fasih Arapçada birtakım bozulmalar meydana gelmiş ve istişhâd zorunlu hale gelmiştir. Sarf, nahiv, luğat ve belagat ilimlerinde bir lafzın veya mananın doğru kullanıldığını ispat için Kur’ân’ı Kerim, hadis, Arap şiiri ve Arapların kullandığı bazı nesir kelamla delil getirilmektedir.⁵⁵³ İbnu’s-Sikkît bu eserinde istişhad olarak ayet, hadis, Arap şiiri ve atasözlerine yer vermiştir.

4.3.3.1. Kur’ân’ı Kerim ile İstişhâd Metodu

Kur’ân’ı Kerim, sarf, nahiv, belagat ve luğat ilimlerinde kendisi ile istişhâd edilmesi konusunda icmâ olan ve bize sahih olarak ulaşan metindir. Metin ve senet olarak, Kur’ân’ı Kerim’in görmüş olduğu ilgiyi hiçbir kitap görmemiştir. Hz. Peygamberden (s.a.v) bizlere kadar mütevâtir bir senetle nakledilmiştir.⁵⁵⁴

Kur’ân’ı Kerim’in mütevâtir, âhad ve şaz olmak üzere bütün kıraatları ile istişhâd edilebileceği hususunda ittifak vardır. Kıyasa aykırı olsa bile şaz kıraatlar ile istişhâd edilmesine karşı çıkan kimse olmamıştır. Kur’ân’ı Kerimde bir lafız kıyasa aykırı olarak gelse bile kabul edilir fakat onun üzerine başka lafızlar kıyas edilmez. Meselâ; kıyasa göre استحوذ “hakimiyet kurmak” kelimesinde bulunan و harfinin harekesi kendisinden önce bulunan ح harfine nakledilmesi ve daha sonra sakin olan و harfinin ı e kalbedilmesi gerekmektedir. Bu kelime Kur’ân’ı Kerimde gelmiş olduğu için aynı şekilde kabul edilir fakat kendisi üzerine başka bir kelimeler kıyas edilemez.⁵⁵⁵

İbnu’s-Sikkît bu eserde ayetleri istişhâd olarak çok az getirmiştir. Bunun nedeni, verdiği misaller için delil olabilecek ayetlerin azlığından kaynaklanmaktadır.

⁵⁵¹ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 8.

⁵⁵² İbnü’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 8.

⁵⁵³ İsmâil Durmuş, “İstişhâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Temmuz 2023).

⁵⁵⁴ Saîd el-Afgânî, *Fî usûli’n-nahv* (Beyrut: el-Mektebetu’l-İslâmî, 1987), 27.

⁵⁵⁵ Ebu’l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İktirâh fi usûli’n-nahv ve cedelih*, thk. Mahmud Feccâl (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1989), 67-68.

İbnu's-Sikkît, Zuhruf suresi 57,⁵⁵⁶ Müzemmil suresi 7,⁵⁵⁷ Nahl suresi 47,⁵⁵⁸ Kasas suresi 29,⁵⁵⁹ Taha suresi 96,⁵⁶⁰ Duha suresi 9,⁵⁶¹ Tekvir suresi 11,⁵⁶² Bakara suresi 209⁵⁶³ ve 61,⁵⁶⁴ Şems suresi 10,⁵⁶⁵ ve Sâd suresi 3. Ayet ⁵⁶⁶ olmak üzere toplam 11 ayeti istişhad olarak kullanmıştır.

Musannif ayetlerle istişhâd ederken bazen meşhur kırâatlar ile, bazen de şaz olan kırâatlar ile istişhâd etmiştir. Örneğin; ح ve خ harfleri arasında meydana gelen dönüşümlere örnek verirken, “o malımı eksiltiyor, ucundan kenarından alıyor” örneğini vermiş ve devamında Nahl süresi 47. Ayette عَلَى تَخَوِّفٍ olduğu gibi meşhur kırâat ile örnek vermiştir.⁵⁶⁷ ص ve ض harfleri arasında dönüşümler için, قَبِضْتُ قَبِضَةً, قَبِضْتُ قَبِضَةً “avuçlamak” örneklerini vermiş ve meşhur kırâat üzere Taha süresi 96. Ayeti قَبِضْتُ قَبِضَةً من أثر فقبضت قبضة misal vermiştir.⁵⁶⁸ ق ve ك harfleri arasında dönüşümlere örnek vermesi esnasında Kureyşlilerin كَشَطَتْ “örtüyü kadırmak” şeklinde, Kıys ve Temim kabilelerinin قَشَطَتْ şeklinde okuduğunu belirtmiş ve Abdullah b. Mes'ud'un Mushaf'ında قَشَطَتْ şeklinde yazılı olduğunu belirterek şaz olan bir kırâate işaret etmiştir.⁵⁶⁹

4.3.3.2. Hadislerle İstişhad Metodu

Kur'ân'ı Kerimden sonra en etkili ve tesirli sözler hadisi şeriflerdir. Nahiv ve luğat âlimleri Hz. Peygamberin Arapların içinde en fasih kimse olduğu ve lafız olarak Hz. Peygamberden sadır olduğu kesin olarak bilinen hadislerin mutlak olarak istişhâd edilmeye uygun olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Bununla birlikte bazı

⁵⁵⁶ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 59.

⁵⁵⁷ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 31.

⁵⁵⁸ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 31.

⁵⁵⁹ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 40.

⁵⁶⁰ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 50.

⁵⁶¹ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 37.

⁵⁶² İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 37.

⁵⁶³ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 36.

⁵⁶⁴ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 36.

⁵⁶⁵ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 58.

⁵⁶⁶ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 49.

⁵⁶⁷ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 31.

⁵⁶⁸ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 50.

⁵⁶⁹ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 37.

dilciler, hadislerin mana ile rivayet edilmiş olma olasılığını yüksek buldukları için hadislerle istişhâd edilemeyeceğini savunurken, bazı dilbilimciler hadislerin aslı üzere lafızla rivayet edilmiş olma olasılığını yüksek buldukları için hadislerle istişhâdı caiz görmüşlerdir.

Hadîs-i şeriflerle istişhâd edilmesine karşı çıkanların başında Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 725/1344) gelmektedir. Ona göre hadisler lafız olarak Hz. Peygamberden sadır olduğu şüpheli olduğu için istişhâd etmeye uygun değildir. Kendinden önce bazı dil âlimlerinin hadislerle istişhâdı terk etmesini bu nedene bağlamaktadır. Şayet hadislerin lafzî olarak Hz. Peygamberden sadır olduğu kesin olsaydı kaideleri ispat etme hususunda Kur'ân'ı Kerim gibi kesin delil olurlardı.

Hadislerin lafzî olarak Hz. Peygamberden sadır olduğunu şüpheli hale getiren durumlar ise hadis ravilerinin manayla rivayeti caiz görmeleri ve bunun sonucu olarak aynı olayı birbirinden farklı lafızlarla anlatan birçok hadisin ortaya çıkmış olmasıdır. Başka bir neden ise hadis ravilerinden azımsanmayacak bir kısmı Arap değildi ve nahiv kaidelerini bilmiyorlardı. Dolayısıyla Arap olmayan kimselerin rivayetini şahit olarak kabul etmek kabul edilebilir bir durum değildir.⁵⁷⁰

es-Suyûtî'de lafzî olarak Hz. Peygamberden sadır olduğu kesin olan hadislerin şahit olabileceğini belirtmekle birlikte bunların genel olarak kısa hadislerde görüldüğünü ve son derece az oldukları ifade etmiştir.⁵⁷¹

İbn Mâlik et- Tâî (ö. 672/1274), İbn Hişâm el-Ensârî (ö.761/1360) ve Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289) hadislerle istişhâdı caiz görmüşlerdir. Kendisi Şii mezhebine mensup olan Şeyh Radî, *Şerhu'l Kâfiye* adlı eserinde hadîs-i şeriflerin yanında ehl-i beyt'in sözlerini de şahit olarak kullanmıştır.⁵⁷²

Özetle hadislerle istişhâd konusunda dilbilimciler üç gruba ayrılmışlardır:

1. Ebû Hayyân el-Endelüsî ve hocası İbnu'd-Dâi Ali b. Muhammed el-İşbîlî (ö. 680/1281) ve bunların yolundan gidenlere göre hadislerle istişhâd kesinlikle caiz değildir.

2. İbn Mâlik (ö. 672/1273), İbn Hişâm (ö. 761/ 1360) ve bunların yolundan gidenlere göre hadislerle istişhâd mutlak olarak caizdir.

⁵⁷⁰ el-Afgânî, *Fî usûli 'n-nahv*, 47-48.

⁵⁷¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli 'n-nahv ve cedelih*, 74.

⁵⁷² el-Bağdâdî, *Hizânetu 'l-edeb*, 1/9.

3. Şâtübî (ö. 790/1388) ve es-Suyûtî'ye (ö. 911/1505) göre lafzıyla rivayete önem verilmiş olan hadislerle istişhâd caizdir.⁵⁷³

İbnu's-Sikkît bu eserinde kendisi için delil olabilecek hadisleri delil olarak kullanmaktan geri durmamıştır. Ancak sadece yedi tane hadisi şahit olarak kullanmış ve çok kısa olan hadisleri tercih etmiştir. Müellif örnek olarak verdiği hadislerde anlaşılması güç olan kelimeleri açıklama yoluna gitmiştir. Mesela; سبخ ve سبخ kelimelerinin hafifletmek manasında olduğunu belirttiikten sonra لا تسبخي (beddua ederek hırsızın günahını hafifletme) hadisini örnek verdikten sonra لا تخففي عنه ائمه şeklinde açıklamıştır.⁵⁷⁴ Örneğin, اربى عليه ve اربى عليه kelimelerinin “artmak, çoğalmak, faiz” manasına geldiğini belirttiikten sonra عليكم الرماء اني أخاف (sizin hakkınızda en çok korktuğum şey faizdir.) hadisini örnek verdikten sonra الرماء kelimesini أي الربا şeklinde açıklamıştır.⁵⁷⁵ Kısa hadisleri kullanmasına bakarak İbnu's-Sikkît'in de es-Suyûtî ile aynı görüşte olduğu, dolayısıyla uzun hadislerin manayla rivayet edilmiş olma ihtimalini yüksek gördüğü için kullanmamış olduğu düşünülebilir.

4.3.3.3. Arap Şiiri ile İstişhâd Metodu

Şiirlerle istişhâd, sarf, nahiv, luğat ve belagat ilimlerinde sıkça başvurulan bir durumdur. Dilbilimciler şairleri farklı gruplara ayırmışlar ve bazılarının şiirleriyle istişhâd etmeyi uygun görürülerken, diğer bazılarının şiirkeri ile istişhâd etmeyi ise uygun bulmamışlardır.

Kabul olan görüşe göre şairler dört gruba ayrılmaktadır.

Birinci grup İmriülkays (ö. 540) ve Tarafe b. el- 'Abd (ö. 564) gibi İslamdan önce yaşamış olan Câhiliye şairleri.⁵⁷⁶

İkinci grup Lebîd b. Rebîa (ö. 40/660) ve Hassân b. Sâbit (ö. 60/680) gibi Câhiliye ve İslam dönemini görmüş olan Muhadram şairleri.

Üçüncü Ferezdağ (ö. 114/732) ve Cerîr (ö. 110/728) gibi Sadru'l-islam dönemi şairleri.⁵⁷⁷

⁵⁷³ Hüseyin Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes'alesi I: Şiirle istişhâd”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (30 Haziran 1990), 71; Murat Tala, *Söz Yazı Kitap İslam Telif Geleneğinde İmla ve Zeccaci* (Palet Yayınları, 2019), 137-138.

⁵⁷⁴ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 31.

⁵⁷⁵ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 10.

⁵⁷⁶ el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/5-7.

Bu üç gruptan sonra gelen ve kendilerine Muhdes ve Müvelled denilen şairler Beşşâr b. Burd (ö. 167/783) ve Ebû Nüvâs (ö. 198/813) gibidir.⁵⁷⁸

İlk iki grupta bulunan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilebileceği konusunda dilciler ittifak etmişlerdir. Üçüncü grupta bulunanların şiiri sahih olan görüşe göre delil olabilir. Ebû 'Amr b. el-'Alâ, (ö. 154/771) Ferezdağ, (ö. 114 /732) Kumeyt (ö. 126/744) ve Zurrumme (ö. 117/735) gibi üçüncü gruptan olan şairlerin sözlerini delil olarak almazdı. Bu hususla ilgili olarak İbn Reşik el-Ğayrevânî, (ö. 456/1064) her şairin kendi dönemine göre muhdes olduğunu söylemiştir.

Dördüncü grupta bulunan şairlerin sözleri ise sahih olan görüşe göre delil değildir. Bazı dilcilere göre ise bunların içerisinde fesâhatine güvenilenlerin şiiri delil olabilir. ez-Zemahşerî' de bunlar biridir.⁵⁷⁹

es-Suyûtî, câhiliye, sadru'l-islam dönemi ve müvelled kimselerin çoğalıp dil bozulmaya başlayınca kadarki dönemde söylenen nazım veya nesir sözlerin dilde hüccet olduğunu ve bu sözlerin sahibinin müslüman veya gayri müslim olması arasında bir fark olmadığını söylemiştir.⁵⁸⁰

İbnu's-Sikkît görüşlerini temellendirirken sık sık şiirlere başvurmuştur. Câhiliye, muhadram, Sadru'l-İslam ve Emevîler dönemi olmak üzere toplam 287 defa şiirlerle istişhâd etmiştir.

Müellifin şiirleriyle istişhâd ettiği şairlerden bazıları şunlardır:

Câhiliye döneminden İmrüülkays (ö. 540), A'şâ Meymûn b. Ğays, (ö. 629) Evs b. Hacer, (ö. 620) Tarafe b. 'Abd (ö. 564) Nabiğa ez-Zubyânî, (ö. 604,) 'Urve b. el-Verd, (ö. 607), Tufey el-Ğanevî (ö. 610) Sadru'l-İslam döneminden Nabiğa el-Ca'd (ö. 685) el-Hansâ, (ö. 645) Ebû Zueyb el-Huzelî (ö. 648) Emevîler döneminden Zurrumme (ö. 735) el-Kumeyt (ö. 744) ve Ferezdağ (ö. 732)

Müellif şiirlerle istişhâd ederken çoğu zaman aralarında dönüşüm meydana geldiğini düşündüğü kelimelerden sadece biri için örnek vermekle yetinmiştir.

⁵⁷⁷ el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/5-7.

⁵⁷⁸ el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/5-7.

⁵⁷⁹ el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/5-7; Murat Tala, *Anlamın Özgürlük Arayışı* (Konya: Palet Yayınları, 2021), 79.

⁵⁸⁰ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 67.

Örnek-1: [el-Basît]

ترى الناس ما سرنا يسرون خلفنا   وان نحن أوبأنا الى الناس وقفوا

Biz yürüdüğümüz müddetçe insanların bizim ardımızdan yürüdüğünü ve biz onlara işaret ettiğimizde durduklarını görürsün.

İbnu's-Sikkît burada "ب" ve "م" harfleri arasında değişim ve dönüşüm için "اؤمأ" ve "اؤبأ" fiillerini örnek vermiş ve içerisinde "اؤبأ" fiilinin geçtiği Ferezdak'ın bir beyti ile istişhâd etmiş, "اؤمأ" fiili için herhangi bir örnek getirmemiştir.⁵⁸¹

Bazen de her iki kelime için ayrı ayrı örnekler vermiştir.

Örnek1: [et-Tavîl]

فسحت دموعي في الرداء   كانها كلى من شعيب ذات سح و تهتان

Gözyaşlarım elbiseme akıp gitti – sanki onlar sağı solu dağılmış erzak çantasının yamaları gibidir.

Müellif "ن" ve "ل" ve harfleri arasında dönüşümlere "تهتان" ve "تهتال" kelimeleriyle örnek vermiş ve "تهتان" kelimesi için İmruülkays'ın (ö. 540) muallakasından bir beyitle istişhâd etmiştir.⁵⁸²

"تهتال" kelimesi için Rû'be b. Accâc'ın (ö. 145/762) bir beyti ile istişhâd etmiştir.

Örnek-1: [Recez]

عزز منه وهو معطى الاسهال   ضرب السواري منته بالتهتال

*Kum tepesinin ortasını düzlükler vererek sağlamlaştırır – Ortasındaki sütunlara bol yağışla ve akımla vurarak.*⁵⁸³

Müellif çoğu yerde beyitlerin sahibini zikretmiş, nadiren de zikretmemiştir.

Örnek-1: [et-Tavîl]

⁵⁸¹ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 12.

⁵⁸² İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 3.

⁵⁸³ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 1.

اريني جوادا مات هزلا لانني أرى ما ترين او بخيلا مخلدا

Bana cömertlik yaptığı için cılız bir şekilde ölen veya ölümsüz olan bir cimri göster! Gösteremezsin. Çünkü senin gördüğünü bende görebiliyorum.

Müellif burada "سمعت أبا الصقر ينشد لحطائط بن يعفر النهشلي" diyerek işaretle bulunmuştur.⁵⁸⁴

Örnek-2: [el-Basît]

وقفت فيها اصيلانا اسائلها عيت جواب وما بالربع من احد

Akşam vaktine yakın sevgilinin diyarında biraz durdum ve onu sordum, sevgilinin diyarı cevap veremedi. Orada kimseler yoktu.

Bu örnekte de müellif "قال النابغة" Nabîğa dedi diyerek istişhâd ettiği şiirin sahibine işâret etmiştir.⁵⁸⁵

Örnek-4: [et-Tavîl]

ولا يحسبون الخير لا شر بعده ولا يحسبون الشر ضربة لازب

Kavmim hayırdan sonra bir şer olacağını bilir. Şerrin de bir gün biteceği

Bu misalde de müellif "قال النابغة" diyerek beytin sahibini belirtmiştir.⁵⁸⁶

İbnu's-Sikkît bazı beyitleri ise sahibine etmemiştir. Bunun nedeni ise beytin sahibinin belli olmaması veya şüpheli olmasıdır.

Örnek-1: [Recez]

يا دار سلمى بين دارات العوج جرت عليها كل ريح سيهوج

Ey Selma'nın Üc denilen yerdeki evi! O eve neredeyse şiddetli esen bütün rüzgarlar uğramakta

Müellif bu örnekte beytin sahibi belli olmadığından dolayı "وقال رجل من

"وقال رجل من بني سعد" Beni Sa'd kabilesinden bir adam dedi diyerek örnek vermiştir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 7.

⁵⁸⁵ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 1.

⁵⁸⁶ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 4.

⁵⁸⁷ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 11.

Örnek 2: [el-Recez]

فان افخر بني سليم اكن منها التخومة والسراراً

Eğer ben Benî Süleym kabilesinin yüceliğiyle övünüyorsam bunda şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü ben onlarla sınır komşuyum.

Müellif bu örnekte de "انشدني اعرابي من بني سليم" Benî Süleym'den bir bedevî bana şöyle bir şiir okudu diyerek örnek vermiştir.⁵⁸⁸

İbnu's-Sikkît çoğu zaman beyitlerin manasını açıklamaz. Çok nadir olarak beytin bir kısmını açıklama gereği duyar.

Örnek-1: [Kâmil]

هل غادر الشعراء من متردم ام هل عرفت الدار بعد توهم

Şâirler söylenecek bir söz bıraktılar mı ki? Düşünüp taşındıktan sonra evi tanıyabildin mi acaba?

Müellif bu misalde Antera b. Şeddâd'a ait beyti örnek olarak zikrettikten sonra beytin baş tarafını açıklamıştır. Şair, *Şairler onarılacak bir şey bıraktı mı? diyor. Bu söz söylenecek bir söz kaldı mı? manasında darbu-meseldir.* diyerek açıklamada bulunmuştur.⁵⁸⁹

4.3.4. Kelimelerin Manasını Açıklama Metodu

Müellif ibdâl için örnekler verdikten sonra kelimelerin manası daha çok bilinen kelimelerle açıklamaktadır. Örneğin; م ve ب harfleri arasında değişim için, *عشم الخبز* ve *عشب الخبز* örneklerini verdikten sonra *اذا يبس* "ekmeğin kuruması" manasına geldiğini belirtmektedir.⁵⁹⁰ *ربى عليه* ve *اربى عليه* kelimelerinden her ikisinin de "artmak" "çoğalmak" manasına geldiğini belirttikten sonra *يقال قد اربى على خمسين* (yaşı elliyi geçti denilir) diyerek halk arasında yaygın olan kullanımla açıklamaya

⁵⁸⁸ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 14.

⁵⁸⁹ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 15.

⁵⁹⁰ İbnu's-Sikkît, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, 10.

çalışmıştır.⁵⁹¹ ف ve ث harfleri arasında ibdâl örnekleri verirken اعتثت ve اعتفت الخيل ve her iki kelimenin de “At’ın bol otlu bir yerde otlaması” manasında kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁹² ص ve ض harfleri arasında ibdâl örnekleri vermesi esnasında مصمص اناء ve مضمض اناء örneklerini verdikten sonra “kabı yıkamak” diyerek manasını açıklamıştır.⁵⁹³

4.3.5. Kelimelerin Sarf Tahlillerini Yapma Metodu

İbnu’s-Sikkît nadiren de olsa kelimeleri sarf yönünden tahlil etmekte ve bazı kelimelerin mazi ve muzari kiplerini vermektedir.

Örneğin; ل ve ن harfleri arasında değişim için örnek verirken اصيلا ve اصيلاña örneklerini vermiş ve kelimenin müfret ve cemisinin اصيلا اصلاña şeklinde geldiğini ve cemi halinin ismi tasğir yapıldığını belirtmiştir.⁵⁹⁴ Yine ل ve ن arasında ibdâl örnekleri verirken, “اتل يأتل وهو الآتلان”, “يقال اتن الرجل يأتن وهو الاتنان” şeklinde kelimenin çekimlerini vermiştir.⁵⁹⁵ Örneğin ح ve ه arasında ibdâl örneğinde نهم ينهم ve نهم ينهم şeklinde mazi ve muzari kiplerini vermektedir.⁵⁹⁶

4.5. Kitâbu’l-Kalb ve’l-İbdâl’in Diğer Eserlerle Karşılaştırılması ve Etkileri

İbnu’s-Sikkît’den sonra gerek müstakil olarak ibdâl konusunu ele alan sözlükler, gerekse genel olarak Arapça kelimeleri toplamayı amaç edinen sözlükler yazılmaya devam etmiştir. Bilindiği kadar İbnu’s-Sikkît’ten sonra müstakil olarak ibdâl konusunu ele alan iki eser yazılmıştır. Bunların müellifleri Ebû’l-Kâsım ez-Zeccâcî ve Ebû’t-Ṭayyib el-Luğavî’dir.

İbnu’s-Sikkît’ten seksen yıl sonra vefat eden Ebû’l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve’l-mukâbele ve’n-nazâir* adlı eserinde ibdâl’a dair örneklere yer vermiştir. Bu eser hacim olarak İbnu’s-Sikkît’in eseriyle hemen hemen aynıdır. Fakat üslup olarak iki eser arasında bazı farklar vardır. Bunlardan en belirgin olanı, İbnu’s-Sikkît

⁵⁹¹ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 10.

⁵⁹² İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 34.

⁵⁹³ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 49.

⁵⁹⁴ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 5.

⁵⁹⁵ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 7.

⁵⁹⁶ İbnu’s-Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 28.

kendilerinden nakilde bulunduğu dilcilerin ismini zikretmeyi neredeyse ihmal etmezken, ez-Zeccâcî, doğrudan örnekleri vermektedir ve herhangi bir kimseden nakilde bulunmaz. İbnu's-Sikkît, harekelerde ve med harflerinde değişikliklere çok az yer verirken, ez-Zeccâcî ise harekelerde⁵⁹⁷ ve med⁵⁹⁸ harflerinde değişikliklere önemli ölçüde yer vermiştir. Her iki müellifte ayet, hadis ve şiirlerle istişhâd etmişlerdir. Her iki eserde ibdâl için örnek olarak verilen ortak kelime sayısı oldukça fazladır.

Örnek: م ve ه arasında dönüşümler için her iki müellifte, هيهات / ايها،⁵⁹⁹ ط ve ت arasında dönüşümler için بخر / بنات مخر/ بنات بحر “bulut”⁶⁰⁰ فسطاط / فستاط⁶⁰¹ “çadır” kelimeleri gibi birçok kelimeyi ortak olarak verdikleri görülmektedir. Bununla beraber ez-Zeccâcî hiçbir zaman İbnu's-Sikkît'ten nakil olarak aktarmamıştır.

ez-Zeccâcî ile aynı asırda yaşamış olan Ebû't-Tayyib el-Luğavî'nin eseri ise oldukça hacimli bir eserdir. Üslup olarak İbnu's-Sikkît ile aynı özelliklere sahiptir. Nakilde bulunduğu kimselerin ismini zikretmeye özen gösterir, ayet, hadis ve şiirlerle istişhâd eder. İbnu's-Sikkît'ten sadece bir yerde nakilde bulunmuştur.⁶⁰² Bunun nedeni Ebû't-Tayyib el-Luğavî'nin bilgileri ilk kaynağına nisbet etme çabasından kaynaklandığı söylenebilir.

Mu'cemler ve Arap diliyle alakalı eserlere baktığımız zaman, *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eserden az da olsa nakilde buldukları görülmektedir. Ebû Ali el-Ğâlî *el-Emâlî* adlı eserinde ibdâl konusunda *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*'dan nakillerde bulunmuştur. Ebû Ali el-Ğâlî nakilde bulunurken sadece İbnu's-Sikkît'in ismine atıfta bulunmuş, eserin ismini belirtmemiştir. Mesela; *el-Emâlî* de ص ve ض harfleri arasında dönüşümlere örnek verirken, قال يعقوب بن السكيت يقال عاد الي ضئضئه وئئضئه أي “aslına döndü denilir”⁶⁰³ şeklinde doğrudan İbnu's-Sikkît'in *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*'de kullandığı ifadeyi nakletmiş fakat eserin ismine atıfta bulunmamıştır.

⁵⁹⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'akabe ve'n-nezâ'ir*, 25.

⁵⁹⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'akabe ve'n-nezâ'ir*, 20.

⁵⁹⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'akabe ve'n-nezâ'ir*, 31.

⁶⁰⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'akabe ve'n-nezâ'ir*, 37.

⁶⁰¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'akabe ve'n-nezâ'ir*, 46.

⁶⁰² Ebû't-Tayyib, *Kitâbu'l-ibdâl*, 2/560.

⁶⁰³ el-Kâlî, *el-Emâlî*, 2/22.

Yine Ebû Ali el-Ğâlî د ve ذ harfleri arasında ibdâl konusunu işlerken, وقال يعقوب بن السكيت سمعت أبا عمرو يقول ما ذقت عدوفا ولا عدوفا “yiyecek içecek bir şey tatmadı”⁶⁰⁴ şeklinde eser ismi vermeden İbnu’s-Sikkît’e atıfta bulunmuştur.

Kitâbu’l-Kalb ve’l-İbdâl adlı esere atıfta bulunan müelliflerden biri de el-Ezherî’dir. Müellif, *Tehzîbü’l-luġa* adlı eserinde İbnu’s-Sikkît ve *Kitâbu’l-Kalb ve’l-İbdâl* adlı esere atıfta bulunmuştur.⁶⁰⁵

es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ulûmi’l-luġa ve envâihâ* adlı eserinde *Kitâbu’l-Kalb ve’l-İbdâl* adlı esere atıfta bulunmuş, eserde bulunan örnekleri birebir aktarmıştır.⁶⁰⁶

⁶⁰⁴ el-Ğâlî, *el-Emâlî*, 2/91.

⁶⁰⁵ el-Ezherî, *Tehzîbü’l-luġa*, 5/106.

⁶⁰⁶ es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ulûmi’l-luġa ve envâihâ*, 1/323.

SONUÇ

Arap dilinde mananın aynı kalmasıyla birlikte harflerin yer değiştirmesi olarak bilinen kalb ve mana aynı olmakla birlikte sadece bir harfin değişmesi olarak bilinen ibdâl ilk dönemden itibaren dilcilerin dikkatini çekmiş ve sözlük çalışmalarının yazılı hale getirilmesinden itibaren kalb ve ibdâl ile ilgili eserler verilmeye başlamıştır. el-Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eserinin ilk Arapça sözlük olduğunu ve kalb ve ibdâl'e dair ilk eserin de el-Asmaî'ye ait olduğunu gözönünde bulundurduğumuz zaman kalb ve ibdâl konusunun Arapçaya dair verilen ilk eserlerden olduğunu söylemek mümkündür.

İlk dönem dilciler kalb ve ibdâl'i normal bir dil olgusu olarak karşılamışlar, bunun altında yatan nedenler üzerinde durmamışlar ve kalb ve ibdâl konu olan kelimeleri doğrudan misal olarak vermekle yetinmişlerdir. İbdâl konusunu eser telif ederek ele alan İbnu's-Sikkît, ez-Zeccâcî ve Ebû't-Ṭayyib el-Luğavî sadece ibdâl'e konu olan kelimeleri vermekle yetinmişler ve ibdâl'in nedenlerine dair bir açıklama yapmamışlardır. Sadece Ebû't-Ṭayyib el-Luğavî, ibdâl'in lehçe farklılıklarından kaynaklandığını belirtmiştir.

Modern dilbilimciler ise daha çok kalb ve ibdâl olgusunun altında yatan nedenlere odaklanmışlardır. Onlara göre kalb ve ibdâl'in başlıca nedeni lehçe farklılıklarıdır. Bunun yanında seslerin birbirinden etkilenmeleri, başka toplumlarla karşılaşma, zamanla ses cihazında birtakım değişiklikler, işitme hataları ve dilde pelteklik gibi problemler kalb ve ibdâl'e neden olabilmektedir. Modern dilbilimcilerin üzerinde durdukları başka bir konuda "kalb ve ibdâl" için yer değiştiren harflerle dönüşüme uğrayan harfler arasında mahreç yakınlığının gerekli olup olmadığı konusudur. Modern dilcilerin çoğu mahreç ve sıfat yakınlığını şart koşarken bazıları ise bunun gerekli görmemektedir. Bu araştırmanın konusu olan İbnu's-Sikkît'e ait *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eserde, sadece ibdâl ile ilgili örnekler verilmektedir ve ibdâl'in nedenlerine dair herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Müellifin verdiği örneklerden anlaşıldığına göre ibdâl, aynı kabileler arasında meydana gelebilir ve ibdâl için harfler arasında mahreç ve sıfat yakınlığı gerekmemektedir. Eserin isminin *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl* olmasına

rağmen sadece ibdâl örneklerine yer vermesi ise daha önce belirtildiği gibi kalb kısmının kaybolmasından kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdalmahmûd, Osman Muhammed Adem. *el-Î'lâl ve'l-ibdâl 'inde'l-luğaviyyîn*. Sudan: Câmîiatu Ummi Dermani'l-İslamiyye, Doktora Tezi, 2005.
- Abduttevvâb, Ramazan. *et-Taṭavvuru'l-luğavî*. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 3. Basım, 1997.
- Abduttevvâb, Ramazan. *Lahnu'l-âmmе ve't-tatavvuru'l-luğavî*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu Zehrâu'ş-Şark, 1. Basım, 1999.
- Afgânî, Saîd. *Fî usûli'n-nahv*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1. Basım, 1987.
- Ahmed, İbrahim Enîs. *Fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Angelo el-Mısıriyye, 8. Basım, 1992.
- Ahmed, İbrahim Enîs. *Min esrâri'l-luğa*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Angelo el-Mısıriyye, 3. Basım, 1966.
- Antâkî, Muhammed. *el-Muhît fî esvâti'l-'Arabiyye ve nahviha ve sarfiha*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'ş-Şarki'l-'Arabî, 3. Basım, 1971.
- Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb. *el-Kenzu'l-luğavî fî'l-lisâni'l-'Arabî*. thk. August Haffner. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l Mutenebbî, ts.
- Atiyye, Ahmed Matar. "el-Kalbu'l-mekânî fi'l-mevrûsi'l-luğavî". *Mecelletu 'Ulûmu'l-Luğa* 2/1 (1999).
- Bağdâdî, İsmâîl Bâşâ. *Hediyyetu'l-'arifîn esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn*. 3 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-Me'ârifî'l-Celîle, 1951.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer. *Hizânetu'l-edeb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 13 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 4. Basım, 1997.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd. *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-kuttâb*. thk. Mustafa es-Sekâ - Hâmid Abdulmecid. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1996.
- Bedevî, Mahmud Sîbeveyh . *Kitâbu'l-Vecîz fî 'ilmi't-tecvîd*. 1 Cilt, ts.
- Bennâ, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî. *İthâfu fużalâ'i'l-beşer fi'l-kırâ'ati'l-erba'ate aşer*. thk. Enes Mehera. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 3. Basım, 2006.
- Bergstrasser, Gotthelf. *et-Tatavvuru'n-nahv li'l-luğati'l-'Arabiyye*. çev. Ramazan Abduttevvâb. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2. Basım, 1994.
- Besse, Mahmud Ali. *Kitâbu'l-'Amîd fî ilmi't-tecvîd*. thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. İskenderiyye: Dâru'l-'Akîde, 1. Basım, 2004.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdulhalîm en-Neccâr). 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 5. Basım, 1977.
- Bulut, Ahmet. *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şiğa Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı*. 1 Cilt. İstanbul: Alfa, 2000.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Şihâhu'l-luğa*. thk. Ahmed Abdulgâfûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm-Lil-Melâiyîn, 4. Basım, 1987.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları (Tecvid)*. 1 Cilt. İstanbul: Emin Yayınları, 9. Basım, 2011.

- Çetin, Atila. “Fâris eş-Şidyâk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/faris-es-sidyak>
- Dâmin, Hâtim Sâlih. *Fıkhü'l-luğa*. 1 Cilt. Bağdat: Vizâratu't-Ta'limi'l-Âli fi'l-Bahsi'l-İlmî, 1990.
- Durmuş, İsmâil. “İstîşhâd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istishad--arap-dili>
- Dünya, Sami. “el-Kalbu'l-mekânî envâun ve esbâbun”. *Mecelletu Camiati'l-İrâkiyye* 3/55 (2022), 241.
- Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2002.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Sıdkı Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2010.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *İrtişâfu'd-ğarab min lisâni'l-'Arab*. thk. Ramazan Abdu'ttevvâb - Receb Osman Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1. Basım, 1998.
- Ebû Zeyd, Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî. *Kitâbu'n-Nevâdir*. thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed. 1 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1. Basım, 1981.
- Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *el-Ğarîbu'l-musannef*. thk. Ramazan Abdu'ttevvâb. 2 Cilt. Port Saîd: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1. Basım, 1989.
- Ebu'l-Muzaffer Şemsuddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Turkî el-Avnî el-Bağdâdî Sıbt İbnu'l-Cevzî. *Mir'âtu'z-zamân fi târîhi'l 'a'yân*. thk. Muhammed Berekât - Kâmil Muhammed Harrâd. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 2013.
- Ebu't-Tayyib, Abdulvâhid b. Ali. *Kitâbu'l-İbdâl*. thk. İzzeddin Tenûhî. 2 Cilt. Dımaşk: Mecma'u'l-İlmiyyi'l-'Arabî, 1961.
- Ebu't-Tayyib, Abdulvâhid b. Ali. *Merâtibu'n Nahviyyîn*. thk. Ebu'l Fazl İbrahim İbrahim. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2002.
- Halîl b. Ahmed el Ferâhidî. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî - İbrahim Sâmarrâî. 8 Cilt. Mektebetu Dâri'l Hilâl, ts.
- Emîn, Abdullah. *el-İştikâk*. 1 Cilt. Kahire: Mektebebu'l-Hancî, 2. Basım, 2000.
- Es'ad, Abdulkerim Muhammed. “Fi'l-kalbi'l-mekânî”. *Mecelletu Külliyyeti'l-Âdâb-Câmiatu Melik es-Suûd* 10/10 (1983), 139-175.
- Esmer, Râcî el-. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi 'ilmi's-sarf*. thk. İmîl Bedî' Ya'kub. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Esterâbâzî, Rađiyyuddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Nûr el-Hasen vd. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzibu'l-luğa*. thk. Muhammed 'Ivađ Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2001.
- Ezherî, Ebu'l-Velîd Zeynuddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vaqqâd. *Şerhu't-Taşrih 'ale't-Tavdîh*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyâd. *el-Muzekker ve'l-muennes*. thk. Ramazan Abdu'ttevvâb. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 2. Basım, 1989.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyâd. *Me'âni'l-Ğur'an*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr - Ahmed Yusuf Necati. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1. Basım, 1955.

- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-'Ilm lil Melâyîn, 4. Basım, 1981.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbuddehşe Ahmed b. Muhammed. *el-Misbâhu'l-munîr*. thk. Abdulazîm eş-Şenâvî. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-muhîf*. thk. Muhammed Naîm. 1 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Ġalâyînî, Mustafa b. Muhammed Selîm. *Câmi'u'd-durusi'l-'Arabiyye*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 28. Basım, 1993.
- Gerçekcioğlu, Mustafa. *Nisâ Sûresi Örneğinde Arap Dilinde İ'lâl ve İbdâl*. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ir01942a&AN=hmn.hititunivers..aa0bc3d1bc93766d98bfdaf9afa90c12&site=eds-live>
- Görgeç, Hümeýra. *Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir Adlı Eseri*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020. <https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/4757>
- Hâcî Halife, Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. 2 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Mesnâ, 1941.
- Hamd, Muhammed b. İbrahim. *Fıkhü'l-luġa mefhûmuhu mevzûâtuhu kağâyâhu*. 1 Cilt. Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1. Basım, 2004.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-'udebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Ġarbî'l-İslâm, 1. Basım, 1993.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali. *Kenzu'l-huffâz fî kitâbi tehzîbi'l-elfâz*. thk. Luvîs Şeyho. 1 Cilt. Lübnan: Mektebetu'l-Katolikiyye, 1. Basım, 1896.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali. *Tehzîbu Islâhu'l-Mantık*. thk. Fahrüddîn Kabâve. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîd, 1. Basım, 1983.
- Hemezânî, Abdurrahman b. İsa b. Hammâd. *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye*. thk. İmîl Bedî' Ya'kûb. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1991.
- Hilâl, Abdulġaffâr Hâmid. *Abkariyyu'l-luġaviyyîn Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1. Basım, 2006.
- Hilâl, Abdulġaffâr Hâmid. *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tatavvuran*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1993.
- Hilâl, Abdulġaffâr Hâmid. *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu Vehbe, 5. Basım, 2004.
- Humûz, Abdulfettâh el-. *Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fî'l-'Arabiyye*. 1 Cilt. Ammân: Dâru Ammâr, 1. Basım, 1986.
- İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâuddîn Abdullah b. Abdurrahman. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfîyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 20. Basım, 1980.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsîlî el-Baġdâdî. *el-Haşâ'îş*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Ty.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Baġdâdî. *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ*. thk. Ali en-Necdî Nâsîf - Abdulhalîm en-Neccâr). 3 Cilt. Mısır: Vizâratu'l-Evkâf, 1. Basım, 1969.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Baġdâdî. *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*. thk. Hasan Hindâvî. 2 Cilt. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1985.

- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheratu'l-luğa*. thk. Remzi Munîr Baalbakkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Muhammed Hârun Absselem. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1979.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya. *eş-Şâhibî fi fıkhî'l-luğa*. thk. Ahmed Hasan Besec. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî. *Muhtaşar fi şevâzî'l-Şur'ân*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *Vefeyâtu'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1972.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Edebu'l-kâtib*. thk. Muhammed ed-Dânî. 1 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Ceyyânî. *Teshîlu'l-fevâid ve tekmîli'l-mekâsid*. thk. Muhammed Kâmil Berekât. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1967.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Ceyyânî. *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*. thk. Abdul'munim Ahmed Hureyde. 5 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1. Basım, 1983.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fađl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem el-İfriki el-Mısrî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 1993.
- İbn Rifâ'a, Rifâ'a b. Mesud. *Cevâmi'u Islâhu'l-Mantık*. 1 Cilt. Haydar Âbâd: Matbaatu Meârifî'l-Osmaniyye, 1. Basım, 1935.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâîl. *el-Muhasşaş*. thk. Halil İbrâhîm Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'u-Turâsi'l-Arabî, 1996.
- İbn Tağrıberdî, Cemaluddîn Ebi'l-Mehâsin Yusuf el-Atâbekî. *en-Nucûmu'z-zâhira fi mulûki Mısr ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Kahire: Daru'l-Kutub, 1963.
- İbn Yaîş, Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Ali. *Şerhu'l-Mufassal*. thk. İmîl Bedî' Ya'kub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- İbn 'Uşfûr, Ebu'l-Hasen Ali b. Mu'min b. Muhammed b. Ali el-Haçramî el-İşbîlî en-Nahvî. *el-Mumti' fi't-taşrif*. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1. Basım, 1996.
- İbnu'l-A'râbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî. *Nevâdiru ibni'l-A'râbî*. thk. Ahmed Receb Ebû Sâlim. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2013.
- İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berakât. *Nuzhetu'l-elibbâ'*. thk. İbrahim Sâmarrâî. 1 Cilt. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 3. Basım, 1985.
- İbnu'l-Eşîr, Ebû'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdusselam Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1997.
- İbnu'l-İmâd, Şihâbuddîn Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî el-Hanbelî ed-Dimeşkî. *Şezerâtu'z-zehab fi ahbâri men zehab*. thk. Mahmud el-Arnâud. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr Dimeşkî, 1. Basım, 1986.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1997.

- İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub. *Kitâbu'l-İbdâl*. thk. Hüseyin Muhammed Şeref. 1 Cilt. Kâhire: Mecme'u'l-Luğatil-'Arabiyye, 1. Basım, 1978.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub. *Şelâsetü kutub fi'l-ezdâd*. thk. August Haffner. 1 Cilt. Beyrut: Matbaatu'l-Katolikiyye, 1. Basım, ts.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît. *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*. thk. August Haffner. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-Sikkît. *Islâhu'l-Mantık*. thk. Ahmet Muhammed Şâkir. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît. *Kitâbu'l-Elfâz*. thk. Fahreddîn Kabâve. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1. Basım, 1998.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît. *Kitâbu'l-Elfâz*. thk. Fahrüddîn Kabâve. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1. Basım, 1998.
- İbrahim, Muhyiddîn Tevfik. *İbnu's-Sikkît el-Luğavî*. Kahire: Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1969.
- Jonston, T.m. *Dirâsât fî lehecâti şerkayi'l-Cezîrati'l-'Arabiyye*. çev. Ahmed Muhammed ed-Dabîb. Beyrut: ed-Dâru'l-'Arabiyye Li'l-Mevsûâ, 2. Basım, 1983.
- Kâlî, Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım. *el-Emâlî*. thk. Muhammed Abdulcevâd el-Asmaî. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1936.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-muellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâşî'l-'Arabî, ts.
- Kermelî, Anistâs Mârî el-. *Nuşu'u'l-luğa ve numuvvuhâ*. 1 Cilt. Kahire: el-Matbaatu'l-'Asriyye, 1. Basım, 1938.
- Kıfî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1. Basım, 1982.
- Kılıç, Hulusi. "Ebû 'Amr eş-Şeybânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/98. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Mağribî, Abdulkâdir b. Mustafa el-. *el-İştikâk ve't-ta'rib*. 1 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Hilâl, 1. Basım, 1908.
- Mahtûn, Muhammed Bedevî. "Zâhiratu'l-kalbi'l-mekânî fi'l-'arabiyye", 267-313.
- Mubârek, Muhammed. *Fikhu'l-luğa ve hasâisu'l-'Arabiyye*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981.
- Muhammed, Enceb Gulam. *el-İ'lâl ve'l-ibdâl ve'l-idgam fi dav'i'l-karâ'ati'l-Kur'âniyye ve'l-lehecâti'l-'Arabiyye*. Mekke: Külliyyetu't-Terbiye li'l-Benât, Doktora Tezi, 1989.
- Muhammed, Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr. *İbnu'l-Hatîb et-Tebrîzî luğaviyyen*. Kahire: Câmîiatu'l-Ezher, Doktora Tezi, 2005.
- Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr vd. *Arap Lehçeleri Üzerine İncelemeler Mısır Lehçesi Örneği*. ed. Sedat Şensoy. 1 Cilt. Konya: Yediveren Kitap, 1. Basım, 2018.
- Muttalibî, Gâlib Fâzıl el-. *Lehçetu Temîm ve eseruhâ fi'l-'arabiyyeti'l-muvahhade*. 1 Cilt. Irak: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-Funûn, 1. Basım, 1978.
- Naîmî, Husâm Saîd. *ed-Dirâsâtu'l-leheciyye ve's-şavtiyye 'inde İbn Cinnî*. 1 Cilt. Irak: Dâru'r-Reşîd, 1980.
- Nassâr, Hüseyin. *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuhu ve tatavvuruh*. 2 Cilt. Mısır: Dâru Mısır, 4. Basım, 1988.

- Necâşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali en-. *Ricâlu'n-Necâşî*. thk. Musa eş-Şebîrî ez-Zencânî. 1 Cilt. Kum/İran: Muessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 6. Basım, 1997.
- Paşa, Ahmed Teymur. *Lehecâtu'l-'Arab*. 1 Cilt. Mısır: el-Mektebetu's-Sekâfe, 1973.
- Râfîî, Mustafa Sâdık er-. *Târîhu âdâbi'l-'Arab*. 3 Cilt. Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Şafedî, Selahattin Halil b. Aybek b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Ernâût - Mustafa Turkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Sâidî, Abdurrezzâk b. Ferec es-. *Tedâhulu usûli'l-luğa ve eşeruhu fi binâ'i'l-mu'cem*. 3 Cilt. Medine: 'Imâdetu'l Bahş el-'İlm, 1. Basım, 2002.
- Sâmarrâî, İbrahim es-. *et-Tatavvuru'l-lugavî et-târîhî*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 2. Basım, 1981.
- Sarı, Mehmet Ali. "İbdâl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibdal--arap-dili>
- Seyyid, Emin es-. *Fî 'ilmi's-şarf*. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1972.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*. çev. Mustafa Arafe. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Yüksek Eğitim Bakanlığı İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye Üniversitesi, 1988.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail. *Fıkhu'l-luğa ve sırru'l-'Arabiyye*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2016.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail. *Fıkhu'l-luğa ve sırru'l-'Arabiyye*. thk. Muhammed Enîs Muhrât. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetu Dâri'l-Fecr, 2002.
- Sîrâfî, Ebû Muhammed Yusuf b. Hasan. *Şerhu ebyâti islâhi'l-mantık*. 1 Cilt. Dîmeşk: ed-Dâru'l-Muttahide, 1. Basım, 1992.
- Subhî es-Sâlih. *Dirâsât fi fıkhu'l-luğa*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l -'İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1960.
- Suheyimî, Selmân b. Sâlim b. Recâ es-. *İbdâlu'l-hurûf fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye*. 1 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Ğarbâi'l-Eseriyye, 1. Basım, 1995.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1. Basım, 1964.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fi usûli'n-nahv ve cedelih*. thk. Mahmud Feccâl. 1 Cilt. Dîmaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1989.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâih*. ed. Fuat Ali Mansur. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'ul-hevâm*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, ts.
- Şahin, Abdussabûr. *Fî 'ilmi lüğati'l-'âmm*. 1 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 6. Basım, 1993.
- Şahin, Abdussabûr. *Fi't-tatavvuri'l-lugavî*. 1 Cilt. Kahire: Muessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 1985.
- Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *el-Muṭavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân*. thk. Ahmed İzzi İnâye. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2004.

- Taftazânî, Sa‘duddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu Tasrîfi’z-Zencânî*. 1 Cilt. Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1. Basım, 2011.
- Tala, Murat. *Anlamın Özgürlük Arayışı*. 1 Cilt. Konya: Palet Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Tala, Murat. *Söz Yazı Kitap İslam Telif Geleneğinde İmla ve Zeccaci*. Palet Yayınları, 2019.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş’etu’n-nahv ve târîhu eşheri’n-nuhât*. 1 Cilt. Kahire: Dâru’l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Tehânevî, Muhammed A‘lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî - Dahrûc, Ali. *Keşşâfu iştilâhâti’l-funûn ve’l-‘ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Lübnan Nâşirûn, 1. Basım, 1996.
- Terzî, Fuâd Hannâ. *el-İştikâk*. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1. Basım, 2005.
- Tural, Hüseyin. “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes’elesi I: Şiirle istişhâd”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (30 Haziran 1990), 0-0.
- Udeyme, Muhammed Abdulhâlik. *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’ân*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir. 11 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadis, 1. Basım, 1983.
- Vâfî, Ali Abulvâhid. *İlmu’l-luğa*. 1 Cilt. Kâhire: Nahzatu Mısır, 9. Basım, 2004.
- Vendryes, Joseph. *el-luğa*. çev. Abdulhâmid ed-Devâhili - Muhammed el-Kaşâş. 1 Cilt. Kahire: el-Merkezu’l-Kavmî li’t-Terceme, 2014.
- Yemânî, Abdalbâki b. Abdulmecid. *İşâratu’t-tayîn fi terâcimi’n-nuhât ve’l-luğaviyyîn*. thk. Abdulmecîd Deyyâb. 1 Cilt. Riyâd: Şeriketu’t-Tibâ‘ati’l-‘Arabiyyeti’s-Su‘ûdiyye, 1. Basım, 1986.
- Za‘‘belâvî, Selâhaddîn. *Dirâsât fi’n-nahv*. 1 Cilt. Mevkiu İttihâtu Kitâbi’l-‘Arab, ts.
- Zebîdî, Ebu’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-‘Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâşi’l-‘Arabî, 1. Basım, 1965.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Halku’l- insân*. thk. İbrahim Sâmarrâî. 1 Cilt. Irak: Mecma‘u’l-‘İlmiyyi’l-‘Irâkî, 1. Basım, 1963.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me‘âni’l-‘Kur’ân ve i’râbuh*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1. Basım, 1988.
- Zeccâcî, Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *el-İbdâl ve’l-mu‘âkabe ve’n-nezâ‘ir*. thk. İzzeddîn et-Tenûhî. 1 Cilt. Dımeşk: el-Mecma‘u’l-‘İlmiyyi’l-‘Arabî, 1962.
- Zeccâcî, Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *Mecâlisu’l-‘ulemâ*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârun. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 2. Basım, 1983.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn. *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ’*. thk. Şuayb Arnaut. 29 Cilt. Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1982.
- Zemaşşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eķâvîl fi vücûhi’t-te’vîl*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. 4 Cilt. Kahire: Dâru’r-Reyyân, 3. Basım, 1987.
- Zemaşşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *Esâsu’l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil - Uyûnu’s-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998.
- Zeydan, Corci. *el-Elfâzu’l-Arabiyye ve’l-felsefetu’l-luğaviyye*. 1 Cilt. Beyrut: Matbaatu’l- Kutbes Gorgeous, 1. Basım, 1886.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el -‘A’lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l ‘İlm lil Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Zubeydî, Ebu Bekr Muhammed b. el-Ḥasen el-Endelusî. *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luġaviyyîn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.

